

tomie siedemdziesiąta czwarta pozycja
serii

DISSERTATIONES

UNIVERSITATIS
VARSOVIENSIS

NOVAENSIA

Badania Ekspedycji Archeologicznej
Uniwersytetu Warszawskiego w Novae

3

TADEUSZ SARNOWSKI

WOJSKO RZYMSKIE W MEZJI DOLNEJ
I NA PÓŁNOCNYM WYBRZEŻU
MORZA CZARNEGO

WYDAWNICTWA UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO 1988

Mezji
Kalendarz
Wieloletni

Redaktor
Czesława Drapińska

Redaktor techniczny
Małgorzata Duda

Korektor
Barbara Galicka

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1988

ISSN 0860-5777

Wydanie I. Nakład 600 egz. Ark. wyd. 15,48. Ark. druk. 13,75.
Papier offset. kl. III. 70 g. 70 x 100. Oddano do druku w
sierpniu 1987 r. Zam. nr 560/86. P-48. Cena zł 310,-

Wykonano w Zakładzie Graficznym Wydawnictw Naukowych
w Łodzi

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	7
Wstęp	13
Wprowadzenie	15
I. Okres przedflawijski. Armia Mezji na wschodniobałkańskim kierunku ekspansji rzymskiej	21
II. Organizacja wojskowa Mezji Dolnej od końca I do III w.	39
1. Okres Flawiuszy. Początki organizacji limesu	39
2. Wojny dackie Trajana i nowe rozmieszczenie legionów	52
3. Od Hadriana do Aureliana. Okręgi wojskowe okresu pokoju	69
III. Załączki późnorzymskiej organizacji wojskowej prowincji dolnodunajskich u schyłku III w.	121
IV. Wojsko rzymskie na północnym wybrzeżu Morza Czarnego	135
1. Rozmiary interwencji rzymskiej w I w.n.e.	135
2. Od Trajana do Dioklecjana. Zarys historii i charakter rzymskiej okupacji wojskowej w Tyras, Dlbii i na południowym Krymie	140
3. Okres tetrarchii	152
Spis tabel i tablic	166
Spis map	167
Objaśnienia do map	168
Tabele i tablice	178
Mapy	197
Résumé (L'armée romaine en Mésie Inférieure et sur la côte Nord du Pont-Euxin	213

WYKAZ SKRÓTÓW

Uwaga: Jeśli po skrócie następuje cyfra arabska bez litery s. (strona) np. Roxan 24, oznacza ona numer zabytku bądź inskrypcji. Napisy publikowane w CIL są przytaczane z podaniem numeru tomu (cyfra rzymska) i numeru inskrypcji (cyfra arabska) - np. III 7548.

AARMSI = Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, București

Acta Antiqua Budapest = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

Acta Arch. Hung. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

AE = L'Année Epigraphique, Paris

AEM = Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien

AISC = Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj

AMN = Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca

AMP = Acta Musei Porolissensis, Zalău

ANRW = Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin-New York

Anzeiger Wien = Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse

Arch. Anz. = Archäologischer Anzeiger, Berlin

Arch. Ert. = Archaeologiai Ertesítő, Budapest

Arheologija Kiev = Arheologija, Kiev

Arh. Vestnik = Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica, Ljubljana

Aricescu = A. Aricescu, The Army in Roman Dobrudja. British Archaeological Reports. International Series 86, Oxford 1980

ASUI = Analele științifice ale Universității "Al. I. Cuza" (istorie), Iași

BCMI = Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București

Benea = D. Benea, Din istoria militară a Moesiei superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IIII-a Flavia, Cluj 1983

Beneš = J. Beneš, Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně VI 2, Praha 1978

Ber. RGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin

Babelini = E. Babelini, De Regione Romanorum in Italia, Leipzig 1903
Bayer = J. Bayer, Antiquitates, Bonn
Carnelutius, Codrus Thracii. Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain, Leiden
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum
CISPE = Corpus Inscriptionum Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, Paris
Cveteva = G. A. Cveteva, Bospor i Rim, Moskva 1979
Devijver = H. Devijver, Prosopographia Militiarum Equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum, Leiden 1976
Dimitrov = D. Dimitrov, Nadgrobnite ploči ot rimsko vreme v Severna Bălgarija, Sofia 1942
Dobson = B. Dobson, Die Primipilares, Köln 1978
Filov = B. Filov, Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian. Klin, Beiheft 6, Leipzig 1906
Fink = R. O. Fink, Roman Military Records on Papyrus, Case Western Reserve University 1971
Fitz = J. Fitz, Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior, Weimar 1966
Gerov = B. Gerov, Romanizmat meždu Dunava i Balkana ot Hadrian do Konstantin Veliki, GSUFF 40, 1952/1953, s. 105-196
Gerov, Beiträge = B. Gerov, Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien, Amsterdam 1980
GMPl. = Godišnik na Narodnija Muzej, Plovdiv
GMSZB = Godišnik na Muzeite v Severozapadna Bălgarija, Vraca
GNMS = Godišnik na Narodnija Muzej, Sofia
GSUFF = Godišnik na Sofijskija Universitet. Filologičeski fakultet, Sofia
GSUFGNF = Godišnik na Sofijskija Universitet. Fakultet po klasičeski i novi filologij, Sofia
GSUIFF = Godišnik na Sofijskija Universitet. Istoriko-filologičeskifakultet, Sofia
IAT = Izvestija na (Bălgarskija) Arheologičeski(je) Institut (pri Bălgarskata Akademia na Naukite), Sofia
Iatrus-Krivina = Iatrus-Krivina. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 17, Berlin 1979, 1982
IBAD = Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Družestvo, Sofia
IBID = Izvestija na Bălgarskoto Istoričesko Družestvo, Sofia
IDR = Inscriptiones Daciae Romanae
IBulg. = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae (wyd. G. Mihajlov)
IGRRP = Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes. (wyd. R. Cagnat)

ILS = Inscriptiones Latinae Selectae
IMSup. = Inscriptiones Moesiae Superioris
IKonstantinopol = Izvestija Russkogo Arheologičeskogo Instituta v Konstantinopole
INMK = Izvestija na Narodnija Muzej Kolarovgrad
INMR = Izvestija na Narodnija Muzej Ruse
IOSPE = Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae (wyd. B. B. Latyšev)
IPetrograd = Izvestija Imperatorskoj Arheologičeskoj Komissii, Petrograd
ISM = Inscriptiones Scythiae Minoris
IVarna = Izvestija na Narodnija Muzej Varna
Jahrb. RGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
JRS = Journal of Roman Studies, London
Kadeev = V. I. Kadeev, Chersones Tavričeskij v pervych vekach n. e., Charkov 1981
Kalinka = E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906
Karyškovskij = P. G. Karyškovskij, Mnye tirasskie nadpisi (w:) A. I. Furmanskaja i inni, Antičnaja Tira i rednevekovyj Belgorod, Kiev 1979, s. 76-78
Kazarov = G. Kazarov, Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Dissertationes Pannonicae II 14, Budapest 1938
Kienast = D. Kienast, Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit, Bonn 1966
Kratkije Soobščeniya Kiev = Kratkije Soobščeniya Instituta Arheologii Ukrainskoj SSR, Kiev
Kratkije Soobščeniya Moskva = Kratkije Soobščeniya Instituta Arheologii, Moskva
3. Limeskongress = Limes-Studien. Vorträge des 3. Internationalen Limeskongresses in Rheinfelden 1957, Basel 1959
6. Limeskongress = Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland, Köln 1967
8. Limeskongress = 8th International Congress of Roman Frontier Studies, Cardiff 1973
9. Limeskongress = Actes du IXe Congrès International d'Études sur les frontières romaines Mamaia 1972, București 1974
10. Limeskongress = Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior, Köln 1977
12. Limeskongress = Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies, Oxford 1980
13. Limeskongress = Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses Aalen 1983 (w druku)
Madrider Mitt. = Madrider Mitteilungen, Heidelberg
Mat. Moskva-Leningrad = Materialy i Issledovaniya po Arheologii SSSR, Moskva-Leningrad

MCA = Materiale și Cercetări Arheologice, București
MEFR = Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Paris
Novae 1976, 1978 = Novae - Sektor Zachodni 1976, 1978. Wyniki badań wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej UAM (wyd. S. Parnicki-Pudełko), Poznań 1981
ORL = Der obergermanisch-rätische Limes des Römerreiches
ÖJh. Beibl. = Österreichische Jahreshefte. Beiblatt, Wien
Patsch 1932 = C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V 1: Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanubien. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien 214, 1932
Patsch 1937 = C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V 2: Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien 217, 1937
Pflaum = H. G. Pflaum, Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire romain, Paris 1960-1961
PIR = Prosopographia Imperii Romani
Popescu = E. Popescu, Inscriptiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România, București 1976
RE = Realencyclopédie der classischen Altertumswissenschaft
RIC = Roman Imperial Coinage
Ritterling = E. Ritterling, Legio, RE XII, 1925, col. 1211-1829
RM = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung, Heidelberg
Roxan = M. M. Roxan, Roman Military Diplomas 1954-1977, London 1978
RRH = Revue Roumaine d'Histoire, București
SA = Sovetskaja Arheologija, Moskva
Saxer = R. Saxer, Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian, Köln 1967
SCIV = Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SMMIM = Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
SNUNK = Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina, Sofia
Solomonik = E. Solomonik, Latinskije nadpisi Chersonesa Tavričeskogo, Moskva 1983
Starr = Ch. G. Starr, The Roman Imperial Navy, 31 B.C.-A.D. 324, New York 1941
Stein = A. Stein, Die Legaten von Moesien. Dissertationes Pannonicae I 1, Budapest 1940
Strobel = K. Strobel, Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans, Bonn 1984
TIR = Tabula Imperii Romani
Tocilescu = Gr. G. Tocilescu, Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București, București 1902
Tudor OR⁴ = D. Tudor, Oltenia Romana⁴, București 1978
VDI = Vestnik Drevnej Istorii, Moskva

Wagner = W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Mösien und Dakien von Augustus bis Gallienus, Berlin 1938
Weerd = H. van de Weerd, Etude historique sur trois légions romaines du Bas-Danube, Louvain 1907
Westdt. Zeitschrift = Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, Trier
ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

WSTĘP

Historię nadgranicznych prowincji Cesarstwa Rzymskiego tworzyli w przeważającej mierze ludzie bezpośrednio lub pośrednio związani z wojskiem. Przede wszystkim z tego to względu historia wojskowa zajmuje niekwestionowane, najważniejsze miejsce w badaniach nad przeszłością limesowych obszarów i wyznacza chronologią militarnych zdarzeń i rozmieszczeniem oddziałów podstawowe ramy czasowe i terytorialne dla większości faktów i zjawisk. Dotyczy to głównie kręgu spraw politycznych, ale także w znacznym stopniu społecznych i gospodarczych. Ponieważ nie inaczej ma się rzecz w przypadku wschodnioeuropejskiej części Cesarstwa, która, jak dotąd, nie doczekała się odpowiadającego współczesnemu stanowi badań monograficznego opracowania historii militarnej, wybór przedmiotu prezentowanej rozprawy padł na Mezję Dolną i podporządkowany jej region północnych wybrzeży Morza Czarnego.

Chociaż garnizony rzymskie w większości nadczarnomorskich miast greckich formowane były z żołnierzy dolnomezyjskich związków taktycznych i podporządkowane bezpośrednio dowództwu tej prowincji, współczesna historiografia uwypukla w niedostatecznej mierze, moim zdaniem, różnorodne powiązania tych dwóch obszarów. Z jednej strony najważniejszą bodaj przyczyną tego trudnego do zaakceptowania stanu jest względna niedostępność wielu źródeł do wojskowej przeszłości nadczarnomorskich miast w okresie rzymskim. Z drugiej, w badaniach historyków i archeologów radzieckich okres ten nie zajmuje pierwszoplanowego miejsca. Ryzykując zarzut niejednolitej konstrukcji rozprawy podjąłem w rozdziale IV próbę złagodzenia zasignalizowanych niedostatków obecnego stanu badań.

Ze względu na ogromną ilość zabytków świadectwa inskrypcyjne, niewątpliwie najważniejsza kategoria źródeł, oraz wojskowe stemple na ceglach z terenu Mezji Dolnej zostały zestawione w większości przypadków w tabelach i w objaśnieniach do załączonych map. Razem ze źródłami literackimi, archeologicznymi i ikonograficznymi oraz nielicznymi wiadomościami pochodzącymi z papirusów posłużyły w rozdziałach I - III do rekonstrukcji wojskowej historii i organizacji dolnomezyjskiej prowincji w I - III w. n. e. Dla usystematyzowania bogatego materiału epigraficznego i tegularnego sięgnąłem po metodę kartografii znalezisk uwzględniając chronologię i podział inskrypcji na różne kategorie.

Zainteresowania naukowe autora rozprawy terenem Mezji Dolnej biorą początek w bułgarsko-polskich pracach archeologicznych zainicjowanych przez Profesora Kazimierza Majewskiego w Novae, jednym z najważniejszych, rzymskich centrów wojskowych nad dolnym Dunajem. Po dwudziestu pięciu kampaniach wykopaliskowych Novae zasługuje w pełni na otrzymanie swej pierwszej monografii. Choć bardzo zaawansowane były moje przygotowania do takiego przedsięwzięcia, odwiodły mnie od niego przed niespełną półtora rokiem istotne przyczyny natury pozanaukowej. Początkowe zamierzenia zostawiły jednak niemały ślad w obecnie prezentowanym studium, w którym legionowi I Italica z Novae poświęciłem więcej uwagi aniżeli pozostałym związkom taktycznym dolnomezyjskiej armii.

Wykopaliskom w Novae i ich życzliwemu kierownictwu w osobach nieżyjącego prof. K. Majewskiego, prof. prof. L. Press z Warszawy, M. Čičikovej z Sofii, S. Parnickiego-Pudełko z Poznania autor zawdzięcza nie tylko inspirację naukową, lecz także nowy materiał, bez którego nie byłoby możliwe przygotowanie niniejszej rozprawy w jej obecnym kształcie. Przez ponad półtora roku przebywałem jako stypendysta Alexander von Humboldt-Stiftung w gościnnych murach Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts we Frankfurcie nad Menem. Obie instytucje stworzyły mi możliwość znacznego pogłębienia studiów nad rzymską przeszłością regionu dolnego Dunaju. Pełna lista osób, które w różnych formach okazywały zainteresowanie pracą służąc jej autorowi radą, pomocą, dyskusją bądź konsultacjami, byłaby trudna do zestawienia bez ryzyka popełnienia nieuniknionych w takich przypadkach niezręczności. Niech wszystkie te osoby znajdą tutaj serdeczne wyrazy podzięków, w tym przede wszystkim M. R. Alföldi (Frankfurt n. M.), G. Alföldy (Heidelberg), D. Baatz (Sealburg), H. Bender (Frankfurt n. M.), G. C. Boon (Cardiff), V. Božilova (Sofia), H. Brunsting (Leiden), E. Dąbrowa (Kraków), A. Dimitrova-Milčeva (Sofia), P. Donevski (Svištov), S. i M. Dušanić (Belgrad), D. Giorgetti (Bologna), R. i T. Ivanov (Sofia), J. Kolendo (Warszawa), P. Le Roux (Tuluza), B. Lichočka (Warszawa), R. Massalski (Gdańsk), D. Mitova-Džonova (Sofia), E. Moscau (Bukareszt), L. Mrozewicz (Poznań), G. C. Petolescu (Bukareszt), H. v. Petrikovits (Bonn), A. Poulter (Nottingham), L. Press (Warszawa), S. J. Saprykin (Moskwa), S. v. Schnurbein (Frankfurt n. M.), H. Schönberger (Bad Homburg), Al. Suceveanu (Bukareszt), J. Trynkowski (Warszawa), V. Velkov (Sofia), K. Wachtel (Berlin), J. Wielowiejski (Warszawa), M. Zahariade (Bukareszt).

Warszawa, wrzesień 1985

Tadeusz Sarnowski

WPROWADZENIE

Utworzenie prowincji Moesia około 15 r.n.e. było jednym z ostatnich etapów podboju Półwyspu Bałkańskiego przez Rzymian. Ostateczna likwidacja państwowości trackiej około 45 r.n.e. dopełniła tylko dzieła zapoczątkowanego jeszcze wojnami macedońskimi i przyłączeniem Macedonii do państwa rzymskiego (148 r.p.n.e.). Aneksja Achai w 146 r.p.n.e. i opanowanie tym samym całego południa Bałkan spowodowały, że w ślad za grecką i grecko-macedońską penetracją gospodarczą, kulturalną i polityczną półwyspu zaczęły zwolna torować sobie drogę na północ wpływy rzymskie. Znaleziiska skarbów republikańskich denarów z Równiny Naddunajskiej wskazują np., iż w I w.p.n.e. rzymski pieniądź był dość częstym środkiem płatniczym także dla ludności zamieszkałej na północ od gór Stara Planina. Wzajemne kontakty utrzymywane były przede wszystkim drogami wzdłuż rzek Vardar, Morawy, Timok oraz Strumy i Iskâr od południa, drogą z Lissus nad Adriatykiem do doliny Morawy i Timok i być może również wzdłuż Sawy od strony północnej Italii¹. Doliny rzek Marica i Tun-dża zapewniły dostęp lądem od wybrzeży Morza Egejskiego do Dobrudży i miast greckich na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego. Możliwość wyboru jednego ze szlaków wiodących z południowej części Bałkan ku Dunajowi stwarzała via Egnatia, niekiedy zwana też via militaris. Droga ta przecinała z zachodu (Dyrrhachium) na wschód (Philippi) całą Macedonię, a później i południową Trację (Byzantion).

W I w.p.n.e. wymienione wyżej szlaki stały się drogami zbrojnej ekspansji Rzymu. Pierwszym wodzem, który doprowadził republikańskie legiony aż do samego Dunaju, był C. Scribonius Curio. Przeciwnikiem Skriboniusza byli oprócz illyrijskich Dardanów, od których trzyletnie zmagania wojenne (75-73 r. p.n.e.) otrzymały nazwę „bellum Dardanicum”, także i Mezowie w rejonie ujścia rzeki Timok do Dunaju, na terenie późniejszej Mezji Górnej. Z tym samym ludem walczył w 72 r.p.n.e. prokonsul Macedonii M. Terentius Varro Lucullus. Ważniejsze w skutki były działania podjęte przez Lucullusa w rok później przeciwko miastom greckim zachodniego Pontu. Miasta te musiały wyrzec się przymierza ze swym naturalnym sojusznikiem Mitydatesem i uznać zwierzchnictwo Rzymu. W Mesambrii poświadczona jest inskrypcyjnie obecność rzymskiego garnizonu. Dwoma zbrojnymi ekspedycjami do północno-wschod-

niej części późniejszej Mezji Dolnej kierował w 62 r.p.n.e. namiestnik Macedonii C. Antonius Hybrida. Przeciwnikiem były przynajmniej niektóre z zachodniopontyjskich miast oraz zadunajscy Bastarnowie. Koło Histrii zadali oni sromotną klęskę armii Hybridy, a w ich ręce popadły rzymskie znaki wojskowe².

Kampanie wojenne drugiego ćwierćwiecza I w.p.n.e. nie przyniosły trwałych rozstrzygnięć politycznych dla regionu dolnego Dunaju. Stało się tak przede wszystkim za sprawą powstałego na północ od Dunaju około 60 r.p.n.e. silnego państwa Geto-Daków pod wodzą Burebisty. W dość krótkim czasie państwo to zawładnęło rozległymi obszarami Równiny Naddunajskiej. Działaniami militarnymi bądź naciskiem dyplomatycznym ze strony Burebisty zostały też objęte prawie wszystkie miasta greckie zachodniego wybrzeża Morza Czarnego. Po zwycięstwie nad Pompejuszem, do którego sprzymierzeńców zaliczał się geto-dacki król, planował Cezar w 45 r.p.n.e. między innymi wyprawę przeciwko Dakom³. Rozpad państwa Burebisty i wypadki, jakie nastąpiły po śmierci Cezara, spowodowały, że ponowne podjęcie ekspansji rzymskiej na północnych Bałkanach musiało ulec znacznemu przesunięciu w czasie. Dzieło to podjął w kilkanaście lat później August, który także w tej dziedzinie czuł się spadkobiercą politycznej woli swego przybranego ojca.

Za sprawą zakończonego około połowy I w.p.n.e. procesu przemieszczania centrum państwowości geto-dackiej z Niziny Wołoskiej do Siedmiogrodu oraz priorytetowego dla Rzymu kierunku podbojów w Illyricum więcej kampanii wojennych doby rządów Oktawiana-Augusta rozgrywało się w środkowej aniżeli we wschodniej części północnych Bałkan. Jeszcze w 35 r.p.n.e. w wojnie z Japodami Oktawian opanował i przyłączył do Illyricum dolinę Sawy, której ujście było później punktem granicznym między Mezją a Pannonią⁴. Położony dalej na wschód region Wschodniej Serbii i całej Równiny Naddunajskiej został objęty działaniami zbrojnymi w latach 29 i 28 p.n.e. Wojskami rzymskimi dowodził prokonsul Macedonii M. Licinius Crassus. Okrucieństwem podjętych środków, zabiegami dyplomatycznymi i przede wszystkim ofensywnymi poczynaniami, umiejętnie prowadzonymi prawie jednocześnie na kilku teatrach wojennych, ujarzmił bądź pobił Krassus Mezwów koło rzeki Timok, Bastarnów u ujścia Cibricy, trackich Serdów, Medów i Bessów, prawdopodobnie też Tryballów i Dardanów nad Morawą oraz liczne plemiona geckie nad dolnym Dunajem. Mało prawdopodobny wydaje się natomiast domysł, że do czynów Krassusa należałoby również dopisać zwycięską wojnę z Dakami. W zachodniej strefie operacji zostało zdobyte położone na wyspie dunajskiej refugium Bastarnów, zaś w Dobrudży gecka twierdza Genucla, w której przechowywane były znaki wojskowe, utracone kilkadziesiąt lat wcześniej przez Hybridę. W wyniku wojen prowadzonych przez Krassusa znaczne obszary wschodniej części Półwyspu Bałkańskiego znalazły się we władaniu królów pozostających w klientelnych stosunkach z państwem rzymskim. W Tracji zawdzięczał swą władzę Rzymowi król Odrysów, Kotys, zaś na północ od gór Stara Planina sojusznik Krassusa, gecki władca Roles. Z dużym prawdopodobieństwem można się domyślać, iż drogą poczynan

natury dyplomatycznej zostało też potwierdzone rzymskie zwierzchnictwo nad greckimi miastami zachodniego wybrzeża Morza Czarnego⁵.

Rozległość obszaru, na którym prowadzone były operacje wojenne Krassusa, wymagała zaangażowania dużej liczby wojska. Pośrednie dane pozwalają sądzić, że armia prowincji Macedonia liczyła wtedy cztery lub pięć legionów. Tworzyły ją, być może, te legiony, o których wiemy, że nosiły później przydomki Scythica i Macedonica. Były wśród nich zapewne także IV Scythica i V Macedonica, oba poświadczone za panowania Tyberiusza w Mezji⁶.

Sardzo dyskusyjny jest nasz obraz sytuacji politycznej i militarnej w północnej części Bałkan w okresie, jaki nastąpił po wojnach Krassusa i trwał aż do czasu utworzenia mezyjskiej prowincji około 15 r.n.e. Podobnie jak w poprzednim okresie na terenie późniejszych prowincji Mezja i Tracja operowały w razie potrzeby głównie wojska rzymskiej Macedonii. Tylko wyjątkowo współdziałały one w większych związkach operacyjnych z legionami illyryjskimi także na terenie Illyricum analogicznie do tego, jak oddziały illyryjskie bądź wschodnie wspólnie z macedońskimi na obszarze środkowych i wschodnich Bałkan. Ruchy wojsk połączone czasem ze zmianami w przynależności legionów do armii różnych prowincji czynią bardzo kłopotliwą sprawę identyfikacji oddziałów i miejsc ich stacjonowania. W propozycjach różnych badaczy armia Macedonii omawianego okresu liczyła od jednego do trzech legionów. Oprócz legionu VII Macedonica miały do niej należeć według Syme'a legiony VIII Augusta i XI, natomiast według Ritterlinga IV Scythica i V Macedonica. W ujęciu Syme'a dwa ostatnie oddziały znalazły się na trwałe w macedońsko-mezyjskiej armii dopiero w latach 6-9 n.e. po dłuższym okresie pobytu na Wschodzie. Nie znamy niestety daty przemieszczenia obozów wojskowych z Macedonii dalej na północ, na teren późniejszej Mezji Górnej, gdzie ważnymi centrami militarnymi we wczesnym okresie były Scupi i Naissus. Najprawdopodobniej nie nastąpiło to jednak przed uśmierzeniem około 15 r.p.n.e. Skordysków i Dentheletów w wyżynnej części zachodniej Mezji⁷.

Chociaż zwycięskie kampanie Krassusa w 29 i 28 r.p.n.e. bardzo mocno dotknęły prawie wszystkie plemiona żyjące w basenie dolnego Dunaju, to obszar ten był kilkakrotnie w ciągu dalszych rządów Augusta widownią zbrojnych działań. Około 16 r.p.n.e. doszło do nich w wyniku najazdu Sarmatów na teren późniejszej Mezji Dolnej. Zostali oni odrzuceni za Dunaj przez L. Tariusza Rufusa. W trudnej do bliższego datowania kampanii wojennej, najprawdopodobniej około 9-6 r.p.n.e. Cornelius Lentulus prowadził operacje przeciw Dakom, Sarmatom i Getom. Ważnym wydarzeniem, zapewne w pierwszych latach n.e., było przesiedlenie zza Dunaju na prawy brzeg rzeki 50 000 Getów przez Aeliusza Gatusa. W latach 6-7 n.e. dwa lub trzy legiony mezyjskie pod dowództwem Caeciny Severusa interweniowały w Illyricum. W działaniach tych, które skierowane były przeciwko dalmatyńskim powstańcom, wojsko Severusa wspomagały oddziały trackie na czele z królem Rhometalkesem. Wszystkie

te siły musiały zostać w czasie tej samej wojny wycofane na krótko do Mezji celem odparcia ataku Daków i Sarmatów⁶.

Jednym z głównych problemów rekonstrukcji wydarzeń polityczno-wojskowych na Bałkanach za rządów Augusta jest pytanie, komu podlegały wojska operujące na terenie późniejszych prowincji Mezja i Tracja. Zgodnie z tym, co Kassjusz Dio (LIII 17) przekazał o podziale prowincji w 27 r.p.n.e. na senackie i cesarskie, Macedonia znalazła się wśród tych pierwszych. Należałoby więc sądzić, że armia tej prowincji pozostawała pod rozkazami namiestnika noszącego tytuł proconsul. Wśród dzieł wzięciu znanych dotąd dowódców armii co najmniej kilku było jednak bezsprzecznie cesarskimi legatami. W związku z tym uzasadniony wydaje się pogląd, że podobnie jak w Illyricum, tak też i w Macedonii wojsko stało od pewnego momentu pod odrębnym dowództwem legata mianowanego przez Augusta. Niwykluczona jest przy tym i inna możliwość. Być może Kassjusz Dio przekazał nam stan późniejszy, zaś za rządów Augusta Macedonia nie należała w rzeczywistości do prowincji senackich, lecz do cesarskich i jako taka zarządzana była przez legatów łączących w jednej osobie także kompetencje dowódców armii. Kolejną zmianą organizacyjną było utworzenie mezyjskiego dowództwa wojskowego sprawującego komendę nad dawnymi legionami Macedonii. Pierwszym znanym nam dowódcą armii mezyjskiej był w latach 6-7 n.e. A. Caecina Severus. Zmiana ta najprawdopodobniej nie oznaczała jednak jeszcze utworzenia prowincji Moesia, o której po raz pierwszy wzmiankował Tacyt (Ann. I 80) w odniesieniu do 15 r.n.e. W tym samym roku został utworzony związek trzech prowincji bałkańskich (Moesia, Achaia, Macedonia) pod namiestnictwem cesarskiego legata. W pełni samodzielną prowincją stała się Mezja w 44 r.n.e.⁹

Przypisy

¹ O znaleziskach monet, importach i drogach penetracji rzymskiej do basenu dolnego Dunaju zob. B. Mitrea, *Ephemeris Dacoromana* 10, 1945, s. 1 n.; B. Gerov, *GSUJFF* 45, 1948/1949, s. 3 n.; S. Dimitrova-Čudilova, *Arheologija* 14/2, 1972, s. 23 n.; I. Glodariu, *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*, Oxford 1976, s. 61 n.

² O kampaniach wojennych Kuriona, Lukullusa i Hybrydy na podstawie źródeł pisanych Pałsch 1932, s. 34 n. W opracowaniach D. M. Pippidięgo (*Din istoria Dobrogei I*, Bucuresti 1965, s. 266 n.; idem, *I Greci nel Basso-Danubio*, Milano 1971 - non vidi), Chr. M. Danova (*ANRW* II 7, s. 114 n.) i Al. Suceveanu (*Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia. Punti di vista e controversie. Quaderni Catalanesi di Studi Classici e Medievali* II 4, Catania 1980, s. 471 n.) uwzględnione są już nowe znaleziska epigraficzne. Zob. też F. Papazoglou, *ANRW* II 7, s. 318 n.

³ O państwie Burebisty H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972, s. 30 n.

⁴ E. Swoboda, *Octavian und Illyricum*, Wien 1932, s. 20 n.; F. Miltner, *Klio* 30,

1937, s. 200 n.; W. Reidinger, *Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannonien von Augustus bis Diokletian*, Bonn 1956, s. 12 n.

⁵ O kampaniach wojennych Krassusa w środkowych Bałkanach: F. Papazoglou, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam 1978, s. 414 n.; M. S. Kos (w:) *Limes. Akten des 11. Intern. Limeskongresses*, Budapest 1977, s. 282 n.; we wschodnich i północnych Bałkanach: Stein, s. 10 n.; Danov, op. cit., s. 484. Hipotezę o dackiej wojnie Krassusa wysunął A. Mócsy, *Historia* 15, 1966, s. 511 n.

⁶ Ritterling, col. 1220 n., 1556, 1573, 1615 n., 1664; por. też Kos, op. cit., s. 282; Papazoglou (w:) *ANRW* II 7, s. 340 n.

⁷ A. v. Premenstain, *ÖJh. Beibl.* 1, 1898, s. 155 n.; Ritterling, loci cit.; R. Syme, *JRS* 23, 1933, s. 23 n.; idem, *Danubian Papers*, București 1971, 42 n.; Kos, op. cit., s. 288 n.

⁸ Stein, s. 13 n.; Syme, *Danubian Papers*, București 1971, s. 42 n.

⁹ Stein, s. 12 n.; J. H. Oliver, *Classical Philology* 62, 1967, s. 41 n.; Syme, *Danubian Papers*, București 1971, s. 51 n.; K. Wachtel (w:) *Limes. Akten des 11. Intern. Limeskongresses*, Budapest 1977, s. 377 n.

I. OKRES PRZEDFLAWIEJSKI. ARMIA MEZJI NA WSCHODNIOBALKAŃSKIM KIERUNKU
EKSPANSJI RZYMSKIEJ

Od chwili utworzenia w pierwszych latach n.e. odrębnego, mezyjskiego dowództwa wojskowego¹ aktywność mezyjskich oddziałów koncentrowała się na trzech głównych obszarach: 1) trójkąt Dunaj-Morawa-Vit/Osám, 2) rejon ujścia Dunaju, 3) południowa Tracja. Najwcześniejszą wiadomość (23 r.n.e.) o dwulegionowym garnizonie mezyjskiego brzegu Dunaju w pierwszym z ww. regionów znajdujemy u Tacyta². Nazwy legionów (III Scythica i V Macedonica) są podane w trzech inskrypcjach naskalnych³, które poświadczają budowę drogi wojskowej koło Żelaznych Wrót w latach 33-34 i 43 n.e. Fragmentarycznie zachowana płyta marmurowa z 44 r. z Oescus⁴ pozwala datować na ten rok roboty budowlane prowadzone przez legio V Macedonica w jej stałej twierdzy. Nie znane z nazwy oddziały zakładały limes i praesidia w zachodniej Mezji na dackim froncie już za panowania Augusta; informują o tym Florus⁵ i Festus⁶ w swych relacjach z dackiej kampanii Lentulusa i z pannońsko-dalmatyńskiej wojny (6-9 r.n.e.). Okresowi między 9 r.p.n.e. a 9 r.n.e. należy przypisać znaleziony w Reselec⁷ kamień nagrobny żołnierza z illiryjskiej legio XX. Być może obecność tego legionisty nad górnym biegiem rzeki Iskâr, gdzie do dziś zachowały się ruiny starożytnych umocnień⁸, była związana z budową pierwszych, rzymskich fortów na terenie późniejszej Mezji Dolnej.

Na podstawie materiału inskrypcyjnego z Oescus⁹ wykazał B. Gerov¹⁰, że najpóźniej od Tyberiusza znajdowała się tutaj stała siedziba legionu V Macedonica. Inskrypcje żołnierzy i weteranów pochodzące głównie z okresu od Tyberiusza do Nerona z kilku miejscowości u ujścia prawobrzeżnych dopływów Dunaju pozwalają twierdzić, że oddziały pomocnicze tego legionu stacjonowały w pierwszej połowie I w. w Augustae, Variana, Oescus, być może również w Čerkovicy oraz w okolicach Nikopola¹¹. Należy także odnotować obóz w Montanie, gdzie już chyba za Tyberiusza przebywała cohors Sugambrorum¹².

Na terenie późniejszej Mezji Górnej ważnym centrum wojskowym i to długo przed założeniem kolonii za Trajana była Ratiaria. Pochodzi stamtąd datowany na około połowę I w. nagrobek¹³ jeźdźca z oddziału pomocniczego, a sygnalizowane są także znaleziska późnoaretyńskiej lub wczesnej, górnoitalskiej sigillata L. Galliusza

z okresu kłaudyjskiego¹⁴. Jeśli stemple na ceglach legionów VII Claudia i VIII Flavia wczesnych typów (koniec I, początek II w.) oraz najprawdopodobniej przed-trajanski stempel legionu V Macedonia nie mogą ze względu na możliwość łatwego transportu materiału budowlanego być uznane za dowód istnienia w Ratiarii twierdzy legionowej, to wydają się dostarczać takiego zójęcia lotnicze¹⁵. Prowadzone obecnie wykopaliska w Ratiarii przyniosą zapewne niedługo odpowiedź na pytanie kiedy i przez jaki legion został zbudowany obóz koło ujścia rzeki Arčarica.

Nie wiemy, jak dotąd, gdzie stacjonowała legio VIII Scythica, która w Mezji przebywała do 56 r.n.e.¹⁶ Wśród kilku propozycji lokalizowania jej siedziby najlepiej uzasadniona wydaje się niewątpliwie hipoteza Gerova¹⁷, który opowiada się za Ratiarią. Naszej wiedzy umyka też nadal sprawa lokalizacji kwater kilku auxiliów; co do których możemy mieć pewność lub tylko się domyślać, iż stacjonowały w Mezji w okresie tyberyjsko-kłaudyjskim¹⁸. Nie można już dziś natomiast żywić większych wątpliwości, iż mniej więcej na ten sam czas przypadało istnienie kierowanej przez legionowego oficera praefectura civitatum Moesiae et Treballiae. Najwcześniej, dopiero w ostatnich latach panowania Tyberiusza, mógł sprawować ten (wojskowo-?) administracyjny urząd C. Baebius Atticus, primus pilus legionu V Macedonia, którego znamy z inskrypcji honoryfikacyjnej z okresu kłaudyjskiego¹⁹. Kariera Attikusa dowodzi, że w Mezji, podobnie jak nad Renem i środkowym Dunajem²⁰, prefektury nad różnymi terytoriami plemiennymi istniały także po, a może właśnie dopiero od momentu prowincjalizacji kraju i założenia pierwszych obozów legionowych²¹.

Z rozprzestrzenienia znalezisk inskrypcji wojskowych (mapa 1) możemy wnosić, że zachodniomezyjska strefa militarna już przed okresem panowania Klaudiusza wychodziła na wschódzie nieco poza ujście Osām, natomiast ostatnim, jak dotąd, pewnie poświadczonym fortem na Dunaju był Asamus (Čerkovica). W tych okolicach znajdowała się też granica między ówczesnym, klientelnym państwem trackim a prowincją Mezja²². Nagrobki weteranów i żołnierzy, inskrypcje budowlane oraz urząd sprawowany przez Attikusa przemawiają zdecydowanie za tym, iż obszar zachodniej Mezji w późnoaugustowsko-tyberyjskim okresie był strefą okupowaną, w której wojsko strzegło granicy, prowadziło działalność administracyjnej natury, budowało i osiedlało swych weteranów²³.

Zadania mezyjskich oddziałów na pozostałych dwóch obszarach były odmienne. Nazwa „strefa okupacyjna” do nich najwyraźniej nie pasuje; ze względu na okazjonalny charakter rzymskiej obecności wojskowej w Dobrudży i innych częściach trackiego państwa bodaj najlepiej jest je określać jako strefy operacyjne mezyjskiej armii. Z kilku powodów nie mogło być inaczej. Rzym nie był jeszcze przygotowany militarnie i organizacyjnie do okupacji tych terenów, a ponadto zachodniopontyjskie wybrzeże, które wprawdzie pozostawało pod zwierzchnictwem Rzymu, niezbyt kwalifikowało się do stałego obsadzenia przez wojsko, już chociażby ze względu na miejski

status greckich gmin, nawet jeśli miały one tylko rangę civitates stipendiariae, co wcale zresztą nie jest pewne²⁴. Z kolei raz jedno, raz dwa trackie królestwa z granicami sięgającymi do Dunaju pozostając w stosunkach klientelnych wobec cesarstwa nie przestawały być, przynajmniej teoretycznie, sprzymierzonymi z Rzymem, odrębnymi państwami²⁵. Na zasadzie wzajemności, tak jak tracki król Rhodmetalkes wspierał rzymskie legiony walczące w latach 6-9 n.e. w Pannonii i Mezji²⁶, tak też i Witelliusz, legat jednego z mezyjskich legionów, poprowadził w 12 r.n.e. swoje oddziały statkami w dół Dunaju, aby odbić zdobyty przez Getów tracki kasztel Aegissus²⁷. W walkach uczestniczyło też wojsko króla Odryzów, Kotysa²⁸. Obecność mezyjskich oddziałów w pobliżu ujścia Dunaju musiała być bardzo krótka, skoro już w 15 r.n.e., po zniszczeniu innego trackiego kasztelu Troesmis przez Getów, ponownie interweniowało rzymskie wojsko²⁹. W obu przypadkach mamy wyraźnie do czynienia z kampaniami wojennymi; utwory Owidiusza nie zawierają żadnych informacji uzasadniających wyrażany niekiedy pogląd, że stacjonował tutaj jeden z mezyjskich legionów³⁰.

Symulowane już za Tyberiusza przez króla Reskuporisa przygotowania do wojny przeciw Bastarnom i Scytom³¹ wskazują, że trackie państwo nadal sprawowało zbrojną opiekę nad Dobrudżą i chyba też nad zachodnim wybrzeżem Morza Czarnego.

Oprócz udzielenia zbrojnej pomocy swemu trackiemu sprzymierzeńcowi mezyjskie dowództwo miało daleko ważniejszy powód, by wysłać oddziały do Aegissus i Troesmis. Chodziło o zapobieżenie w ten sposób ewentualnej agresji na miasta greckie i potwierdzenie nad nimi rzymskiego zwierzchnictwa. Odłamek greckiej inskrypcji z Callatis³² - prawdopodobnie pochodzącej z początku I w.n.e. i możliwe, że zawierającej dekret honoryfikacyjny dla rzymskiego oficera o imieniu [Num?]onianus, wydaje się potwierdzać, że greckie miasta były wtedy istotnie bardzo zagrożone. Rezultatem wojny prowadzonej w latach 12-15 n.e. był powrót uporządkowanych stosunków. W ramach kilku podjętych wówczas przez Kzymian środków, których domyślać się możemy z dwóch utworów Owidiusza³³, został wysłany na bliżej nie określone stanowisko na nadczarnomorskim wybrzeżu Vestalis, primus pilus jednego z mezyjskich legionów³⁴. Z informacji Owidiusza wynika jednak niedwuznacznie, że urząd piastowany przez Vestalisa miał najwyraźniej administracyjny charakter. Misja Vestalisa nie wiązała się bynajmniej z obroną wybrzeża, lecz z nadzorem nad greckimi miastami³⁵. Jeśli nie mamy rzeczywiście dowodów na to, że Vestalis nosił znany skądinąd tytuł praefectus orae maritimae³⁶, to tym bardziej niesłuszne wydaje się identyfikowanie jego urzędu z poświadczoną dla okresu panowania Domitjana nad dolnym Dunajem militarną praefectura ripae Danuvii³⁷ czy też z epigraficznie wcale nie poświadczoną praefectura ripae Thraciae³⁸. Spośród wyliczonych możliwości interpretacyjnych tytuł praefectus orae maritimae wydaje się najprawdopodobniejszy. Nie mamy natomiast żadnych podstaw, by twierdzić, że Vestalis bądź jego ewentual-

ni następcy rezydowali w Tomis (jest to prawdopodobne) i mieli do dyspozycji jakieś morskie, lub lądowe siły zbrojne³⁹.

Trudno sobie wyobrazić, by duża odległość dzieląca zachodniomezyjską strefę okupacyjną i nadczarnomorskie wybrzeża przez terytorium należące do wasalnego państwa trackiego (= postklaudyjski okręg celny ripa Thraciae) nie pociągała za sobą konieczności posiadania przez mezyjskie wojsko odpowiedniej liczby statków rzecznych. Za powszechnie przyjmowanym poglądem o utworzeniu classis Moesica już za Augusta⁴⁰ przemawia jednak tylko pochodzenie nazwy Ratiaria od słowa ratis bądź ratiaria (rodzaj łodzi)⁴¹ i przede wszystkim wiadomość u Owidiusza⁴², że legion Witelliusza został w 12 r.n.e. przetransportowany statkami w dół Dunaju do Aegissus. Prowincjonalna flota Mezji nie jest jednak wyraźnie poświadczona aż do czasów flawijskich. Sądzę, że niezbędne statki mogły należeć na samym początku głównie do legionowych flotylli, których istnienia możemy się domyślać w II w. na podstawie inskrypcji z Miśu⁴³ i przedstawień na ceglach wojskowej produkcji z Novae⁴⁴. W razie nadzwyczajnej potrzeby transportu np. całego legionu była tak czy inaczej konieczna koncentracja statków należących do różnych właścicieli. W takich sytuacjach udział statków czy łodzi pochodzących od trackiego sąsiada lub nawet z nadczarnomorskich miast wydaje mi się we wczesnym okresie bardzo prawdopodobny⁴⁵. Dwa najwcześniejsze dyplomy marynarzy znalezione w regionie dolnego Dunaju każą brać pod uwagę możliwość, iż mezyjską flotę zaczęto organizować dopiero za Klaudiusza lub Nerona po przekształceniu Tracji w prowincję rzymską. Zwolniony w 71 r. w ramach deductio weteranów w Paestum marynarz dackiego pochodzenia z miśeńskiej floty, Tutius⁴⁶, który mimo to powrócił nad Dunaj, musiał wstąpić do wojska najpóźniej w 46 r. Fakt, że Tutius skierowany został jako rekrut chyba od razu z Mezji do jednej z italskich flot, a nie do classis Moesica, być może oznacza, iż prowincjonalna flota jeszcze nie istniała bądź była dopiero w trakcie organizacji i dlatego też wysyłano rekrutów do przeszkolenia na statkach z Miśenum⁴⁷. Znalezione w Dacji dyplom z 92 r. należał już do nieznanego z imienia żołnierza classis Flavia Moesica⁴⁸.

Ważną strefą operacyjną mezyjskiego wojska na Półwyspie Bałkańskim była również ta część Tracji, która położona była na południe od gór Haemus. W trzech zbrojnych powstaniach⁴⁹ (21, 26, 45-46 r. n.e.) wystąpili Tracy przeciwko Rzymianom. Dla historii rzymskiej wojskowości duże znaczenie ma fakt, że wybuchy niezadowolenia wiązały się bezpośrednio z próbami wprowadzenia rygorystycznych zarządzeń rekrutacyjnych. Rekrutacyjny potencjał ówczesnej Tracji oceniał Strabo⁵⁰ na 15 000 jeźdźców i 200 000 żołnierzy piechoty. Choć liczby te odnoszą się do czasu powstań, zachowują też częściowo znaczenie i dla późniejszych okresów, co jest szczególnie ważne dla oddziałów dołnemezyjskich; Tracja stała się dla nich z czasem drugą co do ważności prowincją, z której pochodzili nowozwerbowani rekruci.

Choć wyczerpujące opisy wojennych zmagani w latach 21 i 26, w których uczestniczyły zarówno legiony, jak i oddziały pomocnicze, zawdzięczamy Tacytowi⁵¹. Na ich podstawie oraz danych pochodzących z historii dyslokacji kilku formacji auxyliarnych możliwa jest niekiedy identyfikacja oddziałów uczestniczących w walkach. W załatwianiu trackich sporów dynastycznych armia mezyjska brała udział jeszcze zanim doszło do pierwszego powstania. W 18 r.n.e. złożony był z trybunów i centurionów rodzaj honorowej eskorty, która zawiadła do Rzymu króla Raskuporis⁵². Efektem tej podróży była wkrótce śmierć trackiego władcy. Z opisu Tacyta wynika, że dla rzymskich oficerów mezyjskiego namiestnika L. Pomponiusza Flaccusa była to bardzo delikatna misja dyplomatyczna. W 21 r. mezyjski korpus ekspedycyjny, który pod dowództwem P. Wellaeusza wyruszył na pomoc obleżonemu w Philippopolis królowi Rhometalkesowi, składał się z jednego legionu oraz pomocniczych kohort i al⁵³. Traccy rebelianci zostali pokonani tak szybko, że legion nie zdążył właściwie wejść do akcji.

Znacznie groźniejsze było powstanie w 26 roku. Na czele rzymskiej armii stał namiestnik trzech prowincji (Macedonia, Achaia, Moesia) C. Poppaeus Sabinus, któremu po trackiej kampanii zostały przyznane triumfalne insignia⁵⁴. Walki były prowadzone w górach. Tacyt wyraźnie wspomina⁵⁵, że uczestniczył w nich przybyły z Mezji pod dowództwem Pomponiusza Labeo legion, Tracy na służbie rzymskiej oraz cohors Sugambra. Tę ostatnią kohortę identyfikuje się chętnie z poświadczoną później przez znaleziska stempli na ceglach z Montany cohors Sugamborum veterana⁵⁶. Przekonująca wydaje się nowa hipoteza Wagnera⁵⁷, według której w latach dwudziestych I w. przybył z Zachodu do Mezji w związku z trackimi powstaniami duży związek formacji kawaleryjskich. Miały być w nim także galijskie oddziały konne, które po uzupełnieniu swego składu o trackich rekrutów otrzymały podwójną nazwę alae Gallorum et Thracum i wkrótce potem zostały skierowane do prowincji wschodnich. Trzy takie alae wyliczone są w syryjskim (?) dyplomie z 54 r. z Zafirovo w późniejszej Mezji Dolnej⁵⁸. Tracki właściciel tego dokumentu powrócił po zwolnieniu z wojska do swoich stron rodzinnych. Jeśli słuszny jest domysł Wagnera, należałoby także przyjąć, że mezyjskie forty nad Dunajem były przez kilka lat miejscem formowania i szkolenia nowych oddziałów pomocniczych.

O przebiegu trzeciego powstania trackiego nie wiemy praktycznie nic. Niepewne jest nawet powszechnie wiązane z latami 45-46 datowanie wojennych zmagani i związanego z nim bezpośrednio przekształcenia królestwa Traków w rzymską prowincję Thracia. Tracką wojnę wspomina Tacyt tylko na marginesie informacji o zwolnieniu z podatków miasta Bizancjum⁵⁹. Znacznie późniejsze przekazy, które dla uzasadnienia wyżej przytoczonej chronologii zostały zebrane przez A. Steina⁶⁰, zasługują jednak na zaufanie między innymi dlatego, że znajdują poparcie w inskrypcjach wojskowych.

Dwie hiszpańskie, prawie jednakowo brzmiące, ale niestety fragmentarycznie zachowane inskrypcje honoryfikacyjne dla Korneliusza Valerianusa osadzają moment pojawienia się w Mezji trzeciego legionu (VIII Augusta) w czasie jakichś wojskowych operacji w Tracji w latach między 44 a 62⁶¹. Tak poważne wzmocnienie mezyjskiej armii najprawdopodobniej nastąpiło w 45 r., gdy prawie jednocześnie z walkami w Tracji interweniował duży, rzymski korpus ekspedycyjny na kimmeryjskim Bosforze⁶². Na podstawie nowej, przekonującej rekonstrukcji hiszpańskich inskrypcji można przypuszczać, że na Krym udały się statkami tylko legionowe vexillationes, ewentualnie także piechota z oddziałów pomocniczych, zaś do walk z trackimi powstańcami został zestawiony czysto kawalezyjski korpus z formacji auxiliarnych⁶³. Zarówno skład tego związku wojskowego (vexillationes z 15 jednostek taktycznych) pod dowództwem Valerianusa, jak i publiczne uznanie, które zostało mu wyrażone przez dowódców i oddziały uczestniczące i nie uczestniczące w wojnie, mówią o poważnych rozmiarach niepokojów w Tracji.

Z powyższymi wnioskami zgadza się także wymowa materiału inskrypcyjnego i odkryć archeologicznych z późniejszej Mezji Dolnej; gdzie chyba tuż po przekształceniu Tracji w prowincję rzymską obsadzony przez wojsko obszar, został poszerzony dalej na wschód. Na podstawie nagrobka czynnego cornicen z VIII Augusta z Novae⁶⁴ wyraził już Ritterling⁶⁵ zdanie, że najpóźniej w okresie neronańskim znajdował się tutaj obóz tej nowo przybyłej z Pannonii formacji. Datowane znaleziska z Novae nie pozwalają dziś żywić wątpliwości, że najstarsze założenie wojskowe istotnie powstało już w kłaudyjskim okresie na miejscu późniejszej twierdzy kamiennej legionu I Italica⁶⁶. Ślady osadnictwa z okresu kłaudyjsko-neronańskiego występują również na zachód od murów twierdzy⁶⁷. Jeśli nie wszystkie, to przynajmniej duża część tych znalezisk winna być wiązana z pierwszym, przyobozowym osiedlem (canabae); którego istnienia już w tym okresie domyślano się wcześniej na podstawie materiału inskrypcyjnego⁶⁸. Najprawdopodobniej do jednego z żołnierzy lub osiedlonych w Novae weteranów legionu VIII Augusta należał opublikowany niedawno przez A. Dimitrova⁶⁹ szklany medalion z lat 19-23 n.e.

Z rozprzestrzenienia znalezisk inskrypcji wojskowych można wnosić, że obsadzony przez mezyjskie wojsko za Klaudiusza i Nerona prawy brzeg Dunaju sięgał na wschodzie co najmniej do ujścia Jantry. Na zachód od legionu VIII Augusta stała do 62 r. legio V Macedonica w Oescus i do 56/57 r. legio IIII Scythica w nieznany miejscu⁷⁰. Na miejsce jednego z tych dwóch przemieszczonych na wschód oddziałów przybyła z Dalmacji chyba do Viminacium legio VII Claudia⁷¹. W latach 67-69 do legionowego garnizonu Mezji należała także legio III Gallica, a jej siedziba znajdowała się; być może, w Oescus⁷². Oprócz legionów w zachodniej części Mezji stacjonowały oczywiście nadal, głównie w różnych punktach nad Dunajem, oddziały pomocnicze. W Oescus, a może i w Retiarrii stały one chyba razem z legionami⁷³. Do poświadczonych inskrypcyjnie odrębnych obozów auxiliorum w Augustae, Variana, Čer-

kovica, Montana⁷⁴ należy ponadto dodać Čezavę (Novae) i Boljetin (Smorna) na terenie późniejszej Mezji Górnej, gdzie najstarsze z odkrytych założeń drewniano-ziemnych są względnie dobrze datowane na okres kłaudyjsko-neronański⁷⁵.

Jeszcze do niedawna nie wiedzieliśmy prawie nic o rzymskiej obecności wojskowej w okresie przedflawijskim na wschód od ujścia Jantry, w tym także na obszarze dzisiejszej Dobrudży. Jeśli nie liczyć dyplomu z 84 r. z Zafirova⁷⁶ pierwsze inskrypcje wojskowe z tej części ripa Thraciae pochodzą dopiero z okresu panowania Flawiuszy. Z listu mezyjskiego namiestnika Flawiusza Sabinusa (ok. 53-60), jaki w 100 r. lub jeszcze później został przepisany w historyjskich dokumentach celnych⁷⁷, znany dwóch bliżej nie określonych eparchoi o imionach Asiaticus i Arruntius Flamma. Zwykle przypisywało się im piastowanie takiego samego urzędu, na jaki w czasach Owidiusza wyznaczony został Vestalis (praefectus orae maritimae)⁷⁸. Jak słusznie podkreśla E. Doruțiu-Boila, polityczne położenie nad dolnym Dunajem uległo jednak w międzyczasie poważnej zmianie⁷⁹. Wcześniej tylko nadczarnomorskie miasta greckie podlegały bezpośrednio zwierzchnictwu państwa rzymskiego i tylko tam mógł pełnić swe obowiązki słuźbowy Vestalis. Brzeg dunajski, w tym także jego dolny odcinek z kasztelami Troemis i Aegissus, należał w czasach Owidiusza do wasalnego państwa trackiego⁸⁰. Z historyjskich dokumentów wynika natomiast, że najpóźniej za Nerona decyzje o sprawach finansowo-celnych w strefie nazwanej po grecku *ἡ ἄνω ἰσθμὸς τῆς Ἰσθμῆς*, w której H. Nesselhauf rozpoznał późniejszy okręg celny ripa Thraciae⁸¹, należały do kompetencji mezyjskich namiestników. Ripa Thraciae, która bynajmniej nie pokrywała się z terenem późniejszej Mezji Dolnej, należała już zatem do cesarstwa i to zapewne do prowincji Moesia. Ponieważ wspomniani wyżej eparchoi (praefecti) byli w tej strefie przedstawicielami mezyjskiego namiestnika, w grę wchodzić mogą dwie możliwości interpretacyjne terytorialnego zasięgu ich prefektur. Albo mieli oni pod swoją kontrolą poza miastami greckimi (tak tylko Vestalis) także przynajmniej jedną część nowouzyskanej ripa Thraciae, albo tylko ten ostatni obszar względnie jego część, co wydaje się zresztą najprawdopodobniejsze.

Sądzę, że zorganizowany około 46 r.n.e. okręg celny ripa Thraciae, który sięgał a finibus canabiarum Dimensionum⁸² do ujścia Dunaju, składał się pod względem wojskowym z trzech części⁸³: 1) obszar pod kontrolą stacjonującego w Novae legionu, 2) brzeg Dunaju na wschód mniej więcej od ujścia Jantry, 3) obszar położony wewnątrz kraju (tzw. Hinterland). Tylko o drugą z wyliczonych wyżej części ripa Thraciae może chodzić, moim zdaniem, w tytule słuźbowym Arruntiusza Claudianusa, któremu za Domitjana powierzono praefectura classis Moesinae et ripae Danubii⁸⁴. Ponieważ przez cały I w. najwyraźniej nie pokrywały się ze sobą nad dolnym Dunajem granice celne, militarne a chyba także i administracyjne, nie mamy też powodu, by sądzić, że Asiaticus i Arruntiusz Flamma nosili nie poświadczony w ogóle tytuł praefecti ripae Thraciae⁸⁵, tak jak bezpodstawne jest stawianie znaku równo-

ści między okręgiem celnym ripa Thraciae i okręgiem wojskowym ripa Danuvii⁸⁶. Tytuł Arruntiusza Claudianusa wydaje się wskazywać, że praefectura classis Moesicae była nie tylko ważniejsza, ale także wcześniejsza od praefectura ripae Danuvii. Sądzę przeto, że także i eparchoi z historyjskich dokumentów byli w pięćdziesiątych latach I w. prefektami floty. Wątpliwa jest natomiast, by już także wtedy pod jednym dowództwem połączone były prefektury floty i dunajskiego brzegu. Ta ostatnia prefektura wymagałaby chyba obecności oddziałów auxiliarnych, a te poświadczane są, tak samo zresztą, jak i bazy floty, dopiero w okresie flawijskim⁸⁷. Między stacjami floty i obozami auxiliów jest jednak podstawowa różnica. Dłóż zarówno celne stacje, jak i bazy floty mogły z powodzeniem korzystać ze starych trackich instalacji, takich jak np. wspomniane przez Owidiusza w Aegissus i Troesmis⁸⁸. Nie jest też, moim zdaniem, przypadkiem, że główna baza prowincjonalnej, mezyjskiej floty w II w. znajdowała się właśnie w tym regionie, a mianowicie w Noviodunum⁸⁹. Jeśli słuszne jest to przypuszczenie, należy się także domyślać, iż prefekci floty byli też odpowiedzialni za obronę pewnego odcinka granicy dunajskiej aż do czasu powstania pierwszych fortów pomocniczych i niezależnej lub połączonej z dowództwem floty prefektury ripae Danuvii. Jak długi był ten odcinek i czy rzeczywiście sięgał aż do ujścia Jantry, tego niestety nie wiemy. Wydaje się, że znaczna część anektowanego w 46 r. obszaru nie była przez pewien czas, zapewne aż do Flawiuszy, obsadzona przez mezyjskie wojsko.

Przekształcenie południowo-wschodniej Tracji w rzymską prowincję Thracia i przyłączenie dunajskiej części Tracji do Mezji, która dopiero od tego momentu (44 r.) po ostatecznym rozwiązaniu wspólnego dowództwa Moesia - Macedonia - Achaia stała się samodzielną prowincją, przyniosło wprawdzie w efekcie lądowe połączenie zachodniomezyjskiej strefy okupacyjnej z dotychczasową strefą operacyjną w dolnym biegu Dunaju, ale nie stworzyło tym samym warunków do trwałej kontroli i wojskowej okupacji ripa Thraciae. Został zrobiony w tym kierunku zaledwie pierwszy, niezbędny krok. Urządzenie linesu i oparcie granicy na tym długim i trudnym odcinku Dunaju wymagało przede wszystkim stabilizacji stosunków ludnościowych i to po obu stronach rzeki. W praktyce musiało się to wiązać z koniecznością przeniesienia operacyjnej strefy armii mezyjskiej z prawego na lewy brzeg Dunaju.

W okresie panowania Klaudiusza znajdujemy legatą Mezji w Tomis⁹⁰, co dość wymownie wydaje się świadczyć o tym, na jakim terenie koncentrowała się wtedy uwaga prowincjonalnych władz. Wojsko mezyjskie było jeszcze wtedy zbyt mocno jednak zaangażowane interwencją w tracko-bosporańskie sprawy, co wymagało też stałej obecności oddziałów okupacyjnych w Tracji, by można było podjąć aktywne działania na północ od Dunaju. Doszło do nich dopiero za Nerona, być może pośrednio też nie bez wpływu sytuacji w zaopatrzeniu w zboże państwa rzymskiego⁹¹.

Znane elogium Plautiusza Silvanusa z Tibur⁹² wyczerpująco donosi o całej serii rozmaitych przedsięwzięć podjętych za Dunajem w czasie jego mezyjskiego nami-

estnictwa w latach 60 - około 67 n.e.⁹³ Jeśli wyliczenie res gestae Plautiusza Silvanusa na inskrypcji z Tibur istotnie trzyma się porządku chronologicznego, a wydaje się to bardzo prawdopodobne⁹⁴, to kolejno następowały wydarzenia: 1) przesiedlenie ponad 100 000 Transdanubiańczyków na prawy brzeg rzeki, 2) zapobieżenie nieprzyjacielskim zamiarom Sarmatów, 3) zmuszenie królów wrogich lub nie znanych dotąd Rzymianom ludów do hołdu wobec rzymskich sztandarów na brzegu Dunaju, 4) zwrócenie Bastarnom, Roxolanom i Dakom jeńców i zakładników odbitych od wrogów (Sarmatów), 5) przyjęcie zakładników od wrogów. Rezultatem tych czynów było zapewnienie prowincji pokoju. Związana z trudnymi problemami etnicznymi sprawa terytorialnego zasięgu dokonań Silvanusa jest ciągle przedmiotem dyskusji⁹⁵. Nie wydaje się jednak ulegać wątpliwości, iż drugie wojenne przedsięwzięcie miało miejsce na północnopontyjskich stepach, dość daleko zatem na północ od ujścia Dunaju. Niesprowokowane chyba jakimiś wrogimi działaniami ze strony północnych czy północno-wschodnich Barbarzyńców, lecz planowo przeprowadzone; militarnie wymuszone na Transdanubiańczykach, przesiedlenie dotknęło najprawdopodobniej zarówno Nizinę Wołoską, jak i południową Mołdawię⁹⁶. W obu przypadkach oprócz względów gospodarczych, wyraźnie poświadczonych przez inskrypcję z Tibur, mogła się liczyć motywacja strategiczna, a mianowicie chęć stworzenia nie zamieszkałej strefy bezpieczeństwa⁹⁷.

Inskrypcja z Tibur pozwala dość dokładnie datować dokonania Silvanusa. Już drugie przedsięwzięcie nastąpiło nie później niż mezyjski legat parte(m) magna(m) exercitus ad expeditionem in Armeniam misisset⁹⁸. Słowa te mogą odnosić się tylko do legionu V Macedonica; dzięki Tacytowi⁹⁹ wiemy, iż w 62 r. legion ten od bardzo niedawna znajdował się na Wschodzie. W większości militarnych i dyplomatycznych wysiłków Silvanusa mogły zatem uczestniczyć tylko dwa legiony, a mianowicie VII Claudia i VIII Augusta. Ponieważ ta ostatnia formacja stacjonowała najbliżej rejonu operacji, rozsądne jest przyjąć, że to właśnie na legio VIII Augusta spadł główny ciężar akcji prowadzonych w dolnej części biegu Dunaju. Zbrojny czyn legionu został nagrodzony odznaczeniem bis Augusta, które jednakowoż po śmierci Nerona popadło w zapomnienie¹⁰⁰.

W świetle nowych świadectw epigraficznych z Tracji i Mezji¹⁰¹ słuszny wydaje się stary i w międzyczasie zarzucony już pogląd o wojskowej zależności trackich namiestników od mezyjskich legatów przynajmniej w okresie przedtrajjańskim¹⁰². Przez dłuższy czas prowincja ta nie tylko należała do operacyjnego obszaru mezyjskiej armii w wypadku potrzeby zbrojnej interwencji, lecz stanowiła dla niej najprawdopodobniej także strefę okupacyjną. Należy z tego wnosić, że mezyjskiemu legatowi podlegał zatem dwutysięczny garnizon Tracji, o którym donosi Josephus Flavius, i to chyba niezależnie od tego, czy jego wiadomość odnosi się do 66 r., czy też dopiero do okresu panowania Wespazjana, jak uważa Ritterling¹⁰³. Mało prawdopodobne jest drugie przypuszczenie Ritterlinga¹⁰⁴, że garnizon ten składał się z legionii-

stów; należy raczej przyjąć, że tak jak w II i III w. tworzyły go auxilia. Nie znamy wprawdzie dotąd miejsc stacjonowania rzymskich oddziałów rozlokowanych w I w. w Tracji, ale możemy się domyślać, że do ich głównych zadań należało od początku zabezpieczenie linii komunikacyjnych. Trzy lub cztery jednakowo brzmiące inskrypcje z 61 r. z okolic Philippopolis i Sardica¹⁰⁵ donoszą o budowie tabernae i praetoria per vias militares. Jedną z tych dróg łączyła Oescus z Philippopolis i Byzantium, druga była prawdopodobnie drogą Singidunum - Naissus - Sardica - Philippopolis - Byzantium.

Pewien udział w kontroli niedawno spacyfikowanego kraju mieli też weterani legionowi. Jedną kolonię wojskową w Apros założył Klaudiusz¹⁰⁶, drugą w Deultum koło dzisiejszego miasta Burgas Wespazjan w pierwszych latach swego panowania. W Colonia Flavia Pacis Deultensium zostali osiedleni weterani legionu VIII Augusta¹⁰⁷. Jak mocne powstały związki tego legionu z Mezją i Tracją zaledwie przez niecałe ćwierćwiecze stacjonowania oddziału w Novae świadczy fakt, że około 82 r., gdy VIII Augusta stała już od dłuższego czasu w Argentorata, nastąpiła ponowna deductio weteranów do trackiej kolonii¹⁰⁸.

Nalekosiężne plany Nerona przeprowadzenia wyprawy na Wschód pociągnęły chyba za sobą w ostatnich latach panowania tego cesarza zaniechanie inicjatywy strategicznej nad dolnym Dunajem. W takich warunkach dwulegionowy garnizon nie mógł oczywiście wystarczyć dla rozległego okręgu wojskowego mezyjskiej armii, który oprócz granicy dunajskiej i prowincji Thracia obejmował lub wkrótce miał także objąć i Półwysep Krymski. Kosztem wschodniego wojska nastąpił w Mezji w 67 r., po przybyciu legio III Gallica, powrót do starej, trójlegionowej obsady prowincji¹⁰⁹. W tej nadgranicznej prowincji był to wtedy minimalny, możliwy stan liczebny legionów, co pokazują bodaj najlepiej wydarzenia dwóch następnych lat, kiedy każde osłabienie mezyjskiego garnizonu w czasie walk pretendentów do tronu cesarskiego pociągało natychmiast za sobą najazdy Daków i Sarmatów. Dość szczegółowe informacje o walkach prowadzonych z Barbarzyńcami na dunajskim froncie w latach 67-70 zawdzięczamy przede wszystkim Tacytowi, ale także i Józefowi Flawiuszowi i Jordanesowi¹¹⁰.

W wyniku pierwszego najazdu, który już zimą w latach 67-68 zrobili sarmaccy Roxolanowie, zostały zniszczone dwie rzymskie kohorty¹¹¹. Następny najazd Roxolanów, którzy zimą na początku 69 r., gdy wszyscy byli już zaabsorbowani wojną domową, przeprawili się w 9000 koni przez zamrznięty Dunaj, został odparty przez legio III Gallica i oddziały pomocnicze. Choć dwa pozostałe legiony mezyjskie (VII Claudia i VIII Augusta) nie wzięły najprawdopodobniej udziału w tych walkach, odniesione zwycięstwo dało nowemu cesarzowi, Othonowi, powód do nadania konsularnych odznaczeń dla wszystkich trzech legatów legionowych, zaś namiestnik Mezji, Aponiusz Saturninus otrzymał posąg triumfalny¹¹². Bardzo niebezpieczny okazał się najazd Daków pod koniec 69 roku. Gdy legiony mezyjskie pod sztandarami z imieniem Wespazjana znajdowały się w północnej Italii, dokąd udały się przeciwko germań-

skim legionom Witelliusza, na brzegu Dunaju zostały zaatakowane obozy auxiliów. Zwycięzcy Dakowie przygotowywali się już do zniszczenia kwater legionowych. Zapobiegł temu ciągnący z wojskiem do Italii syryjski namiestnik Licyniusz Munianus, który przeciwko Dakom skierował legio VI Ferrata¹¹³. Zapewne jeszcze tej samej zimy w 70 r. miał miejsce kolejny niespodziewany najazd z północy, tym razem przez Sarmatów. W walkach prowadzonych prawdopodobnie już przy udziale świeżo przybyłych do Mezji, pobitych w październiku 69 r. przez wojska Wespazjana legionów V Alaudae i I Italica, poległ nowy legat Mezji, Fonteius Agrippa. Cały kraj został wystawiony na rabunek i płądrowanie przez barbarzyńców¹¹⁴.

Znany do niedawna głównie z opisów Tacyta obraz walk prowadzonych w latach 67-69 nad dolnym Dunajem znalazł ostatnio potwierdzenie w materiale archeologicznym z Novae. We wschodniej części obozu została stwierdzona obecność dużej warstwy pogorzeliiskowej w najstarszych, drewnianych koszarach oraz koło drewnianej wieży i ziemnego muru. W centrum, na ulicy wzdłuż zachodniej strony budowli komendantury, podobne ślady zostały zauważone w zasypanym, najstarszym ścieku. Monety Nerona i znaleziska ceramiki (terra nigra) z kładysko-neronańskiego okresu datują zniszczenia na około 69 rok. Śladów pożaru i zniszczeń z tego czasu nie ma natomiast obok zachodniego muru obronnego¹¹⁵. W zachodniej części Mezji na ten sam czas datowane jest spalenie drewnianego fortu auxiliarnego w Čezavie (Novae).

Przypisy

¹Datowanie i okoliczności powstania mezyjskiego dowództwa wojskowego zob. R. Syme, *Danubian Papers*, București 1971, s. 50 n.

²Ann. IV 5: ripamque Danuvii legionum duae in Pannonia, duae in Moesia attinent.

³III 1968=13813 h; AE 1910, 176; A. i J. Sašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXI. et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5, 1963, s. 34 n., nr 56 n., 60.

⁴AE 1957, 286; por. B. Gerov, *Acta Antiqua Budapest* 15, 1967, s. 87, przyp. 17.

⁵II 28, 19: misso igitur Lentulo ultra ulteriorem repulit ripam; citra praesidia constituta; datowanie zob. Syme, op. cit., s. 57.

⁶Breviarium 8: limes inter Romanos ac barbaros ab Augusta Vindelicum per Noricum, Pannonias et Moesiam est constitutus.

⁷III 7452=ILS 2270; Datowanie i znaczenie inskrypcji zob. Syme, loc. cit.

⁸D. Mitova-Džonova, *Arheološki pametnici v plevenski okrag*, Sofia 1979, s. 59 n.

⁹III 14415; AE 1912, 188; AE 1927, 51; AE 1957, 298; AE 1960, 128.

¹⁰Gerov, *Acta Antiqua Budapest* 15, 1967, s. 87 n.

¹¹AE 1912, 187; AE 1967, 425; AE 1960, 127; AE 1925, 70; AE 1967, 426. Nie są dokumentowane okoliczności znalezienia ostatniego z wymienionych nagrobków nie pozwalają mieć pewności, czy był on rzeczywiście wystawiony w Nikopolis, por. Gerov, op. cit., s. 90 n.

¹²U podstaw tego domysłu leży przekaz Tacyty (Ann. IV 47), według którego podczas walk w Iracji w 26 r. odznaczyła się cohors Sugambra, oraz dwuwierszowy stempeł kohorty I Sugamborum veterana z Montany (III 12529; G. Aleksandrov, IMSZB I, 1977, s. 272); por. Wagner, s. 185 n.; Beneš, s. 51; Gerov, op. cit., s. 103 n. Ze stosunkowo wczesną, rzymską obecnością wojskową w Montanie wiązałbym też znalezisko późnokludyjskiej (późnaretyńska lub górnoitalska) terra sigillata ze stemplem w kształcie planta pedis z warsztatu L. Gelliusza (por. Aleksandrov, op. cit. s. 287, nr 2).

¹³R. Hošek, V. Velkov, listy filologické 81/6, 1958, s. 32 n.; por. też Gerov, op. cit., s. 102.

¹⁴K. Žuglev, GSUIFF 59, 1965, s. 256, ryc. 67. Fragmenty naczyń z warsztatu L. Gelliusza są znane również z Montany (por. przyp. 12) i z Novae (U. Dymaczewska, J. Kotwicki w: Novae 1976, 1978, s. 77, nr 10 - błędnie zinterpretowane jako wyrób legionowy).

¹⁵Stemple na ceglach: M. Bollini, Ratiariensis I, 1980, s. 102 n., nr. 6 n., 11 n. Jeszcze przed śmiercią kierownika wykopaliisk, pani J. Mladenovej, miałem w lutym 1980 r. możliwość obejrzenia zdjęć lotniczych z Ratiarii, na których rysują się rzędy kószar i budowla komendantury; por. J. Mladenova, I. Atanasova i inni (w.): Arheologičeski otkritija i razkopki prez 1979, Sofia 1980, s. 87 n. Według Filova, s. 46, 62 n. znajdował się w Ratiarii w okresie późnoflawijskim obóz legionu IIII Flavia; contra Ritterling, col. 1542 n.; Patsch 1937, s. 46 n. M. Mirkovič, Rimski gradovi na Dunavu, Beograd 1968, s. 28 n.; Beneš, s. 147; por. Syme op. cit., s. 89; idem, Germania 22, 1938, s. 201; Gerov, GSUIFF 45, 1948/49, s. 11; V. Velkov, Eirene 5, 1966, s. 157; A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, s. 50.

¹⁶Ritterling, col. 1559.

¹⁷Gerov, Acta Antiqua Budapest, 15, 1967, s. 103. Badacz ten dopuszcza także możliwość, że w Oescus był obóz dwulegionowy. Według Mócsy'ego, op. cit., s. 49, należy się liczyć również z tym, że legio IIII Scythica miała swą siedzibę we wnętrzu prowincji.

¹⁸Zob. Wagner, s. 40 n., 55, 121; Gerov, Acta Antiqua Budapest 15, 1967, s. 104, przyp. 107.

¹⁹V 1838=ILS 1349. Dla datowania prefektury Attikusa zob. Dobson, s. 190, nr 55.

²⁰Por. B. Rüter, Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit, Köln 1968, s. 28 n.; Mócsy, RE Suppl. IX, col. 607.

²¹Inaczej Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, s. 49.

²²Gerov (w:) ANRW VII 1, s. 213 n.

²³Z Oescus lub najbliższej okolicy Oescus pochodzą cztery inskrypcje zwolnionych żołnierzy legionu V Macedonica (III 12348; III 14415; AE 1912, 188; AE 1960, 128; Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 37, przyp. 3), które można przypisać głównie okresowi panowania Nerona. Z liczby lat życia bądź służby można wnosić, że przynajmniej jeden weteran (III 12348) osiedlił się koło Oescus już w okresie późnotyberyjskim. Mniej więcej w tym samym czasie, za Klaudiusza, miała też miejsce w augustowskiej kolonii Salona w Dalmacji deductio weteranów legionu V Macedonica (III 8753; dla datowania zob. G. Alföldy, Historia 13, 1964, s. 177 n.). Urzędową rolę w tej deductio odegrał były oficer legionowy. Dość duża jest grupa inskrypcji wysłużonych żołnierzy auxiliów, którzy w okresie przedflawijskim osiedlili się

w pobliżu dunejskich fortów obsadzonych przez ich macierzyste jednostki (AE 1912, 187; AE 1960, 127; AE 1967, 425; por. też AE 1967, 426). Problemem kolonizacji Mezji przez weteranów zajmują się Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 37 n. i I. Mroze-wicz, Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej, Poznań 1982, s. 23 n.; idem, Eos 72, 1984, s. 382 n.

²⁴Nie dysponujemy, jak dotąd, źródłami, które rozstrzygałyby jednoznacznie sprawę statusu greckich miast zachodniego wybrzeża Morza Czarnego w różnych okresach I w.; por. Al. Suceveanu (w:) Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali II 4, 1980, s. 469 n.; Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 17 n.

²⁵Por. Chr. Danov (w:) ANRW VII 1, s. 131 n.

²⁶Velleius II 112, 4; Dio LV 30, 3; por. A. v. Premerstein, ÖJh. Beibl. 1, 1898, s. 179.

²⁷Ovid. Pont. IV 7, 19 n. fakt, że Witelliusz był najprawdopodobniej legatem legionowym, wynika z tego, że pod jego dowództwem wziął udział w tej kampanii pri-nus pilus. Dla datowania zob. A. v. Domaszewski, Neue Heidelberger Jahrbücher 1, 1891, s. 196 n.

²⁸Ovid. Pont. I 8, 11 n.

²⁹Ibidem IV 9, 79 n. O tym, kto dowodził rzymską armią, pisze Owidiusz w wierszach 75 n.: praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus, et illic ripa ferox Histri sub duce fuit. Dla sprawy datowania i identyfikacji osoby Flaccusa z L. Pomponius Flaccus (PIR III 538), konsulem i dowódcą mezyjskiej armii zob. Stein, s. 19. Pugiąd, że Flaccus był praefectus orae maritimae względnie ripae Danuvii (tak D. M. Pippidi (w:) ISM I, do nr 67 n.; I. B. Cătănciu, AMN 20, 1963, s. 72 n.) jest nie do przyjęcia. Praefecti należeli przecież do stanu ekwickiego. Gdyby dosłownie brać dane Owidiusza, jak to robi Cătănciu, należałoby przypisać Flaccusowi powiadczony dopiero w III w. tytuł "dux ripae". W okresie Wczesnego Cesarstwa za tytułem dux stoi z pewnością legat legionowy lub namiestnik prowincji, którym faktycznie w latach 15-16 n.e. mógł być Flaccus. Z faktu, że Owidiusz nie wspominał tym razem o trackich oddziałach, nie można wnioskować, że nie walczyły one pod Troesmis. Utwór skierowany był do brata Flaccuse, Graecinusa.

³⁰Tak Gerov, Acta Antiqua Budapest 15, 1967, s. 87, przyp. 17 i Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, s. 49. Według Mócsy'ego podobny wniosek wyciągnął już Ritterling. Nie zgadza się to jednak ze stanem faktycznym. Ritterling, col. 1556 wyraził tylko przypuszczenie, że pod Aegissus walczyła legia IIII Scythica.

³¹Tac. Ann. II 65.

³²IGRRP 656; nowe, przekonujące odczytanie i datowanie inskrypcji przedstawia E. Doruțiu-Boilă, Dacia 15, 1971, s. 330 n. Na związek inskrypcji z rzymskim wojskiem wskazuje w wierszu 6 słowo *σπεσα [στης]* lub *σπεατι [επατης]*, a w wierszu 7 *... [α]ς νετοπίας*. S. Lambino (w:) Hommages à A. Grenier, Bruxelles 1962, s. 928 n., który nie widział ani inskrypcji, ani jej fotografii, rozpoznał w [---]onia-nus urzędnika miejskiego. Wiersz 7 zawiera, jego zdaniem, wzmiankę o limitatio. Krytyka nowego odczytania inskrypcji przez Suceveanu, op. cit., s. 496 nie przynosi nowych kontrargumentów.

³³Pont. IV 7; IV 9; dla sprawy znaczenia zob. Premerstein, op. cit. s. 194 n.

³⁴Ovid. Pont. IV 7, 1 n.: missus es Euxinas quoniam, Vestalis, ad undas, ut possitis reddas iura sub axe locis, aspicias en praesens, quali iaceamus in arvo. Dla sprawy wojskowego stopnia Vestalisa zob. Ovid. Pont. IV 7, 15 i 49; por. Dobson, s. 171, nr 10; A. Stein, W. Reidinger, RE VIII A 2, col. 1776 n.

³⁵Tak rozumie Stein, s. 14 wyżej cytowaną informację Owidiusza. Nie wiemy, czy później Stein zmienił swoje zdanie, czy też jest już interpretacją Reidingera, że Vestalis został wysłany, żeby „das Verteidigungswesen und die Rechtspflege in Ordnung zu bringen”; zob. Stein, Reidinger, op. cit., col. 1777.

³⁶Tak Premerstein, op. cit., s. 194.

³⁷AE 1972, 572; por. niżej rozdz. II 1.

³⁸Suceveanu, op. cit., s. 486 n.; idem, SCIV 30, 1979, s. 48 n.; Pippidi (w:) ISM T, nr 67 n.

³⁹Jak między innymi Palach 1932, s. 153; G. Barbieri, Rivista di Filologia Classica 74, 1946, s. 162; Suceveanu, Pontica II, 1975, s. 120 n.; E. Condurachi (w:) 9 Limeskongress, s. 84. Wielkość personelu wojskowego w urzędzie Vestalisa i jego następców może być chyba porównywana z tym, co wiemy o personelu M. Gaiusza Bassusa, prefekta orae Ponticae za Trajana. Według Pliniusza (Epist. ad Traj. 21) rozporządzał Bassus jednym centurionem, dziesięciu beneficiarii i dwoma equites. Officiales Bassusa są także wspomniani przez AE 1969/70, 595.

⁴⁰Kienast, s. 110; H. O. I. Vierock, Die römische Flotte. Classis Romana, Hordford 1975, s. 255; contra T. Sarnowski, Zur Geschichte der moesischen Provinzialflotte im 1. Jh. n. Chr., Ratiariensia 3, 1987 (w druku); por. ostrożnie Stanowski-Starca, s. 130.

⁴¹p. Gauckler (w:) Dictionnaire des antiquités grecques et romaines IV, s. 815 s.v. Ratiaria; por. Velkov, Lizuna 5, 1966, s. 157; tamże o innych, mało przekonujących próbach wyjaśnienia nazwy Ratiaria.

⁴²IV 7, 27 n.: donec fluminea deventa Vitellius unda itulit exposito milite nigra Getis. Przydomek „Augusta” pojawia się po raz pierwszy dopiero w Not. dign. Dec. XXXII 50: praefectus classis primae Flaviae Augustae i odnosi się do floty pannońskiej. Jeśli classis Moesica kiedykolwiek nosiła honorowy przydomek Augusta, to mogła go również dobrze otrzymać dopiero za Nerona, który legionowi VIII nadał imię his Augustae. Przydomek nadany przez skazanego na damnatio memoriae cesarza został wkrótce zapomniany (zob. Ritterling, col. 1649 n.). Założona przez Nerona kolonia Pultroni nazywała się za Wespazjana Colonia Flavia Augusta - zob. B. Galsterer-Kröll, Epigraphische Studien 9, 1972, s. 72. Dla sprawy użycia statków przez Rzymian na początku ich panowania w górnych i środkowym biegu Dunaju do celów wojskowego zaopatrzenia zob. Strabo VII 3, 13.

⁴³III 14567=ILS 9225=IMSup. IV 31-

⁴⁴Rožilova, Klio 62, 1980, s. 68, ryc. 2; Sarnowski, J. Izykowski, (w:) 13. Limeskongress (w druku). Poza wyliczonymi w tym artykule świadectwami na istnienie statków należących do legionów wskazują stemple legionów na ołowianych kotwicach z I w.n.e. (Mainzer Zeitschrift 6, 1911, s. 115; Donner Jahrb. 174, 1974, s. 561 n.). Wiadomość o tych kotwiczach zawdzięczam D. Baatzowi. O przedstawieniach statków na stemplach regularnych jednego z moguńskich legionów zob. ostatnio O. Höckmann, Archäologisches Korrespondenzblatt 14, 1984, s. 319 n.

⁴⁵Jak dotąd są dla dolnego biegu Dunaju w I w.n.e. poświadczane tylko rates, które były używane przez ludność miejscową (Ovid. frist. III 10, 31; por. Brandis, RE IV, col. 2122 s.v. Danubius). O statkach armatorów z greckich miast zachodniego wybrzeża Morza Czarnego zob. I. Stoian, Tomitana, Bucuresti 1962, s. 41; por. też III 7485: naucae universi Danuvii; o trackiej flocie na Morzu Czarnym zob. Kienast, s. 197 n.

⁴⁶XVI 13 z Dalgodelci w późniejszej prowincji Moesia Superior.

⁴⁷Ponieważ rawońska, a nie mezyjska flota poświadczona jest w okresie neronskim czy raczej flawijskim na Krymie (por. rozdz. IV 1), mniej prawdopodobna wydaje mi się możliwość, że dacki marynarz służył najpierw na statkach mezyjskiej floty prowincjonalnej i że dopiero później został przeniesiony do floty włoskiej.

⁴⁸XVI 37.

⁴⁹Danov, op. cit., s. 130 n.

⁵⁰VII 351, fragment 48.

⁵¹Ann. III 30 n.; IV 46-51.

⁵²Tac. Ann. II 67.

⁵³Ibidem III 39.

⁵⁴Ibidem IV 47; por. jeszcze 46-51 i Stein, s. 18 n.

⁵⁵Ibidem IV 47.

⁵⁶Por. przyp. 12.

⁵⁷Germania 41, 1963, s. 326 n. E. Stein (Die kaiserlichen Beamten und Leupenkörper unter dem Prinzipat, Wien 1932, s. 122) łączy przybycie do Mezji jednej z galijskich el z koncentracją oddziałów spowodowaną trackim powstaniem w latach 45-46. Zdaniem Steina do powstania tzw. podwójnych eli doszło w wyniku stopienia trackich i galijskich auxiliów. Pogląd ten został poddany krytyce przez K. Kratza, Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau, Bonn 1951, s. 28.

⁵⁸XVI 3.

⁵⁹Ann. XII 63.

⁶⁰Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia, Sarajevo 1920, s. 1 n.; por. też K. Vivell, Chronologisch-kritische Untersuchung zur Geschichte des Kaisers Claudius, Freiburg 1911, s. 31; B. Lenk, A. Betz, RE VI A, col. 452 n., s.v. Threke.

⁶¹II 3272=Saxer, s. 9 nn. nr 7: [Q(uito) Co(r)]nelio M(arci) f(ilio) Ga(leria) Valeriano praef(ecto) cohortis ----/----] praef(ecto) vexillariorum in Trachis XV [numerorum, honor(ato) a-leg(ione) IV Scythica, a leg(ione) V Macedonia, a leg(ione) VIII Augusta; a tribunis Ia[ti]claviis, ab alis, a praef(ectis) alarum a cohortibus, a praef(ectis) cohortium status, carni[s ----]; II 2079=Saxer, s. 9 n. nr 8: [---- praef(ecto) vexil(lationibus) auxiliis] ri(bus) equitum cohortium alarumque XV] itd. Ostatnim świadectwem epigraficznym obecności legionu V Macedonia w Mezji przed przemieszczeniem na Wschód w 62 r. (zob. Ritterling, col. 1574, 1647) jest inskrypcja budowlana z 44 r. z Oescus (AE 1957, 286). Przależność legionu VIII Augusta do mezyjskiej armii w 69 r. potwierdza Tacyt, Hist. I 79; por. Filov, s. 19.

⁶²Zob. niżej rozdz. IV 1.

⁶³Saxer, s. 10 n.

⁶⁴AE 1914, 93. Bardzo nieprawdopodobne, już chociażby ze względu na formułę HSE, jest datowanie inskrypcji na okres wojny partyjskiej Septymiusza Sewera (tak M. Leglay, CRAI 1956, s. 306).

⁶⁵col. 1649.

⁶⁶Por. Sarnowski, Eos 71, 1983, s. 271, przyp. 31.

⁶⁷A. Dimitrova, Archeologia 31, 1980, s. 97 n.

⁶⁸Ritterling, col. 1649; Gerov (w:) Akten des 4. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, Wien 1964, s. 131.

⁶⁹Zob. przyp. 67. Nie podzielam zdania wydawcy, który wojskowe odznaczenie w postaci medalionu łączy z trackim powstaniem z 26 r. Datowanie medalionów tego typu na lata 19-23 n.e. (A. Alföldi, UrSchweiz 15, 1951, s. 76 n.) pozwalałoby brać pod uwagę tylko powstanie z 21 roku. Musielibyśmy wtedy jednak przyjąć, że przed przybyciem legionu VIII Augusta do Novae stacjonował tam jakiś inny z mezyjskich oddziałów. Taką możliwość dopuszcza już dla okresu panowania Augusta Gerov (w:) Akten des 4. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, Wien 1964, s. 128, czego nie można zaakceptować, bo Novae znajdowało się wtedy na terytorium państwa trackiego. Sądzę przeto, że phalera z Novae, tak samo jak medalion z Poetovio, została wręczona jakiemuś żołnierzowi legionu VIII Augusta podczas pannońskiego pobytu Druzusa w latach 17-20 r.n.e. (Tac. Ann. II 44 nn.), po tym jak święcił on 29 V ovatio nad Markomannami (por. Mócsy, RE Suppl. IX, col. 548 s.v. Pannonia). Szklane phalerae z Novae, Poetovio, Emona, Carnuntum (zob. R. Noll, Arch. Vestnik 19, 1968, s. 82 n.) nie pozwalają żywić wątpliwości, że były one przyznawane także pannońskim legionom za zasługi w Afryce i nad Dunajem (inaczej F. Drexels w: Antike Plastik. Festschrift Amelung, Berlin 1928, s. 72).

- ⁷⁰Filov, s. 8, 20; Ritterling, col. 1559, 1575.
- ⁷¹Filov, s. 21; Ritterling, col. 1255; Benea, s. 25.
- ⁷²Filov, s. 11; Ritterling, col. 1521, 1528; Patsch 1932, s. 169, 181, i tenże 1937, s. 3 wyowiada się na rzecz Durostorum.
- ⁷³W odniesieniu do obozu w Oescus nieco inaczej Gerov, Acta Antiqua Budapest 15, 1967, s. 93.
- ⁷⁴Zob. wyżej przyp. 11.
- ⁷⁵Cezava: M. Vasić, Starinar 33-34, 1982/83, s. 95, 121; Boljetin, L. Zotović, Starinar 33-34, 1982/83, s. 225; por. też Saldum i Taliata (Donji Milanovac) Starinar 33-34, 1982/83, s. 132, 281.
- ⁷⁶XVI 3.
- ⁷⁷ISM I 67, 68.
- ⁷⁸Zob. wyżej przyp. 34 n. i zestawioną przez Doruțiu-Boilă (w:) 10 Limeskongress, s. 293 n. literaturę.
- ⁷⁹Ibidem, s. 294.
- ⁸⁰I. B. Cătănciu, AMN 20, 1983, s. 69 n. zadała sobie ostatnio wiele trudu, aby uzasadnić hipotezę, że cały obszar między górami Haemus a Dunajem należał w okresie panowania Augusta do państwa rzymskiego. Ponieważ wyliczenie wszystkich kontrargumentów zajęłoby zbyt dużo miejsca, ograniczam się do wskazania na nie uwzględnioną przez Cătănciu inskrypcję z Abrittus (IGBulg. II 743), która dość wyraźnie poświadcza panowanie trackiego króla nad wspomnianym obszarem około 20 r. n.e.
- ⁸¹Epigraphica I, 1939, s. 335.
- ⁸²Zob. przyp. 77; por. też Nesselhauf, Epigraphica I, 1939, s. 333 n.; A. Dobbo, Publicum Portorium Illyrici, Budapest 1940, s. 184 n.; S. J. de Laet, Portorium, Brugge 1949, s. 203; Gerov, Epigraphica 42, 1980, s. 122. W Himum znajdowała się już stacja illyrijskiego okręgu celnego.
- ⁸³Nie jest wykluczone tym samym, że podobny podział mógł istnieć również w sprawach celnych i że tak jak w Illyricum mógł niekiedy mieć miejsce podziałem poszczególnych części okręgu celnego; por. AE 1975, 102: Cond(uctor) VII[I] et XX rip(ae) flum(inis) Danu(vii).
- ⁸⁴AE 1972, 572; por. niżej rozdz. II, przyp. 65 nn.
- ⁸⁵Tak Suceveanu, SCIV 30, 1979, s. 48 n.; idem, (w:) Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali II 4, 1980, s. 486 n.; Pippidi (w:) ISM I, do nr 69.
- ⁸⁶Tak D. Knibbe, ŐJh. Beibl. 49, 1968/71, s. 13; Doruțiu-Boilă (w:) 10 Limeskongress, s. 291; słusznie contra AE 1972, do nr 572.
- ⁸⁷Por. jednak Tac. Hist. I 79; Patsch 1932, s. 168. Dwie kohorty (auxiliarne?) zniszczone zimą 67-68 r. przez Roxolanów mogły być wysłane przeciwko barbarzyńcom z zachodu Mezji albo też najpóźniej w ostatnich latach panowania Nerona stacjonowały już w dolnej części biegu Dunaju. Odpowiedź na to ważne pytanie mogą przynieść tylko nowe znaleziska archeologiczne i epigraficzne.
- ⁸⁸Pont. I 8, 11 n.; IV 7, 21; IV 9, 75.
- ⁸⁹Por. Doruțiu-Boilă (w:) 10 Limeskongress; s. 295.
- ⁹⁰ISM I 68, wiersz 54; ISM I 67; por. Patsch 1932, s. 153; Suceveanu, Pontica 8, 1975, s. 124.
- ⁹¹Por. I. Zawadzki, La parola del passato 30, 1975, s. 59 n.
- ⁹²XIV 3608-ILS 986.
- ⁹³Ola sprawy datowania zob. Stein, s. 29 n.

- ⁹⁴D. M. Pippidi, Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistisch- und römischer Zeit, Berlin 1962, s. 117 n.; contra Patsch 1932, s. 165.
- ⁹⁵Por. E. Condurachi, SCIV 9, 1958, s. 119 n.; Pippidi, op. cit., s. 116 n.; R. Vulpe, Dacia 4, 1960, s. 323.
- ⁹⁶Nie można mieć niestety pewności, czy warstwy pogerzeliskowe i opuszczenie całego szeregu geckich osiedli na Nizinie Wołoskiej i w południowej Mołdawii (m.in. finsul i Poiana) należy datować na okres panowania Nerona, Domitjana czy nawet na początek II w. Według Vulpe, Dacia 4, 1960, s. 323 przesiedleńcza akcja Silvanusa objęła południową Mołdawię. Pippidi, op. cit., s. 116 n. lokalizuje tę akcję na Nizinie Wołoskiej. Nowsze wykopaliska wydają się wskazywać, że w grę wchodzi obie te krainy; por. Gh. Bichir, Geto-Dacia din Muntania în epoca romană, București 1984, s. 95 n.; Mócsy, Acta Arch. Hung. 11, 1959, s. 305 wyraził domysł, że do późniejszej Mezji Górnej zostali też przesiedleni Dakowie; contra Mirković, op. cit., s. 19; Benea, s. 18.
- ⁹⁷Por. L. Halkin, Antiquité Classique 3, 1934, s. 143; Pippidi, op. cit., s. 118.
- ⁹⁸XIV 3608, wiersze 14 n.
- ⁹⁹Ann. XV 6; por. Stein, s. 30.
- ¹⁰⁰XI 3004; Filov, s. 26; Ritterling, col. 1649 n.; Patsch 1932, s. 165; W. Hoffmann, RE VII A 2, col. 1325 s.v. Tullius; inaczej E. Bormann w uwadze do XI 3004. Wydaje się mało prawdopodobne, że wyróżnienie to zostało nadane dopiero po ekspedycji Silvanusa na Krym. Ekspedycja ta zakończyła się prawdopodobnie destrukcją siły; por. Halkin, op. cit., s. 146 i niżej rozdz. IV 1.
- ¹⁰¹Zob. przede wszystkim znalezioną nad Nestos w Tracji inskrypcję honoryfikacyjną ku czci T. Flawiusza Sabinusa, namiestnika Mezji w latach 53-60. Inskrypcja ta (AE 1937, 169) została ufundowana przez trackich strategów. Por. też inskrypcję IGRRP I 677 trackiego stratega z okresu kłaudyjsko-neronańskiego, znalezioną w późniejszej Mezji Górnej. Zob. też komentarz do tych napisów u Gerova, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 30 n., przyp. 19; idem, Klio 52, 1970, 131 n.
- ¹⁰²Tak już Premerstein, op. cit., s. 184 n.; contra Stein, Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia; Sarajevo 1920, s. 4 n. i A. Betz, RE VI A 1, col. 454 s.v. Thrake.
- ¹⁰³Bell. Jud. II 16, 4; Ritterling, col. 1272; por. niżej rozdz. IV 1.
- ¹⁰⁴Ritterling, col. 1272; contra Stein, Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia, Sarajevo 1920, s. 111; Betz, op. cit., col. 458 (dwie cohortes milliariae?); Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 29 (dwie do czterech kohort pomocniczych). Ze poglądem Ritterlinga przemawiałyby tylko fakt, że Józef Fl. w odtworzonej mowie Agryp-py donosił zasadniczo tylko o rozmieszczeniu legionów.
- ¹⁰⁵III 6123=14207, 34=ILS 231; AE 1912, 193; T. Ivanov, Archaeologia Polona 14, 1973, s. 209; por. Patsch 1932, s. 162; D. Tsontchev, Latomus 18, 1959, s. 154 n.; zob. też fragment inskrypcji z Belozem (A. Reev, GMPJ. 1926, s. 81 = L. Hallenstein, Studia Balcanica 10, 1975, s. 28, nr 2).
- ¹⁰⁶Plin. Nat. Hist. IV 48; III 386; por. Vivell, op. cit., s. 31; Ritterling, col. 1253. O prawdopodobnym osiedlaniu weteranów w okresie kłaudyjsko-neronańskim w Philippopolis zob. Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 40 n.
- ¹⁰⁷Plin. Nat. Hist. IV 45; VI 3828=31692=ILS 6105; por. Ritterling, col. 1273; G. Alföldy, H. Halfmann, Chiron 3, 1973, s. 351 n.; o historii Deultum zob. J. Jurkova, Die Münzprägung von Deultum, Berlin 1973, s. 3 n.; Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 41 n.
- ¹⁰⁸VI 3828=31692=ILS 6105; por. Alföldy, Halfmann, op. cit., s. 352. Mapę znalezisk inskrypcji weteranów i miejsc pochodzenia żołnierzy legionu VIII Augusta sporządziła niedawno B. Oldenstein-Pferdehirt, Jahrb. RGZM 31, 1984, s. 406 n.

¹⁰⁹ Tac. Hist. II 74; Suet. Vesp. 6; Filov, s. 11; Ritterling, col. 1258; Patsch 1932, s. 167.

¹¹⁰ Tac. Hist. I 79; III 24; III 46; IV 4; IV 54; Josephus Fl. Bell. Jud. VII 4, 3; Jord. Get. 13, 76; por. Patsch 1932, s. 168 n.

¹¹¹ Tac. Hist. I 79; datowanie por. Patsch 1932, s. 168; zob. przyp. 87.

¹¹² Tac. Hist. I 79; datowanie zob. Patsch 1932, s. 173; Stein, s. 32. Najazd Roxulanów miał prawdopodobnie miejsce już po tym, gdy do Italii zostały skierowane dwutysięczne vexillationes mezyjskich legionów (Tac. Hist. II 85; Suet. Vesp. 6; por. Saxon, s. 15 n.). Mało prawdopodobne jest przypuszczenie E. Bornanna (uwaga do XI 3094), że legio VIII Augusta otrzymała honorowy przydomek bis Augusta dopiero w następstwie najazdu Roxulanów. Z drugiej strony brak podstaw, by sądzić, że legiony VII Claudia i VIII Augusta wysłali do walki swoje auxilia (tak Patsch 1932, s. 173).

¹¹³ Tac. Hist. III 46; por. Patsch 1932, s. 177 n.

¹¹⁴ Josephus Fl. Bell. Jud. VII 4, 3; por. Tac. Hist. IV 54; Jord. Get. 13, 76; Filov, s. 32 n.; Ritterling, col. 1409 n.; Patsch 1932, s. 178 n.

¹¹⁵ K. Lewartowski, Archeologia 34, 1983, s. 160 n.; Sarnowski, ibidem, s. 151 n.

II. ORGANIZACJA WOJSKOWA MEZJI DOLNEJ OD KĄNCA I DO III W.

1. Okres Flawiuszy. Początki organizacji limonu

Po niepokojach lat 67-69 trwały porządek w Mezji przywrócił dopiero drugi legat za panowania Wespazjana, Rubriusz Gallus (76 r.). Po kilku zwycięskich bitwach przypadło mu też w udziale wznowienie granicy dunajskiej, na którą zwiększona została wydatnie liczba rzymskich fortyfikacji i ich obsada¹. Możemy się do myślać, że podjęciu tych środków towarzyszył powrót z Italii do Viminacium legionu VII Claudia i wkrótce też, w 71 r. przemieszczenie ze Wschodu do starej siedziby w Discus legionu V Macedonica². Oprócz podniesienia do czterech liczby legionów stacjonujących w Mezji została też zwiększona siła wojsk pomocniczych. Na znaczne przesunięcia oddziałów auxiliarnych w pierwszych latach panowania Wespazjana wskazuje dyplomy z 75 i 78 roku³. Równocześnie ze skierowaniem do Mezji legionów I Italica i V Alaudae trafiła z nad Renu nad dolny Dunaj znaczna liczba kohort galijskich; kilka innych kohort przybyło najprawdopodobniej ze Wschodu w wojskowym związku legionu V Macedonica. Do odnotowania jest także przesunięcie do Mezji jednego auxilium z Pannonii. Ostatnie uchwylnie zmiany w dyslokacji oddziałów pomocniczych nastąpiły jeszcze w 74 lub 75 roku⁴.

Zmiany wprowadzone przez Wespazjana w garnizonie mezyjskim po zakończeniu wojny domowej ciągle jeszcze nie są nam w pełni znane. Najwięcej wątpliwości budzi dyslokacja dawnych legionów witelliańskich. W jednym miejscu pisze Tacyt, że po bitwie pod Cremoną (październik 69 r.) *victae legiones, ne manente adhaec civili bello ambiguo agerent, per Illyricum discesserunt*, w innym zaś donosi, że pierwszemu wespazjańskiemu legatowi Mezji, Fontejuuszowi Agryppie, zostały przydzielone oddziały z *Vitelliano exercitu*⁵. Flawijski materiał inskrypcyjny z Mezji pozwala mieć pewność, że do tej prowincji przybył legio V Alaudae i nowo utworzona legio I Italica. Prawie za pewne uchodzi także w literaturze przedmiotu, że legio I Italica stanęła od razu w Novae⁶, a rozmaicie rozstrząsana jest tylko sprawa lokalizacji obozu legionu V Alaudae⁷.

Nowe znaleziska inskrypcji z Mezji, ale także i z Istrii, zmuszają do zajęcia sceptycznej postawy nawet wobec legionowego garnizonu Novae. Najwcześniejszym znany świadectwem obecności legionu I Italica w Novae jest prawdopodobnie flawijski

nagrobek czynnego żołnierza o imionach C. Valerius Longinus z Heraklei w Macedonii⁶, który został pochowany po odbyciu 14 lat służby. Wychodząc od daty założenia legionu (66 r.)⁹ trzeba uznać, że Valerius Longinus zmarł nie wcześniej niż w 80 lub 81 roku. Żeby jednak móc przyjąć tak wczesne datowanie, należałoby podważyć wiadomość u Swetoniusza¹⁰, który donosi zarówno o celu zorganizowania legionu przez Nerona, jak i o składzie narodowościowym oddziału: *parabat et ad Caspiae portas expeditionem conscripta ex Italicis senum pedum tironibus nova legione, quam Magni Alexandri phalanga appellabat*. Na wiarygodność informacji Swetoniusza, iż ten wyborowy oddział istotnie został uformowany z mieszkańców Italii, co odbiegało już zresztą od obowiązującej w tym czasie praktyki, wydaje się wskazywać nazwa formacji: *Italica*. Niedawno odkryty w Sandanski w Macedonii i datowany na 121 r. nagrobek weterana, M. Herenniusza Rufusa¹¹ dał powód B. Gerowowi¹² do wyrażenia sądu, że *Italici* u Swetoniusza to także italscy koloniści z prowincji. Według niewątpliwie zaakreślonych w inskrypcji danych liczbowych Herenniusz Rufus miał umrzeć w wieku 75 lat, a całe jego życie miało rozkładać się na trzy etapy w rytmie 25-letnim. Wyrażenie *καταλέγνται* (*conscripto*) na inskrypcji świadczy według Gerowa, że zmarły weteran wstąpił do legionu I *Italica* podczas jego formowania w 66 roku. Jest to interpretacja prawdopodobna, ale jak pokazują pierwsze lata istnienia oddziału, w grę wchodzić może i inna możliwość.

Rozwój wydarzeń w ostatnich latach panowania Nerona spowodował, że legio I *Italica* zamiast na Wschód została skierowana w 68 r. do Galii, gdzie jeszcze na początku 69 r. jej kwatery znajdowały się w Lugdunum¹³. Razem z innymi witelliańskimi oddziałami walczyła legio I *Italica* dwukrotnie tego samego roku, raz odznaczyła się męstwem przeciwko armii Othona (kwiecień 69 r.)¹⁴, a potem doznała dotkliwej klęski w walce z legionami flawijskimi (Cremona, październik 69 r.)¹⁵. Jej straty były niewątpliwie znacznie większe i od innego witelliańskiego legionu, V *Alaudae*. Pod Cremoną legio I *Italica* została dwa razy pobita; w ostatecznej bitwie jej żołnierze walczyli nieregularnie rozdzieleni na inne oddziały¹⁶. Jeśli ponadto uwzględnimy fakt, że już za kilka miesięcy poniosła ona w Mezji pod dowództwem Fontejusza Agryppy kolejną klęskę, tym razem w walce z Dakami¹⁷, zrozumiałe musi się wydać, że niezbędne stały się poważne uzupełnienia, jeśli wręcz nie przeformowanie całego oddziału. W tej sytuacji nabór nowych rekrutów do legionu I *Italica* mógł nosić wszelkie cechy nowej *conscriptio*.

Z początkowym okresem historii legionu wiąże się niedawno znaleziona inskrypcja z okolic Scupi¹⁸, później w Mezji Górnej. Jest to nagrobek zmarłego w wieku 18 lat żołnierza legionu I *Italica* z Forum Iuli w Galii Narbońskiej. O wystawienie pomnika zstroszczył się krewny zmarłego, centurio L. Octavius Pulcher. Ponieważ mało prawdopodobne wydaje się, by zmarły młodo żołnierz wstąpił do wojska w wieku 15 lub 16 lat podczas formowania legionu, należy uznać, iż znalazł się on w Scupi wraz ze swoim oddziałem najwcześniej w końcu 69 r., zapewne niedługo po

zwerbowaniu. Nie możemy mieć oczywiście pewności, czy chodzi tylko o krótkotrwały przystanek w czasie przemieszczania legionu z północnej Italii nad Dunaj, czy też o pobyt dłuższy związany między innymi z przeprowadzeniem niezbędnych uzupełnień osobowego składu jednostki. Skłaniam się bardziej ku drugiej możliwości¹⁹. Nie sposób przy tym również wykluczyć, że to Scupi, a nie Novae było stałym obozem legionu I *Italica* w okresie wczesnoflawijskim²⁰.

Istnieją także i inne oznaki tego, że w Scupi przed założeniem kolonii weteranów ze Flawiuszów znajdował się obóz legionowy. Jeszcze przed ostatecznym rozwiązaniem legionu IIII *Macedonica* w 69 r. osiedlił się w Scupi weteran hiszpańskiego pochodzenia z tego oddziału znanego z środkowego Renu²¹, co – jak słusznie zauważa A. Mócsy²² – znajduje najlepsze wyjaśnienie w przypadku istnienia *canabae*. Na podstawie jednej inskrypcji²² weterana węgierski badacz był skłonny widzieć w Scupi kwatery legionu V *Alaudae*²³. Nowy nagrobek żołnierza ze Scupi czyni jednak prawdopodobniejszą możliwość, że dawny obóz nadgraniczny legionu VIII *Augustae* w Novae przejęła w 69 lub 70 r. legio V *Alaudae*, zaś mocno dotknięta stratami legio I *Italica* została skierowana na zaplecze frontu dunajskiego do Scupi, gdzie jej pobyt mógł się ewentualnie przeciągnąć nawet aż do założenia kolonii. Pochodzenie kilku żołnierzy, którzy zaciągnęli się najprawdopodobniej w okresie flawijskim, wskazuje, że obszar rekrutacji legionu I *Italica* obejmował wtedy oprócz krajów bałkańskich także wschodnie i zachodnie prowincje²⁴. Wydaje się to dobrze odpowiadać prawdopodobnemu usytuowaniu kwater oddziału na samym południu Mezji. Na ten czas należy też prawdopodobnie datować znalezioną w Philippopolis (Tracja) inskrypcję czynnego żołnierza italskiego pochodzenia²⁵. W ostatnich latach panowania Domicjana osiedlił się w Scupi jeden z weteranów legionu I *Italica*²⁶.

Zachodnim sąsiadem legionu z Novae była nad Dunajem, tak jak przed 62 r., legio V *Macedonica*. Obraz rozprzestrzenienia znalezisk inskrypcji tej formacji wskazuje dość wyraźnie, iż granica między okręgami wojskowymi obydwu legionów znajdowała się na rzece Osâm (por. mapa 1). Na dużym obszarze rozciągającym się od rzeki Jantra aż po ujście Dunaju organizacja wojskowa z co najmniej dwoma okręgami wojskowymi była bardziej złożona. Ciągłe skromna ilość świadectw epigraficznych nie pozwala jeszcze w pełni zrozumieć zasady podziału wojskowych kompetencji i ich chronologiczne rozwarstwienie. Dotyczy to zarówno okresu poprzedzającego dackie wojny Domicjana (85-88) i podział Mezji (86 r.), jak i późnoflawijskiego przeddackimi kampaniami Trajana.

Brzeg Dunaju na wschód od ujścia Jantry został najprawdopodobniej obsadzony dopiero za Wespazjana. Najwcześniejsza, datowana inskrypcja wojskowa z tego terenu pochodzi z 76 r. i została znaleziona w Appiarrii²⁷. Z kasztełu Aegissus w niższej części biegu Dunaju był sygnalizowany ponadto, dziś już nie zachowany, fragment inskrypcji honoryfikacyjnej ku czci cesarza Tytusa²⁸. Te znaleziska epigraficzne wydają się sugerować, że przekaz Józefa Flawiusza²⁹ o zwiększeniu liczby

fortów i wzmocnieniu ich obsady przez Rubriusza Gallusa, namiestnika prowincji w 70 r., dotyczy nie tylko późniejszej Mezji Górnej, lecz także wschodniomezjskiego odcinka Dunaju. Rozmieszczeniu nowych oddziałów towarzyszyła intensywna działalność budowlana. Wydaje się, że tak jak w Pannonii, gdzie roboty budowlane poświadczane są kilkoma inskrypcjami z 73 r.³⁰, i w zachodniej Mezji, skąd pochodzi odpowiedni materiał archeologiczny³¹, tak też i w dolnej części biegu Dunaju wznowienie umocnień miało miejsce przede wszystkim w okresie panowania Wespazjana. Inskrypcje naskalne z Gospodin Vir³² w rejonie Żelaznych Wrót z lat 73, 80, 92-93 wskazują, że nieustannie prowadzone też były przez legiony roboty nad konserwacją i rozbudową naddunajskiej magistrali wojskowej. Podobną inskrypcję w formie tabulki ansata, która poświadcza prawdopodobnie prace na drodze między Oescus i Novae za Flawiuszy lub dopiero w pierwszych latach panowania Trajana, wykuli w Somovio leg(ionis) V Maced(onicae) vexillarii sub Iulium Vib(ium)³³. Łatwiejsze warunki terenowe i mniej zaawansowany stan badań tłumaczy, dlaczego tak mało znamy dotąd epigraficznych świadectw podobnych prac wzdłuż naddunajskiej drogi we wschodniej części Mezji.

Wojskową obsadę dunajskiej granicy na wschód od ujścia Jantry zapewniały za Wespazjana, a zapewne także i na początku panowania Domicjana, prawie wyłącznie oddziały pomocnicze. Nie potwierdziła się jak dotąd ani archeologicznie, ani inskrypcyjnie hipoteza C. Patscha³⁴, że już w tym czasie znajdował się gdzieś na tym obszarze, najprawdopodobniej w Durostorum, obóz legionowy. Roboty budowlane prowadzone w 76 r. w Appiarii³⁵ zostały wykonane siłami dwóch bliżej nie określonych kohort pomocniczych. Utyka niestety naszej wiedzy odpowiedź na pytanie, czy także i w innych wschodniomezjskich fortach stacjonowały parami auxilia³⁶. Ani zdjęcia lotnicze, ani też wykopaliska nie ujawniły dotąd na terenie późniejszej Mezji Dolnej śladów wczesno- i środkowocesarzkich obozów oddziałów auxyliarnych. Nie jest zatem możliwe wyciągnięcie pośrednich wniosków z powierzchni obozów. W kilku jednak przypadkach zachęca do tego prawie prostokątna forma późnorzymskich i wczesnobiżentyjskich umocnień. W dwóch prawdopodobnych miejscach stacjonowania oddziałów kawaleryjskich z okresu flawijskiego (Utus i Dinum) powierzchnie kaszteli wynoszą zgodnie z normą znaną np. z górnoniemieckiego limesu około 3,2 i 4,5 ha³⁷. Jeśli także w Transmerisce³⁸ późnorzymski kasztel o dość regularnej formie zajmuje w całości miejsce wczesniejszego obozu, to można byłoby się domyślać na powierzchni około 6 ha kwater dwóch jednostek pomocniczych. Jak się wydaje, jedyny znany dotąd wczesnocesarzski obóz ziemny znajduje się koło Ulmetum w Dobrudży i ma przy wymiarach 220 x 150 wszelkie cechy marszowego lub ćwiczebnego obozu³⁹. W twierdzy legionowej Novae, gdzie powierzchnia wewnętrzna wynosi nieco ponad 17 ha, mało prawdopodobne jest, by oprócz legionu stacjonowało także jakieś auxilium. Obóz legionowy w Oescus, w którym być może stacjonował także jakiś pomocniczy oddział z zapleczem V Macedonica, nie został jak dotąd zlokalizowany.

Zdaniem różnych badaczy⁴⁰ następujące forty auxyliarne, połączone w epigraficznej kolejności z zachodu na wschód poczynając od ujścia rzeki Osam, miały powstać w okresie flawijskim: Dinum, Trimemmium, Sexaginta Prista, Appiaria, Transmerisca, Sucidava, Axiopolis, Capidava, Cius, Troesmis, Arrubium, Noviodunum, Aegissus, Salsovia. Wewnątrz prowincji, na terenie późniejszej Mezji Dolnej miały być wtedy istnieć oprócz wczesniejszego kasztelu Montana także i Abrittus. W ujściu rzeki Jantra, widzi się często miejsca postoju jednego z pododdziałów legionu z Novae⁴¹. Oprócz epigraficznie poświadczanego obozu auxyliarnego w Appiarii i być może także Aegissus i Durostorum wszystkie pozostałe propozycje są niewątpliwie prawdopodobne, ale ze względu na pośredni charakter przesłanek (flawijskie i trajkańskie dyplomy wojskowe, flawijskie inskrypcje weteranów, stemplowane monety, inskrypcje żołnierzy i weteranów z okresu Środkowego Cesarstwa, Geografia Paulańskiego i trajkańskie względnie późniejsze inskrypcje poświadczające wczesnorzymskie osiedla cywilne koło domyślnych kwater auxiliów, przedrzymskie pochodzenia osiedli, koło których miały stacjonować oddziały pomocnicze⁴²) albo z czysto metodycznych przyczyn zeznają na wiarygodność w bardzo zróżnicowanym stopniu. Niewystarczające są też, jak dotąd, argumenty, aby sądzić, że prawdopodobne obozy auxiliów w Dobrudży tworzyły już w przedtrajkańskim okresie scytyjski limes czy łańcuch fortów⁴³.

Do listy flawijskich fortów i osiedli cywilnych nad dolnym Dunajem dołącza się też często znane tylko z nazwy miejscowości Flaviana i Vallis Damitiana⁴⁴. O ile chronologiczne przyporządkowanie pierwszej miejscowości zaś ewentualny związek drugiej z wojskiem mogą słusznie budzić poważne wątpliwości, o tyle bardzo prawdopodobne jest, moim zdaniem, zarówno wojskowe pochodzenie, jak i datowanie na czas Domicjana miejscowości Nigrinianis⁴⁵. Nie była ona dotąd uwzględniana przez historyków okresu flawijskiego. Od czasu, gdy znany pierwszego, dolnόμεzjskiego namiestnika, M. Korneliusza Nigrinusa (85-89 r.) i jego udział w dackich wojnach Domicjana⁴⁶, poświadczany przez bardzo wysokie odznaczenia, prawie pewny mógł się wydawać związek nazwy Nigrinianis z cognomen wybitnego legata. Jego dolnόμεzjskie namiestnictwo upłynęło, praktycznie rzecz biorąc, na ciężkich walkach. Możliwe więc jest, że do założenia prawdopodobnego fortu koło dzisiejszej wsi Malák Preslavac doszło w czasie tych walk, które toczyły się m.in. we wschodniej części Mezji oraz prawdopodobnie także na Nizinie Wołoskiej⁴⁷.

Z tym samym okresem w historii dolnodunajskich obszarów wiązałby się powstanie Sexaginta Prista. Przyjmując się ostrożnie, że to rzymskie osiedle, które inskrypcyjnie poświadczane jest około 100 r., powstało w okresie panowania Wespazjana jako jedna z baz zreorganizowanej wtedy classis Flavia Mesica⁴⁸. Znany dotąd materiał inskrypcyjny bynajmniej jednak nie potwierdza przypuszczenia, że to właśnie Wespazjan zreorganizował prowincjonalną flotę Mezji; przydomek Flavia otrzymała ona chyba dopiero za Domicjana, być może po dackich wojnach⁴⁹. Nazwa Sexaginta

Prista, której drugi człon wywodzi się od nazwy typu statku, jest jedynym właściwym argumentem na rzecz łączenia jej z flotą dunajską, nie zostały tu bowiem dotąd odkryte ani inskrypcje żołnierzy floty, ani też stemplowane przez flotę cegły czy dachówki⁵⁰. W tej sytuacji znaczące wydaje mi się liczba IX w nazwie osiedla; czy by przypadkowo tylko była ona równa liczbie centurii w rzymskim legionie? Poświadczone nad Dunajem i Renem⁵¹ statki należące do legionów każą poważnie liczyć się z możliwością, iż nazwa Sexaginta Prista wzięła początek z budowy statków czy łodzi przez przepływający się na drugą stronę rzeki legion. Najlepszą bodaj okazją po temu mogły być właśnie kampanie Korneliusza Nigrinusa podczas dackich wojen Domicjana.

Powszechnie wyrażony pogląd, że także w Tomis znajdowały się w okresie flawijskim kwatery jednego, według niektórych badaczy nawet dwóch auxiliów⁵² opiera się na czterech inskrypcjach weteranów, jednym dyplomie wojskowym oraz jednym nagrobku czynnego żołnierza oddziału pomocniczego. Dodaje się przy tym niekiedy, że nastąpiło to po odebraniu przez Wespazjana miastu Tomis, tak samo zresztą, jak i innym miastom greckim, statusu civitas libera⁵³. Nie podzielam przedstawionego poglądu. Z należących do Mezji pozostałych miast greckich zachodniego wybrzeża Morza Czarnego nie znamy dotąd flawijskich inskrypcji wojskowych, jak również i z Północnego Nadczarnomorza, choć wyraźnie jest już wtedy poświadczona okupacja Półwyspu Krymskiego. Wydaje się, że zmiana statusu miast ma niewiele wspólnego z ewentualną obecnością wojska i że nadal za Flawiuszy mezyjscy namiestnicy mieli raczej w poszanowaniu autonomiczne położenie prawne greckich gmin⁵⁴. Świadczenia epigraficzne z Tomis można moim zdaniem wyjaśnić rolą tego miasta, które za Klaudiusza⁵⁵ i prawdopodobnie też w okresie flawijskim było siedzibą mezyjskich, względnie dolnomezyjskich legatów konsularnych. Wśród flawijskich inskrypcji wojskowych z Tomis nie powtarzają się informacje o weteranach czy żołnierzach z tej samej jednostki. Wydaje się to przemawiać na korzyść przypuszczenia, że pochowani albo służyli w officium namiestnika, albo, i to jest chyba prawdopodobniejsze, w jego gwardii przybocznej. Nic dziwnego przy tym, że nie nezywali się oni jeszcze wtedy equites lub pedites singulares, których w II i III w. rekrutowano spośród żołnierzy oddziałów pomocniczych i którzy epigraficznie poświadczeni są dopiero od okresu panowania Trajana⁵⁶. Niektóre kategorie officiales są wyraźnie potwierdzone również poczynając od tego czasu⁵⁷. Jeśli ponadto zważymy, że port w Tomis z racji swego geograficznego położenia był najłatwiej osiągalny dla oddziałów stacjonujących nad Dunajem i w związku z tym był też najbardziej przydatny do obsługi wojskowych transportów np. na Krym, całkiem zrozumiała musi się wydać częstsza, niż gdzie indziej, obecność pojedynczych żołnierzy i różnych pododdziałów mezyjskich auxiliów, co oczywiście nie musi oznaczać, iż stacjonowały tutaj całe jednostki.

Związane z reformami dyslokacyjnymi Wespazjana zwiększenie liczby legionów i auxiliów stacjonujących w Mezji oraz budowę pierwszych fortów w dolnej części

biegu Dunaju były tylko częścią szerokiego programu działań politycznych i organizacyjnych, którego najważniejszym, a zwykle też jedynym wykonawcą było wojsko. Między Dakami z lewobrzeźnych terenów Dunaju a państwem rzymskim został prawdopodobnie zawarty rodzaj przymierza⁵⁸, dopiero też Wespazjan, jeśli wierzyć Swetoniuszowi, (...) Thraciam, Ciliciam et Commagenem dittonis regiae usque ad id tempus, in provinciarum formam redegit⁵⁹. Tekst ten przekazany przez wszystkie rękopisy w formie thraciam itd. z wariantami ortograficznymi został poprawiony przez A. Turnebe i R. Bentley na tracheiam (surową) Ciliciam. Poprawka ta była uwzględniana przez część wydawców⁶⁰, inni pozostali przy formie oryginalnej opierając się także na tekstach paralelnych⁶¹. Jeśli jednak uznamy, że „dittonis regiae” dotyczy tylko Cylicji i Kommageny, zaś nazwę Thracia należy rozumieć, tak jak proponuje A. Suceveanu⁶², jako „ripa Thraciae”, to kontrowersyjny ustęp u Swetoniusza może zachować swą ważność. Mało prawdopodobna wydaje się jednak interpretacja rumuńskiego historyka, według którego przekaz Swetoniusza oznacza, iż dopiero za Wespazjana nastąpiła aneksja ripae Thraciae, tj. także terenu dzisiejszej Dobrudży. Sądzę natomiast, iż doszło wtedy do likwidacji przejściowego stanu z lat 46 do około 72 i ustanowienia rzymskiej administracji podług prowincjonalnego wzorca (in formam provinciae). Ingerencja ta stała się najprawdopodobniej konieczna głównie ze względu na przybycie rzymskich oddziałów wojskowych. Z braku źródeł można się tylko domyślać, iż w latach 46 do około 72 nowo anektowana część prowincji była przynajmniej w części administrowana przez dotychczasowych, podporządkowanych mezyjskim legatom, trackich strategów⁶³. Spośród ich kompetencji wyłączone były jednak sprawy finansowe (np. portorium ripae Thraciae) i obronności, które za Nerona, określone w elogium Plautiusza Silvanusa jako tutela ripae⁶⁴, należały bezpośrednio do kompetencji mezyjskiego namiestnika.

Częściowy wgląd w organizację okręgów wojskowych we wschodniej, słabo zaludnionej części Mezji w okresie flawijskim daje nam wspomniana już dwujęzyczna, trajańska inskrypcja z Efezu, która przedstawia karierę M. Arruntiusza Claudianusa⁶⁵. W czasie dackich wojen Domicjana otrzymał Arruntiusz jako prefekt ali dona militaria, następnie piastował prokuratorские stanowisko w Rzymie, po czym została mu powierzona praefectura classis Moesicae et ripae Danuvii. Chyba słusznie datuje ten moment E. Doruțiu-Boilă na ostatnie lata panowania Domicjana⁶⁶. Nie podzielam jednak zdania tej samej badaczki, że to łączone stanowisko istniało przez cały czas od aneksji Tracji aż do podboju Dacji za Trajana. Bardziej przekonuje mnie domysł wyrażony przez D. Knibba⁶⁷, że chodzi o wyjątkowe dowództwo („Sonderkommando”). Do powołania tego szczególnego dowództwa mogło dojść w Mezji Dolnej np. w 92 r., to jest wtedy, gdy na północnym froncie trwała wojna, w której wzięły udział pododdziały legionu V Macedonica⁶⁸. Stosowną paralelę widzę w okresie partyjskiej wojny Trajana, gdy w Bitynii została połączona pod jednym dowództwem prefektura wybrzeża i floty⁶⁹. Za przypuszczeniem o wyjątkowym charakterze dowództwa

Arruntiusza Claudianusa wydaje się też przemawiać fakt, iż na inskrypcji innego domiojańskiego prefekta mezyjskiej floty nie ma wzmianki o praefectura ripae⁷⁰. Porównania, jakie czyni Doruțiu-Boilă, z pannońskimi prefekturami są moim zdaniem słuszne, ale chyba tylko po części. Słusznie, bo istotnie pozwalają one zrozumieć, iż także i dolnomezyjscy komendanci wojskowi mieli obowiązki natury administracyjnej, niesłusznie jednak, gdy sugeruje się, że takowe pełnił prefekt floty tylko jako praefectus ripae Danuvii. Ponieważ analogie znad Renu i środkowego Dunaju wydają się wyraźnie wskazywać, iż praefecturae ripae to termin przede wszystkim wojskowy oznaczający dowództwo odcinka rzeki⁷¹, należałoby raczej sądzić, iż staniowisko Arruntiusza obejmowało dwie oddzielne prefektury z własnymi okręgami wojskowymi.

Wychodząc od inskrypcji efeskiej najbezpieczniej byłoby przypuszczać, że praefectura ripae Danuvii została ustanowiona dopiero za Flawiuszy, zapewne równocześnie z budową pierwszych fortów oddziałów pomocniczych. W odróżnieniu od okresu nerońskiego, gdy odpowiedzialność za obronę granicy dunajskiej na wschód od ujścia Jantry należała tylko do prefekta floty i legata stacjonującego w Novae legionu, w okresie flawijskim wschodnią część Mezji - jeśli słuszny jest mój domysł - obejmowałyby trzy okręgi wojskowe. Ten nowy podział skrócił chyba przede wszystkim dotychczasowy odcinek granicy, za który odpowiedzialna była flota, być może nie bez związku ze stopniowym włączaniem classis Moesica do wykonywania nowych zadań w północnym Nadszarnomorzu. O terytorialnym zasięgu kompetencji poszczególnych prefektur wiemy jeszcze bardzo niewiele. Pośrednich danych jednak nie brakuje, i zasługują one na bliższą uwagę.

Na podstawie dolnomezyjskich dyplomów wojskowych mógł już Ritterling stwierdzić, iż podczas podziału Mezji (86 r.) prowincjonalna flota została przydzielona wojsku Mezji Dolnej⁷². Nie ma też żadnych przekonujących przesłanek, by sądzić, że classis Moesica miała kiedykolwiek swoje bazy poza dzisiejszą Dobrudżą, co oczywiście nie wyklucza możliwości jej działania w koniecznych wypadkach dalej w górę Dunaju. Mapa rozmieszczenia znalezisk stemplowanych cegieł i inskrypcji⁷³ przekonująco dowodzi, że w II i III w. okręg wojskowy mezyjskiej floty obejmował zachodnie wybrzeże Morza Czarnego i najniższą część biegu Dunaju, a do operacyjnej strefy floty należało ponadto na stałe północne Nadszarnomorze. Zanim jednak okręty mezyjskie przejęły całkowicie od floty raweńskiej w późnoflawijskim lub dopiero trajanańskim okresie morskie bazy na Krymie, ich jedyne stałe porty znajdowały się chyba nie gdzie indziej, jak w północno-wschodniej części Mezji w tych samych miejscowościach, z których pochodził późniejszy materiał inskrypcyjny. Ponieważ nie możemy przedstawić bezpośredniego materiału dowodowego, musimy poprzestać na bardzo prawdopodobnym przypuszczeniu, że mezyjskiej flacie, która pierwotnie została utworzona przede wszystkim dla obrony i patrolowania brzegu Dunaju w Dobrudży, podlegał we flawijskim okresie odcinek wzdłuż rzeki, sięgający na zachód nie dalej

jak mniej więcej do Barboși i Dinogetia. Główny port mógł od samego początku znajdować się z powodzeniem w Noviodunum⁷⁴.
Na sprawę rozgraniczenia okręgów wojskowych pozostających pod dowództwem legionowego legata z Novae i prefekta dunajskiego brzegu wydają się rzucić pewne światło dwa dolnomezyjskie dyplomy z 99 r.⁷⁵, a więc wydane jeszcze przed podbojem Dacji i przed osadzeniem legionów XI Claudia i V Macedonica w Durostorum i Troesmis. Ponieważ dyplomy wojskowe ze Starej Paśtuży koło Płowdivu i z Altinum noszą tę samą datę (14 VIII), a przy tym zawierają wyliczenie różnych auxiliów, dawno już stwierdzono, iż oba dokumenty ukazują zespuły wojskowe dwóch dolnomezyjskich legionów⁷⁶. Dane inskrypcyjne, jakimi dysponujemy dla odtworzenia dyslokacji oddziałów pomocniczych w końcu I i w II w. (tabl. I), oraz wiadomości o rozmieszczeniu legionów w przed- i posttrajanańskim okresie pozwalają wiązać dyplom ze Starej Paśtuży z legio I Italica, a dyplom z Altinum z legio V Macedonica⁷⁷. Jest przy tym znamienne, że inskrypcje i stemplowane cegły jednostek, które w 99 r. należały do grupy auxiliów legionu I Italica, tylko wyjątkowo występują na północ od linii Durostorum - Tropaeum Traiani - Tomis⁷⁸. Znaleziska stemplowanych cegieł i inskrypcji oddziałów przydzielonych legionowi V Macedonica pochodzą natomiast prawie wyłącznie z terenu dzisiejszej Dobrudży⁷⁹. Miejsca znalezienia wspomnianych źródeł epigraficznych wskazują wprawdzie bezpośrednio tylko na dyslokację w II w., gdy rzymska prowincja Moesia inferior miała już trzy legiony, ale obraz rozmieszczenia posttrajanańskich inskrypcji wojskowych najwyraźniej zawiera ślady wczesniejszego, terytorialnego i organizacyjnego podziału auxiliów na dwie odrębne grupy. Auxiliarny garnizon na południe i zachód od zakola Dunaju składał się na odcinku Dinogetia/Arrubium - Sucidava/Durostorum z oddziałów pomocniczych legionu z Oescus, a na odcinku Durostorum - Iatrus/Novae z auxiliów legionu stacjonującego w Novae. Ze względu na znaczne oddalenie od legionowych kwater w Oescus właśnie w pierwszym odcinku skłonny jestem dopatrywać się okręgu wojskowego o nazwie ripae Danuvii, na którego czele został postawiony okwicky prefekt.
Przedstawiona wyżej próba rekonstrukcji wojskowego podziału terytorialnego uwydatnia i - powiedzmy to otwarcie - zakłada wręcz z góry szczególną rolę organizacyjnych posunięć Flawiuszy. Zarówno liczba, jak i granice utworzonych wtedy okręgów wojskowych zachowały w moim przekonaniu swą ważność, po niewielkich stosunkowo korektach za Trajana i Marka Aureliusza, aż po czasy Aureliana i Dioklecjana w końcu III wieku. Ustanowienie trzylegionowego garnizonu w Mezji Dolnej przez Trajana pociągnęło za sobą przekazanie okręgu wojskowego prefektury ripae Danuvii przesuniętej z Oescus do Troesmis legio V Macedonica, zaś nowo przybyła legio XI Claudia objęła odcinek kontrolowany wcześniej przez auxilia legionu I Italica; ten ostatni legion zabezpieczał przede wszystkim ryglową pozycję między dackim i dolnomezyjskim limesem w łuku Olă - Dunaj. Przemieszczenie legionu V Macedonica do Dacji za Marka Aureliusza także nie spowodowało dużych zmian w dawnej,

Flawijskiej organizacji dolnomezyjskiego limesu. Twierdza legionowa w Troesmis przejęta przez dużą vexillatio legionu I Italica, przy czym najprawdopodobniej została utrzymana nadal częściowa odrębność poprzedniego okręgu wojskowego w Dobrudzy.

Na podstawie obecnego stanu wiedzy nie zawsze jest możliwe dokładne, chronologiczne rozstrzeżenie zmian organizacyjnych i wojskowych wprowadzonych w Mezji przez Flawiuszy i przypisanie ich Wespazjanowi lub Domicjanowi. Najistotniejszą z tych zmian, podział prowincji, jest dziełem Domicjana i nastąpiła w 86 r. w czasie dackich wojen (85-89)⁸⁰, które jeśli jej bezpośrednio nie spowodowały, to na pewno bardzo przyspieszyły. Już bowiem pierwsza faza wojennych zmagani (85 r.) zakończona klęską mezyjskiego legata Oppiusza Sabinusa przekonująco wykazała, że ówczesne zabezpieczenie dunajskiej granicy wymagało przejęcia inicjatywy prawie jednocześnie na dwóch frontach, zachodnim (Banat) i wschodnim (Nizina Wołoska). Nowo utworzona prowincja Moesia superior o stosunkowo krótkiej granicy północnej i z głębokim zapleczem wnętrza kraju, który dzięki licznym połączeniom komunikacyjnym zapewniał możliwość dogodnego kierowania tutaj niezbędnych uzupełnień i zaopatrzenia z innych części Cesarstwa; stała się zarówno dla ekspedycyjnych armii Domicjana jak i później Trajana miejscem koncentracji oddziałów przybywających z różnych prowincji i bazą wyjściową na głównych kierunkach uderzenia przeciwko Dakom. Mocno rozciągnięta Mezja Dolna miała natomiast zapewnić niezbędne zabezpieczenie skuteczniejszą organizacją obrony linii Dunaju; zaś jej prowincjonalne wojsko miało prowadzić prawdopodobnie, tak samo jak później za Trajana, działania zaczepne na drugoplanowym; wołoskim obszarze operacyjnym.

Niestety zbyt skąpe informacje o przebiegu dackich kampanii i walk obronnych lat 85-89 nie pozwalają odtworzyć w szczegółach strefy prowadzonych operacji i zadań różnych oddziałów mezyjskich. Ponieważ jednak nastąpiły też wtedy istotne zmiany jak się wydaje - przesunięcia w rozmieszczeniu legionów, warto przyjrzeć się nieco bliżej niektórym epizodom wojny. Czas i miejsca wydarzeń przedstawione sugerystycznie przez C. Patscha są dziś nie do utrzymania, zwłaszcza po ustaleniach G. Alföldiego i M. Halfmanna o karierze pierwszego namiestnika Mezji Dolnej, Korneliusza Nigrinusa⁸¹. Najprawdopodobniej już na początku 85 r., a nie dopiero zimą 85/86 r. wtargnęli Dacy do Mezji zadając dotkliwą klęskę prowincjonalnej armii Oppiusza Sabinusa, który poniósł śmierć w walkach. Jak donosił Jordanes⁸² zostały zniszczone multa castella et civitates. Zbyt ogólnikowa, jak na nasze potrzeby, wiadomość u Tacyty⁸³ pozwala się domyślać, iż zostały zagrożone nawet obozy legionowe. Wyrażonego przez Patscha poglądu⁸⁴, iż Dakowie przekroczyli Dunaj między Oescus i Novae, nie potwierdzają żadne dane źródłowe i dlatego większą wiarę jest skłonny dawać przypuszczeniu, że nastąpiło to w zachodniej części Mezji. Ze tą lokalizacją przemawiają skarby monet z Transdierna i Boljetin⁸⁵. Dodajmy, że w twierdzy legionowej Novae nie stwierdzono dotąd żadnych śladów zniszczeń z tego czasu.

Pochodzenie nazw dolnomezyjskich osiedli Nigrinianis i być może również Vallis Domitiana w Dobrudzy oraz Sexaginta Prista, a także ołtarz z Adamklissi⁸⁶ upamiętniający poległe ofiary, jeśli właściwe jest jego datowanie na okres domicjański, czynią prawdopodobne sytuowanie znacznej części dalszych działań wojennych we wschodniej Mezji. Zadanie wypędzenia wrogów i prowadzenia walk obronnych zostało powierzone pierwszym legatom Górnej i Dolnej Mezji (Vettonianus i Cornelius Nigrinus)⁸⁷. Ten ostatni sprawował jednak przez krótki czas także komendę nad wojskami jeszcze nie podzielonej prowincji. Zwycięskie niewątpliwie walki w 86 r., czego domyślać się możemy z imperatorskich akłamacji Domicjana oraz z przyznanych mu awansów namiestnikom dona militaria⁸⁸, były prawdopodobnie możliwe tylko dzięki wzmocnieniu narwątłonych klęską Sabinusa wojsk mezyjskich. W grę wchodzi przede wszystkim przesunięta z Dalmacji do Mezji Górnej legia IIII Flavia⁸⁹. Jeśli legio I Italica nie opuściła już wcześniej Scupi i nie znalazła się nad Dunajem we wschodniej części Mezji, rok 85 lub 86 był niewątpliwie ostatnim po temu momentem tym bardziej, że w tym samym mniej więcej czasie (86 lub 87 r.) przestała istnieć legio V Alaudae, która najprawdopodobniej została zniszczona w dackiej ekspedycji prefekta praetorium, Korneliusza Fuscusa⁹⁰. Najpóźniej też chyba w 86 r. Novae stała się siedzibą legionu I Italica. Spowodowane znacznymi stratami domicjańskie przesunięcia oddziałów przywróciły zatem najprawdopodobniej poprzedni stan, tj. dwulegionowe garnizony na wschodzie i zachodzie Mezji, teraz już w dwóch oddzielnych prowincjach konsularnych: Dolnej i Górnej Mezji.

Spośród dwóch dolnomezyjskich legionów (I Italica i V Macedonica) tylko informacja z Oescus znajduje w materiale inskrypcyjnym wyraźne, kilkakrotne poświadczenie swych zasług w dackich wojnach Domicjana⁹¹. Brak takich świadectw dla legionu I Italica to chyba sprawa przypadku, choć jednocześnie może też wskazywać na odmianną rolę i chronologię udziału w prowadzonych walkach. Ponieważ jednak w czasie kilkuletniego namiestnicstwa w Mezji Dolnej Korneliusz Nigrinus po raz drugi otrzymał od Domicjana dona militaria w 89 r.⁹², trudno jest wątpić, by także i legio I Italica nie uczestniczyła przynajmniej w drugiej fazie wojny. Możemy się tylko domyślać, na czym polegał udział w niej Nigrinusa i jego dolnomezyjskiej armii, gdy nowy namiestnik Mezji Górnej, Tettius Iulianus, kierował zakończoną zwycięstwem pod Tapae ekspedycją do Dacji. Podzielał pogląd, że tak jak Laberiusz Maximus w pierwszej wojnie dackiej Trajana, tak i Nigrinus prowadził na Nizinie Wołoskiej działania ubezpieczające główną ofensywę⁹³. Pochodzenie nazw Nigrinianis, Vallis Domitiana i chyba też Sexaginta Prista może być, moim zdaniem, uznane za echo tego zwycięskiego przedsięwzięcia⁹⁴.

Jeśli właściwie rozumiemy strategiczne przesłanki powstania obu mezyjskich prowincji, mało prawdopodobny musi się wydać udział całych oddziałów z Oescus i Novae w walkach prowadzonych na froncie zachodnim. W późniejszym okresie nie doszło też chyba do tego w czasie walk⁹⁵ prowadzonych nad środkowym Dunajem w latach 92 i

96-97. W pierwszej z tych wojen uczestniczyła chyba jednak vexillatio legionu I Italica⁹⁶. Zaangażowanie większych sił poza prowincją było ledwie do pomyslenia, ze względu chociażby na długość dolno-mezyjskiej granicy. Od czasu podziału prowincji, obszar operacyjny dolno-mezyjskiego wojska najprawdopodobniej na stałe objął duża tereny po obu stronach Dunaju (Oltenia, Nizina Wołoska, Dobruża, południowa Mołdawia) oraz północne wybrzeże Morza Czarnego. W wynikających z tego zadaniach, inaczej niż w przypadku Mezji Górnej, dwu- lub trzylegionowa armia dolnej prowincji była zdana zasadniczo tylko na własne siły. Tak przynajmniej wydaje się sugerować znany obecnie materiał inskrypcyjny. Nie daje on przekonujących podstaw po temu, by sądzić, że w obrębie strefy operacyjnej dolno-mezyjskiego wojska działały w II w. także przez dużą część III w. większe związki wojskowe z innych prowincji. Jedynym znaczniejszym wyjątkiem była bodaj pierwsza wojna dacka Trajana.

Z dawnych kompetencji namiestnika nie podzielonej prowincji dolno-mezyjscy legaci otrzymali oprócz zwierzchnictwa nad prowincjonalną flotą chyba także dowództwo nad oddziałami pomocniczymi w Tracji. Wiązało się to niewątpliwie z koniecznością utrzymania wojskowej kontroli nad liniami komunikacyjnymi przez góry Haemus. Jeszcze za Trajana określano je jako należące do prowincji Mezja Dolna⁹⁷.

Kłopotliwie przedstawia się natomiast sprawa zachodniej granicy prowincji, tym samym rozgraniczenia terytorialnych kompetencji wojskowych górno- i dolno-mezyjskich legatów. Według Ptolemeusza⁹⁸ granicę między dwiema mezyjskimi prowincjami stanowiła rzeka Ciabrus, dzisiejsza Cibrica. Prawdopodobnie dane Ptolemeusza o pierwszych dekadach II w. potwierdza zdaniem Gerova nagrobek obywatela Ratirii (?) znaleziony w Stanevie, niedaleko na zachód od ujścia Cibricy⁹⁹. Później jednak, chyba pod koniec okresu panowania Hadriana lub dopiero za Antonina Piusa, granica została przemieszczona na zachód, tak że dolny bieg Cibricy i kasztel Almus znalazły się w obrębie Mezji Dolnej. Dowodzą tego ponad wszelką wątpliwość znalezienia w Almus trzy inskrypcje czynnych żołnierzy i oficerów dolno-mezyjskich legionów w tym jedna pro salute namiestnika Mezji Dolnej z około 157 r. i druga z listy principales legionu I Italica (zob. tabl. 5).

Przy ciągle dużych lukach w materiale źródłowym do wojskowej historii Mezji w I w. niepełny byłby nasz obraz stanu badań, gdybyśmy nie wspomnieli o starej hipotezie, według której już w okresie domicjańskim zostały założone obozy legionowe w Durostorum i Troesmis¹⁰⁰. To prawda, że hipoteza ta nie została potwierdzona ani przez inskrypcje, ani przez odkrycia archeologiczne, ale też nie przybył w międzyczasie materiał dowodowy, który by ją zdecydowanie wykluczał. Trudno jest ustosunkować się do wyrażonego przez Patscha¹⁰¹ poglądu, który wyłącznie z ogólnej sytuacji militarnej nad dolnym Dunajem wnosil, że poczynając od 68 r. stacje nowały kolejno w Durostorum: krótko legio III Gallica, następnie legio V Alaudae i IIII Flavia. Zarówno ze źródeł epigraficznych jak i literackich jest to nie do udowodnienia. Na poparcie przypuszczenia, że Durostorum było od czasu podziału Me-

zji w 86 r. siedzibą legionu I Italica¹⁰², można natomiast przytoczyć przekaz Ptolemeusza¹⁰³. Jeśli zważymy, że geograf grecki opierał się prawdopodobnie na danych z przełomowego dla dyslokacji dolno-mezyjskich legionów okresu panowania Trajana, nie musi wcale przekonywać poprawka wniesiona na podstawie późniejszego Itinerarium Antonini przez K. Müllera¹⁰⁴, który adnotację „legio I Italica” wierszył jako nazwy Novae, zaś „XI Claudia” dodał do Durostorum. Rozstrzygającego argumentu nie przyniosły też, moim zdaniem, opublikowane przez E. Beuchela i V. de Weerde studia, którzy potrzebę wniesienia takiej poprawki uzasadniają błędem Ptolemeusza lub późniejszych skrybów¹⁰⁵. Z rozumowania przedstawionego przez Weerde nowe wykładiska w Durostorum wykluczają argument, iż nie pochodzi stamtąd stemplowany materiał regularny legionu I Italica¹⁰⁶. Ze względu jednak na łatwą możliwość transportu i najprawdopodobniej stosunkowo późne datowanie stempli z Durostorum nie przybył tym samym nowy kontrargument.

U. Statiusa¹⁰⁷ znalazł St. Gsell ciekawą informację, która dała mu powód do wyrażenia poglądu, że inny późnoflawijski obóz legionowy znajdował się w Troesmis. Rzymski poeta wylicza okolice, do których mógł zostać wysłany jako trybun wojskowy jego młody protektor, Vettius Crispinus¹⁰⁸. Jest wśród nich także północna Dobruża¹⁰⁹. Jako kontrargument nie może już dziś być wysuwany domysł o rzekomym wycofaniu granicy prowincji na linię wału ziemnego Axiopolis - Tomis. Ze strategicznych względów miał to zrobić Domicjan po pierwszych niepowodzeniach w wojnie z Uakami¹¹⁰. Trudno jest też przyłączyć się do krytyki wyrażonej przez B. Filova, który miejsce ewentualnej służby wojskowej Vettiusza Crispinusa przenosi z północnej Dobruży na Krym¹¹¹.

Rozstrzygnięcia powyższych wątpliwości nie możemy właściwie oczekiwać tylko na podstawie obecnie znanych źródeł epigraficznych i archeologicznych. Takie mogą przynieść tylko kompleksowe badania w różnych punktach dolno-mezyjskiego limesu. Ponieważ jednak już dziś możemy mieć pewność, iż twierdze legionowe Durostorum i Troesmis istniały w okresie trajańskim, a jednocześnie trudno jest podważyć całkowicie świadectwa źródeł pisanych, wydaje się, iż współczesna nauka nie powinna się ograniczać tylko do jednego rozwiązania, a mianowicie powszechnie przyjmowanego poglądu o przeniesieniu przez Trajana całych legionów do Durostorum i Troesmis. Jako prawdopodobna alternatywa może być, moim zdaniem, również uwzględnienie osadzenie legionowych vexillationes z I Italica w Durostorum i z V Macedonica w Troesmis w okresie późnoflawijskim, być może dopiero pod koniec panowania Domicjana.

Do skutecznej kontroli wojskowej nad prowincją, konsolidacji rzymskiej władzy i zaopatrzenia wojsk przyczyniało się w okresie flawijskim dalsze osiedlanie się weteranów legionów i auxiliów, bo taką rolę w dużym stopniu miało to zjawisko zanim w romanizacji i urbanizacji Mezji Dolnej nastąpił zdecydowany przełom za Trajana. W odróżnieniu od okresu kłaudyjsko-neronańskiego za Flawiuszy nastąpiło osie-

dlanie pierwszych weteranów wewnątrz kraju. Są wśród nich także zwolnieni żołnierze dolnomezyjskich legionów¹¹³. Jak wykazały badania Gerova¹¹⁴, weterani otrzymywali przydziały ziemi w żyznych dolinach dopływów Dunaju (Iskâr, Vit, Osâm, Jantra). Niejednokrotnie przebiegały w pobliżu główne linie komunikacyjne. Są pośrednie oznaki, by sądzić, że ważnym centrum flawijskiej kolonizacji było dorzecze Rosicy, tj. rejon, który należał później do Nicopolis¹¹⁵, choć przypuszczenie o zorganizowanej formie tej kolonizacji, której towarzyszyć miała centuriatio kraju, nie wydaje się dostatecznie uzasadnione. Oprócz względów militarnych i politycznych poczynaniom tym musiały prawdopodobnie przyświecać od samego początku także względy gospodarcze, w tym głównie zaopatrzenie oddziałów stacjonujących nad Dunajem. Pozwala się tego domyślać kierowanie do Novae w II i III w. znacznej części naczyń produkowanych na terenie wiejskiego terytorium późniejszego miasta Nicopolis koło Pavlikeni i Hotnicy¹¹⁶. Mapa rozmieszczenia znalezisk inskrypcji flawijskich wskazuje, że zwolnieni żołnierze osiedlali się jednak nadal znacznie częściej w pobliżu kwater swoich jednostek. W tym kontekście znaczący jest może fakt, że z Novae nie mamy, jak dotąd, flawijskich inskrypcji weteranów legionu I Italicca. Jeden wysłużony legionista osiedlił się natomiast w Uescus¹¹⁷. Z przyobozowych osiedli mogli trafić do wojska pierwsi rekruci już bodaj pod koniec okresu neronańskiego¹¹⁸. Oprócz znalezisk uwzględnionych na mapie I, obecność weteranów Wespazjana lub Domicjana jest prawdopodobna, lecz nie dowiedziona w kilku innych flawijskich osiedlach nad Dunajem¹¹⁹.

Utrzymująca się nadal za Flawiuszy zależność prowincji Thracia w sprawach wojskowych od mezyjskich legatów miała być może pewien wpływ także na osiedlanie się weteranów na południe od gór Haemus. W przypadku wespazjańskiej kolonii Deultum i Philippopolis są podstawy, by mówić o deductio weteranów¹²⁰. Na podstawie rozprze-strzenienia znalezisk epigraficznych mógł Gerov stwierdzić, iż osadzanie zwalnianych żołnierzy miało miejsce przede wszystkim wzdłuż ważnych strategicznie dróg (Hadrianopolis - Serdica i jej połączeń z granicą dunajską i via Egnatia). Oprócz weteranów auxiliów poświadczeni są inskrypcyjnie wysłużeni legioniści z mezyjskich oddziałów VIII Augusta i VII Claudia¹²¹. Zapewne w ramach drugiej domicjańskiej deductio osiedlił się w kolonii Scupi w Mezji Górnej jeden weteran legionu I Italicca¹²³, a w tym samym mniej więcej czasie inny weteran w Sandanski¹²⁴, w Macedonii.

2. Wojny dackie Trajana i nowe rozmieszczenie legionów

Jeśli obraz rozmieszczenia znalezisk flawijskich inskrypcji wojskowych może budzić uzasadnione wątpliwości, czy limes sięgał rzeczywiście już wtedy do samego ujścia Dunaju, to mapa ukazująca rozrzut materiału epigraficznego z okresu panowa-

nia Trajana¹²⁵ pozwala się domyślać nie tylko całego łańcucha fortów w Dobrudzy, ale także i wielu umocnień w wołoskim podgórzu Karpat. Jak wskazuje kilka dokładniej datowanych inskrypcji, tę gruntowną zmianę można przypisać przede wszystkim okresowi dackich wojen (101-106), w mniejszym natomiast stopniu trzyletniej fazie przygotowań do wojny (98-101). Ogromna działalność organizacyjna i budowlana, która dla tych lat jest tak dobrze poświadczona epigraficznie w Mezji Górnej¹²⁶, nie ominęła również i dolnego odcinka biegu Dunaju¹²⁷. Dwa dyplomy wojskowe¹²⁸ wydane 4 sierpnia 99 r. wskazują na istotne zmiany osobowe w prowincjonalnej flocie mezyjskiej i w oddziałach pomocniczych, należących do związków wojskowych obu dolnomezyjskich legionów. Być może równoległe do środków mobilizacyjnych zostało też wprowadzonych do Dolnej Mezji kilka, po raz pierwszy poświadczonych w tej prowincji, auxiliów¹²⁹. Nie bez wpływu na organizację odpowiedniego zaopatrzenia dla inwazyjnych oddziałów było też chyba porządkowanie spraw finansowych, o czym dowiadujemy się z wydanego w 100 r. przez Laberiusze Maximusa dokumentu celnego dla miasta Historia¹³⁰. Za namiestnictwa tego samego legata, jednego z wodzów Trajana w pierwszej wojnie dackiej, prowadzone były około 100 r. jakies roboty budowlane w Sexaginta Prista¹³¹.

Fazie przygotowań do wojennych zmagañ z państwem dackim jestem skłonny przypisać dwie bliżej nie datowane inskrypcje budowlane z Somovitu i Novae. Inskrypcja naskalna z Somovitu¹³², która formą swego obramowania przypomina znaną Tabula Traiana z Dzerdapu¹³³, poświęca prawdopodobnie roboty budowlane na trudnym dla ruchu kołowego odcinku drogi naddunajskiej między ujściami rzek Vit i Osâm. Niewykluczone, że w tym samym miejscu żołnierze legionu V Macedonica dobywali też kamień dla różnych placów budów nad Dunajem. Stemplowane przez ten legion cegły były transportowane aż do sąsiedniej prowincji, Mezji Górnej¹³⁴. Fragment dużej inskrypcji budowlanej, który na początku IV w. został wtórnie użyty w przebudowanej porta principalis sinistra w Novae¹³⁵, pozwala, moim zdaniem, z dużym prawdopodobieństwem twierdzić, że jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny dackiej, chyba około 100 r., została ukończona przebudowa w kamieniu umocnień twierdzy legionu I Italicca¹³⁶. Początek tych prac budowlanych widziałbym natomiast w okresie późnodomicjańskim, może dopiero około lat 92-93, gdy pokój zapanował także nad środkowym Dunajem. Przekonany jestem, że niezwykle rzadki w architekturze militarnej tego czasu plan dwóch bram z Novae (wysunięcie na całym obwodzie wież przed linią muru obronnego) może być wiązany z polityczno-wojskową sytuacją nad dolnym Dunajem pod koniec I wieku¹³⁷.

Decobał i jego wojsko byli „niewygodnym” i znacznie trudniejszym przeciwnikiem dla rzymskich armii aniżeli północni barbarzyńcy w Brytanii, nad Renem czy środkowym Dunajem. Chodzi nie tylko o ogromny potencjał militarny; Dakowie byli doskonale zaznajomieni z wysoko rozwiniętą techniką oblężniczą. Pod koniec I w. przyczynił się znacznie do tego kompromisowy pokój z 89 roku, który oddawał do dyspo-

zyjni Decebalu rzymskich inżynierów wojskowych i fachowców¹³⁸. Ponadto - jeszcze przed podjęciem otwartych, wręcz poczynań dacki król przeciągnął na swoją stronę wiele rzymskich żołnierzy i dezerterskich, ze stacjonujących nad dolnym Dunajem oddziałów¹³⁹. Zmienne koleje pierwszej wojny miały wkrótce wyraźnie pokazać, że wojskowo doświadczenie przeciwnika istotnie uzasadniało wprowadzenie szczególnych rozwiązań architektonicznych w rzymskich założeniach obronnych na dolnomezyjskim limesie.

Już samo położenie geograficzne Mezji Dolnej sprawdzało rolę armii tej prowincji w inwazyjnych planach podboju Dacji przede wszystkim do zabezpieczenia flanki głównej ofensywy, która miała wyjść z Mezji Górnej. Strategiczne położenie legionowego obozu w Novae było w tym szczególnie ważne i polegało na ryglowaniu dostępu do całego Półwyspu Bałkańskiego. Tędy bowiem, przez położony najdalej na południe odcinek Łuku Dunaju, można było przeprowadzić z północy najgłębszy wypad na prowincje Mezję Dolną i Trację. Wynikać z tego musiały oczywiście wybitnie defensywne zadania zarówno dla urzędów militarnych, jak i dla stacjonujących tam oddziałów ze związku wojskowego legionu I Italica. Działalność budowlana, która miała najprawdopodobniej miejsce w przededniu wojny, specjalna forma konstrukcji obronnych oraz doświadczenia poprzedniej wojny pozwalają przypuszczać, że rzymskie dowództwo poważnie liczyło się z koniecznością prowadzenia walk obronnych w Mezji Dolnej.

Aktywny udział legionu I Italica w walkach przeciwko Dakom, chyba w pierwszej wojnie, poświadczą inskrypcja z Rzymu¹⁴⁰ centuriona, Tl. Klaudiusza Vitalisa. Z dackimi wojnami wiążą się też prawdopodobnie wyróżnienia, które otrzymał C. Numerius Verus jako trybun tego legionu od cesarza Trajana¹⁴¹. Podobne dane inskrypcyjne¹⁴² nie pozwalają wątpić w udział drugiego legionu dolnomezyjskiego, V Macedonica, w zbrojnych zmaganiach z państwem dackim.

Z powyższych informacji nie mogą niestety zostać wyciągnięte żadne wnioski o straty operacyjnej dolnomezyjskiej armii. Kilku ważnych wskazówek dostarczają natomiast reliefy z kolumny Trajana, spuścizna literacka i papyrus Hunt¹⁴³. Duże znaczenie ma też analiza rozmieszczenia stemplowanych cegieł dolnomezyjskich legionów na północ od Dunaju, to jest na włączonych do 118 r. do prowincji Mezji Dolnej obszarach wschodniej Oltenii (późniejsza Dacia Inferior), Niziny Wołoskiej i południowej Mołdawii¹⁴⁴. Powstała około 118 r. prowincja Dacia Inferior, nie miała oddziału garnizonu legionowego, zaś rzymskie obozy w wołoskim przedgórzu Karpat zostały mniej więcej w tym samym czasie ewakuowane¹⁴⁵. Ponieważ wraz z posuwaniem się rzymskich oddziałów w głąb nieprzyjacielskiego kraju następowała budowa obozów, o czym wyczerpująco jesteśmy poinformowani przez kolumnę Trajana, niemało stemplowanych cegieł można z dużym stopniem prawdopodobieństwa łączyć z okresem wojen dackich. Po eliminacji wątpliwych znalezisk i przy uwzględnieniu kilku zastrzeżeń stemplowany materiał budowlany dolnomezyjskich legionów może być zatem wykorzy-

stany do rekonstrukcji przebiegu wojny¹⁴⁶. Ostrożniejszego potraktowania wymagają natomiast stemplowane cegły tych z dolnomezyjskich auxiliów, które po około 118 r. znalazły się w wojsku prowincji Dacia Inferior. Jest bardzo prawdopodobne, że oddziały te już od czasu zakończenia pierwszej wojny (102 r.) pozostały na nowo zdobytych obszarach jako część dolnomezyjskiej armii okupacyjnej¹⁴⁷. Jednak również później, głównie za Hadriana i Antonina Piusa, prowadziły one także intensywne prace budowlane, a zatem nie zawsze znaleziska stemplowanych cegieł mogą się odnosić do okresu dackich wojen Trajana. Typologiczna i chronologiczna klasyfikacja tych znalezisk nie jest na tyle wyraźna, byśmy zawsze mogli odróżnić trajanowskie od posttrajanowskich stempli. Zostały one naniesione wszystkie na mapę 3 w przekonaniu, że ich rozmieszczenie może dać przybliżoną ideę pierwotnej dyslokacji związanej jeszcze z przebiegiem wojen dackich¹⁴⁸. Nie bez znaczenia są wreszcie stratygraficzne obserwacje archeologów, którzy prowadzili prace w kilku dackich i geto-dackich osiedlach. Jeśli istotnie koniec istnienia niektórych osiedli należy datować na czas dackich wojen Trajana, to mogą one także wskazywać na zasięg operacji dolnomezyjskiego wojska¹⁴⁹. Pewne możliwości interpretacyjne wydają się też stwarzać osobliwości stylu budowlanego poszczególnych legionów, których architekci i inni specjaliści mieli zapewne decydujący wpływ na kształt planów rozmaitych założeń obronnych także w fortach oddziałów pomocniczych¹⁵⁰.

W świetle przedstawionej niedawno przez K. Strobele¹⁵¹ rekonstrukcji przebiegu pierwszej kampanii pierwszej wojny dackiej (wiosna i lato 101 r.) dolnomezyjska armia pod dowództwem Laberiusza Maximusa miała przeprowadzić uderzenie na przełęcze Vulkan i Czerwona Wieża wzdłuż kierunku równoległego do głównej ofensywy. Wyjściowymi bazami byłyby Izlaz, Oescus - Sucidava, tymczasowy obóz Bistreț, być może również Drobeta¹⁵². Kierunek przemarszu wyznaczałyby drogi wzdłuż rzek Olta i Jiul. Zadania te miały wykonać przede wszystkim legiony V Macedonica z Oescus i I Italica z Novae. Propozycja ta wydaje mi się w dużym stopniu prawdopodobna, ale trudniej jest niestety znaleźć dla niej przekonujący materiał dowodowy. Być może przyniosą go przyszłe badania archeologiczne. Już dziś jednak nie może budzić większych wątpliwości datowanie na czas wojen dackich Trajana wielu obozów w dolinach rzek Jiul i Olta¹⁵³ oraz wzdłuż linii wyjściowej na Dunaju. Tym samym zostają potwierdzone dwie wspomniane drogi przemarszu wojsk, choć nadal nie jest pewne, czy rzeczywiście dwiema drogami posuwało się wojsko dolnomezyjskie. Otwarte pozostaje nadal pytanie, które obozy zostały założone w pierwszej, a które w drugiej kampanii pierwszej wojny; ewentualnie jeszcze później, które były rzeczywiście miejscami koncentracji oddziałów, a które tylko przejściowo wykorzystanymi obozami marszowymi bądź zaopatrzeniowymi.

Najmniej prawdopodobny w propozycji Strobele wydaje mi się udział dolnomezyjskich oddziałów w operacjach prowadzonych na wschód od Olty. Obie mapy rozmieszczenia znalezisk (mapy 2 i 3) nie wykazują żadnych wyraźnych śladów obecności dol-

romrzyjskich wojsk na tym terenie przez cały okres panowania Trajana¹⁵⁴. musimy się zatem liczyć z tym, iż szerokość dolnomezyjskiej strefy okupacyjnej w między- i powojennym okresie była stosunkowo wąska, zaś operacyjny obszar armii Mezji Dolnej obejmował na północ od Dunaju w obu wojnach dolinę Oltu, zaś od 102 r. także Nizinę Wołoską i południową Mołdawię. Za koncepcją dość wąskiej strefy operacyjnej i okupacyjnej wojsk Laberiusza Maximusa na terenie dzisiejszej Oltenii przemawiają również nowe, oparte m. in. na analizie niedawno odkrytego górnodackiego dyplomu wojskowego z 179 r., ustalenia w sprawie zachodniej granicy przyszłej prowincji Dacia Inferior¹⁵⁵. Na wspomnianych wyżej obszarach operacji prowadzonych przez armię dolnomezyjską nie zostały dotąd poświadczone związki wojskowe pochodzące z innych prowincji¹⁵⁶.

Znacznie lepiej przedstawia się nasza wiedza o drugiej kampanii pierwszej wojny (jesień 101 r.), która w następstwie dużej kontrofensywy Daków i ich sprzymierzeńców rozegrała się w Mezji Dolnej. Mapa rozmieszczenia skarbów monet z tego okresu pozwala przyjąć, że dacko-roxolańskie oddziały przekroczyły Dunaj na szerokim froncie we wschodniej części dolnomezyjskiej granicy¹⁵⁷. Przekonuje mnie przypuszczenie Gerova, że roxolańscy napastnicy wtargnęli może koło Durostorum. Także i sceny XXXI i XXXII na kolumnie Trajana, które ukazują dackie oddziały konne i piesze w trakcie przekraczania rzeki i szturmowania jakiegoś fortu, odnoszą się niewątpliwie do położonego na wschód od Novae odcinka Dunaju. Jestem tego zdania, ponieważ dziś możemy być już prawie pewni, gdzie wylądowały sprowadzone statkami z górnodackiego frontu, rzymskie posiłki wojskowe. Oprócz auxiliarniej konnicy i przybocznych oddziałów cesarza były to chyba również legionowe vexillationes. Razem z nowymi siłami przybył do Dolnej Mezji sam Trajan. Widzimy go na scenie XXXV przed bramą jakiejś twierdzy. Na pierwszym planie żołnierze z oddziałów pomocniczych wyladowują ze statków bagaż i broń.

Tylko na podstawie przedstawionej na kolumnie Trajana kolejności wydarzeń i ogólniejszych refleksji o kolejach wojny przyjmowano nie bez racji w dotychczasowych badaniach, że cesarz i towarzyszące mu oddziały wylądowały w Oescus lub Novae¹⁵⁸. Trzy opublikowane ostatnio plomby z Novae z jednakowo brzmiącym napisem IMP TR¹⁵⁹ wymownie sugerują, moim zdaniem, że tam właśnie była baza wyjściowa dla interwencji wojsk Trajana w walki obronne, które dotąd na dolnomezyjskim teatrze wojennym prowadziła tylko tamtejsza armia. Novae było dogodnym punktem nie tylko dlatego, że znajdowało się blisko objętego kryzysową sytuacją obszaru. Oprócz twierdzy legionowej znajdowały się też tam niezbędne instalacje portowe. Możemy domyślać się tego z datowanej na czas namiestnictwa Laberiusza Maximusa, a więc na około 100 r., inskrypcji wotywniej Melichrisusa, servus vilicus, dzierżawcy celnego o imionach P. Caragonius Philopalestros¹⁶⁰. Inskrypcja ta poświadcza wprawdzie tylko stację celną, ale możemy przypuszczać, iż jej główną racją bytu był przede wszystkim port. Bezpośredni wpływ na wynik dolnomezyjskiej kampanii Trajana miała wre-

szcie okoliczność, że z Novae najszybciej można było przeprowadzić zaryglowanie najważniejszych przełęczy bałkańskich, w tym głównie przełęczy Šipka.

Jak ważny strategicznie był to region, wskazuje założenie miasta Nicopolis. Przekazom Ammiana i Jordanesa zawdzięczamy wiadomość¹⁶¹, że miasto to zostało założone przez Trajana dla upamiętnienia zwycięstwa nad Dakami i Sarmatami. Podzielamy jednak pogląd Strobela, że z tego wcale nie musi wynikać, że w najbliższej okolicy rozegrała się cała dolnomezyjska kampania pierwszej wojny. Po pierwszych walkach w zachodniej części Mezji Dolnej (sceny XXXVII-XXXVIII na kolumnie Trajana) widzimy w scenie XXXIX budowę muru obronnego. Trudno jest niestety rozstrzygnąć, czy chodzi przy tym o obóz¹⁶², czy też o miasto. W obrazowym przekazie z drugiej kampanii pierwszej wojny jest to pierwsza scena, na której pojawiają się legionieści. Uczestniczą też w zwycięskiej bitwie, która jednogłośnie lokalizowana jest ostatnio koło Adamklissi (sceny LX-LXI). Możemy się tylko domyślać, że legionowe vexillationes użyte do zwalczania dacko-roxolańskich sił pochodziły przede wszystkim z dolnomezyjskich legionów V Macedonica i I Italica. O możliwym udziale w tych walkach legionowych związków pochodzących z innych prowincji nie mamy dotąd danych¹⁶³. Istnieją takie natomiast w odniesieniu do formacji auxiliarnych¹⁶⁴.

Relacja z dolnomezyjskiej kampanii 101 r. kończy się na kolumnie Trajana sceną XLVI zakrętownia się cesarza do powrotnej podróży na front górnodacki. Być może, zostało tu ukazane to samo miejsce (Novae) co w scenie XXXV¹⁶⁵.

Z dobrze zrozumiałych względów, reliefy kolumny Trajana, po opuszczeniu Dolnej Mezji przez cesarza, donoszą już tylko o siedmiogrodzkim teatrze wojennym, zdatni jesteśmy zatem przy rekonstrukcji dalszych wydarzeń na froncie wschodnim prawie wyłącznie na materiał inskrypcyjny i tegularny oraz na znaleziska archeologiczne. Na tej właśnie podstawie, streszczając wyniki dotychczasowych badań, przedstawił ostatnio Strobel dość przekonująco cel i zasięg operacji dolnomezyjskiej armii w trzeciej kampanii pierwszej wojny (102 r.) i w czasie drugiej wojny (105-106)¹⁶⁶. „Durch eine Eroberung der Walachischen Ebenen; eine Blockierung der Süd-karpatenübergänge und eine Sperrung der Völkerpforte der Sereth-Pruth-Region" miały te operacje „die Voraussetzungen für einen nochmaligen Flankenstoss der Daker und ihrer Verbündeten beseitigen“¹⁶⁷. Jeśli do mapy rozmieszczenia znalezisk epigraficznych z drugiej strony Dunaju (mapy 2 i 3) dodamy kilka, archeologicznie poświadczonych obozów trajańskich na Nizinie Wołoskiej i w południowej Mołdawii, dwa posterunki w Buridavie nad Oltem i Piroboridavie nad Seretem, poświadczone w 105 r. przez papirus Hunt¹⁶⁸, wreszcie także trzy podane przez Ptolemeusza¹⁶⁹ w opisie Mezji Dolnej davae (oppida) geto-dackie nad Seretem, otrzymamy faktycznie obraz ogromnego obszaru, jaki musiały poddać swej kontroli operujące znad linii Dunaju i Oltu rzymskie oddziały, aby zapewnić powodzenie głównej ofensywie w górach Orăștie. W trakcie trzeciej kampanii pierwszej wojny tworzyły wołoskie niziny rejon

operacyjny, zaś po zakończeniu pierwszej wojny karpackie przedgórze stało się też strefą okupacyjną dolnomezyjskich vexillationes.

Na podstawie znalezisk stemplowanych cegieł i dachówek oraz wyników badań archeologicznych można wyróżnić co najmniej trzy równoległe kierunki przemarszu dolnomezyjskich wojsk w obu wojnach (102 i 105-106 r.). Wspólne stemple legionów I Italica i V Macedonica oraz stempla pedites singulares z Buridavy wydają się wskazywać, że główny przemarsz oddziałów pod dowództwem namiestnika prowincji karpackiej Bran. Jeśli wspomniane stemple miałyby nawet pochodzić już z pierwszej kampanii pierwszej wojny¹⁷⁰, to wyraźne podobieństwa między stemplami kohorty II Flavia Barbarorum z Rucar i Birsęsti¹⁷¹ przekonują, iż także w latach 102-106 musiało się znajdować w lub koło Buridavy ważniejsze centrum militarne dolnomezyjskiej armii.¹⁷² W rozstrzygającej fazie trzeciej kampanii pierwszej wojny Buridava była dogodną stacją pośrednią dla nacierających na Siedmiogród oddziałów Laberiusza Maximusa. Oddziały te wyróżniły się zdobyciem jednej twierdzy dackiej i wzięciem do niewoli siostry Decebala¹⁷³. Najprawdopodobniej temu samemu korpusowi należy przypisać środki podjęte celem blokady przełęczy Bran. Zostały tu założone posterunki w Jidavie, Voingsti-Muscel i Rucar¹⁷⁴. Datowanie ziemnej fazy obozu w Rîșnov (Cumidava) na okres trajkański¹⁷⁵ każe się liczyć z możliwością, iż przełęcza ta z dwóch stron znalazła się pod rzymską kontrolą jeszcze przed drugą wojną. Pozostałe fortele pierwotnie dolnomezyjskich auxiliów w Cincsor i Hoghiz są, być może, wskazówką tego, że na centralnym kierunku przemarszu w czasie drugiej wojny operowały m. in. auxilia ze związków wojskowych legionów I Italica i V Macedonica. Dwa pozostałe kierunki natarcia brały początek w północnej Dobrudzy. Już chyba latem 102 r. duże uderzenie zostało skierowane doliną rzeki Buzau ku położonej w jej górnym biegu przełęczy o tej samej nazwie i ku przełęczom Predeal i Bratocea u źródeł największych dopływów Ialomiței. Duży obóz ziemny w Filipești¹⁷⁶ wydaje się świadczyć, iż przynajmniej w trzeciej kampanii pierwszej wojny musiał działać w tym regionie znaczny korpus; zapewne pozostający pod jednym dowództwem. Dziełem mniejszych związków są obozy w Tîrgsor, Malaiești, Drajna de Sus, być może także w Pietroasele¹⁷⁷. Obozy te zostały zbudowane albo już w 102 r., albo w okresie międzywojennym. Z czysto strategicznych względów wykluczone jest datowanie tych założeń na czas po podboju Dacji, gdy zarówno cały system blokady karpackich przełęczy, jak i bazy do ataku od strony Niziny Wołoskiej były już niepotrzebne¹⁷⁸. Czy istotnie i tę ostatnią rolę odegrały te obozy w drugiej wojnie, wymyka się dziś naszej wiedzy.

Trzeci, moldawski kierunek natarcia prowadził wzdłuż rzeki Seret i jej dopływów Trotuș i Bistrița ku wschodniokarpackim przełęczom. Z trzech wyliczonych przez Ptolemeusza gęsto-dackich davae nad Seretem co najmniej najdalej wysunięta, na południe Piroboridave znalazła się w strefie operacji rzymskich oddziałów już w 102

roku. W przededniu drugiej wojny, we wrześniu 105 r. pełnili służbę wartowniczą Piroboridave in vexillatione żołnierze kohorty I Hispanorum veterana¹⁷⁹. Dwa pozostałe oppida Zargidave i Tamasidave oraz zbadane archeologicznie dackie twierdze koło Tisești i Piatra Neamț¹⁸⁰, zostały objęte działaniami wojennymi najprawdopodobniej dopiero w drugiej wojnie (106 r.). W efekcie tych działań zostały zniszczone bądź porzucone osiedla Barboși, Poiana (Piroboridave), Tisești, Piatra Neamț. Ślady datowanych na okres trajkański militarnych założeń ziemnych rzymskich oddziałów zachowały się w Barboși i Galați u ujścia Seretu oraz koło Piatra Neamț¹⁸¹.

Jak na razie, niewiele jest danych po temu, by uzasadnić prawdopodobny zresztą pogląd, iż obecność rzymskich oddziałów okupacyjnych na wołoskim przedgórzniu Karpat pociągnęła za sobą konieczność utrzymania dodatkowych linii komunikacyjnych i zapaszeniowych z Dunajem. W nowszych badaniach wskazuje się, że mogły istnieć następujące linie komunikacyjne: 1) wzdłuż Ialomiței z przejściem przez Dunaj koło przypuszczalnego obozu w Piuia Pietrei¹⁸² i Gura Ialomiței, 2) wzdłuż rzeki Dimbovița z punktem wyjściowym koło przypuszczalnego obozu w Dichiseni¹⁸³, 3) w górę rzek Vedea względnie Teleorman, poczynając od ziemnego obozu w Reca-Pietrosani¹⁸⁴, 4) równoległa do doliny Oltu linia komunikacyjna w kierunku przełęczy Bran z punktem wyjściowym w przypuszczalnym, trajkańskim obozie ziemnym Flămînda. Wzdłuż ostatniej, tzw. zachodniowołoskiej drogi miały się także posuwać według Cățănicu¹⁸⁵ rzymskie oddziały w czasie wojen dackich, w tym także legio I Italica.

Ze wszystkich możliwych połączeń drogowych najkrótsza była linia komunikacyjna pomiędzy rzekami Ialomița i Dimbovița i przede wszystkim dlatego wydaje mi się bardzo prawdopodobne, że rzeczywiście była ona wykorzystywana dla zaopatrzenia obozów Tîrgsor, Malaiești i Drajna de Sus. Dodatkowego argumentu dostarcza, moim zdaniem, niedawno opublikowana mapa geckich osiedli w Wołoskach w II i III wieku. Droga ta przebiegałaby przez zaludnione okolice w środkowym biegu Dimboviței i w górnym Ialomiței¹⁸⁶. Jako punkt wyjściowy z drugiej strony Dunaju - ważniejsze od Dichiseni - było może przypuszczalne rzymskie umocnienie w Spanțov¹⁸⁷, naprzeciw Nighinienis. Ze względu na datowanie dopiero na okres seweriański stemplowanych cegieł z Reca-Pietrosani mniej prawdopodobny jest ruch wojskowy na trzeciej drodze już w okresie trajkańskim. Za najmniej prawdopodobną uważam ostatnią propozycję. O istnieniu tzw. zachodniowołoskiej drogi Przełęcz Bran-Flămînda w okresie przedrzymskim wcale nie przekonują mapy rozmieszczenia znalezisk monet rzymskich i macedońskich¹⁸⁸. Jeśli jednak nawet istniała ona jeszcze w I w.p.n.e., to sytuację tę zmieniły zasadniczo rzymskie akcje przesiedleńcze w I w.n.e. Jak pokazuje mapa greckich osiedli w II-III w., droga ta miałaby przebiegać przez wyludnione najwyraźniej okolice między Dunajem a Vedea¹⁸⁹. Dla celów wojskowych ta linia komunikacyjna została otwarta chyba dopiero po powstaniu tzw. limesu transalupańskiego za Antonina Piusa lub Septymiusza Sewera¹⁹⁰.

Podobieństwo czy nawet wręcz identyczność stempli na ceglach legionu XI Claudia z Voinești, Tirsar i Drajna, kohorty II Flavia Bessorum z Rucăr i Birssești¹⁹¹ i kohorty I Flavia Commagenorum z Voinești i Drajna nie pozwala wątpić, iż jeszcze jedna linia komunikacyjna musiała być utrzymywana między doliną Oltu a ewakuowanymi dopiero około lat 117-118 obozami w północnej Muntenii. Jeśli nie na wszystkich odcinkach tej drogi transportowany był materiał budowlany, to posuwały się na niej w latach 102-105 przynajmniej ekipy budowniczych i cegielników. Jedyna znana nam dotąd powierzchnia wewnętrzna lepiej przebadanego obozu w Drajna¹⁹² (3,5 ha) umożliwiała stacjonowanie w nim oddziału porównywalnego w sile z pomocniczą cohortą milliaria.

Inskrypcyjny i tegulany materiał dość wyraźnie wskazuje, że bazy wyjściowe do ataku na Dację dla dolnomezyjskich oddziałów w zachodniej części prowincji znajdowały się prawdopodobnie tylko w Oescus i w Utus. Takiej roli nie pełniła natomiast twierdza legionowa w Novae. Przeniesienie strefy operacyjnej dolnomezyjskiej armii na wołoskie i mołdawskie równiny uczyniło niezwykle aktualną budowę względnie rozbudowę baz wojskowych we wschodniej części prowincji. Wydaje się, że bez skromnych początków w okresie późnodomicjańskim nie byłoby możliwe podjęcie ofensywy na tak szerokim froncie, jaki nam ukazują znaleziska stemplowanych cegieł i odkrycia archeologiczne. Alternatywa brzmi moim zdaniem następująco: Albo celem działań wojennych na wschodniej flance już w 102 r. były przełęczce południowo-wschodnich Karpat i założenie na ich przedpolu wojskowych fartów, co możliwe było przy posiadaniu zaplecza z kilkoma obozami auxiliarnymi i bazami dla legionowych vexillationes w dolnej części biegu Dunaju (Arrubium, Troesmis, Carsium, Sacidava, Durostorum, Nigrinianis), albo też ofensywa ze 102 r. miała sięgnąć nie dalej jak do Filipiești i Poiana, zaś cały wysiłek głównej części dolnomezyjskiego wojska został położony od razu na budowę łańcucha ksztełi i baz legionowych Durostorum i Troesmis. Pierwsza możliwość wydaje mi się prawdopodobniejsza.

Inskrypcja budowlana z Carsium ze 103 r. oraz kamień milowy z Sacidavy¹⁹³ świadczą o rozbudowie fortów auxiliów i połączeń drogowych przez oddziały pomocnicze w Dobrudży za namiestnictwa nowego legata Mezji Dolnej, Q. Fabiusza Postumiusa (102-103 do 104-105), który swój urząd przejął od Leberiusza Maximusa. Podobne roboty budowlane zostały podjęte także dalej w dół Dunaju i przede wszystkim na okupowanych obszarach dackich (dolina Oltu i karpackie przedgórze). Pokazują to stemplowane cegły dolnomezyjskich legionów i auxiliów. Naturalnie nie jest łatwo dokładnie datować stemplowany materiał budowlany. Bez ryzyka popełnienia większych omyłek umożliwiają to jednak istotne zmiany, jakie zaszły około 102 r. i w okresie międzywojennym w legionowym garnizonie Mezji Dolnej. Dotyczy to zwłaszcza nowo przybyłej nad dolny Dunaj legio XI Claudia¹⁹⁴ oraz legionu V Macedonica, który zmienił swoją siedzibę z Oescus na Troesmis¹⁹⁵. Z dobrze zrozumiałych względów trudniej jest natomiast datować stemplowane cegły legionu I Italica, którego kwatery

znajdowały się nieprzerwanie w Novae. Mapa znalezisk stemplowanych cegieł z okresu trajkańskiego wydaje się dość wyraźnie wskazywać na to, że dolnomezyjskie oddziały nie uczestniczyły w okresie międzywojennym w dużym przedsięwzięciu budowy mostu w Drobeta¹⁹⁶. Bardzo mało prawdopodobny jest też udział dolnomezyjskiego wojska w dużych, chyba trajkańskich, robotach budowlanych w Mezji Górnej. Ponieważ znaleziska stempli legionu I Italica z Augustae i Variana¹⁹⁷ trudno jest dokładnie datować, nie można zatem wykluczyć możliwości, iż legion ten dostarczał cegły na wojskowe place budów w obrębie prowincji na wschód od Oescus. Stosunkowo wczesne, ale nie wiadomo, czy z trajkańskiego okresu stemple tegoż legionu I Italica pochodzą również z Alibrix (Grinówka), Tomis, Oescus, Augustae, Svištov, Novae, Dimum, Troesmis. Dość zagadkowo przedstawia się jedno znalezisko stempla legionu XI Claudia z Histria¹⁹⁸. Jak istotną rolę odgrywał w okresie trajkańskim transport materiału budowlanego statkami po Dunaju, pokazują pojedyncze znaleziska stempli legionu VII Claudia z Durostorum¹⁹⁹ i dolnomezyjskiego legionu V Macedonica w Ratiarii, w Mezji Górnej²⁰⁰.

Nie ma, jak dotąd, jednomyślności w nauce co do tego, kiedy legiony XI Claudia i V Macedonica rozbiły swoje obozy w Durostorum i Troesmis. W nowych siedziśbach poświadczono są wyraźnie te formacje dopiero w latach 116-117 (XI Claudia) i 114 (V Macedonica)²⁰¹. Dość rozpowszechniony jest pogląd, że legio V Macedonica została przeniesiona z Oescus do Troesmis podczas lub po drugiej wojnie dackiej, zaś legio XI Claudia miała w tym samym mniej więcej czasie opuścić obóz w Brigetio w Pannonii i przybyć do Mezji Dolnej²⁰². Były jednak i propozycje, by wiązać przemieszczenie legionu V Macedonica do Troesmis z końcową fazą pierwszej wojny²⁰³. Ostatnio opowiada się za tym zdecydowanie Strobel²⁰⁴. Jego zdaniem wydarzenie to nastąpiło już w latach 101-102. Jestem skłonny podzielać ten pogląd i jego uzasadnienie, które zasadniczo opiera się na obecności stemplowanych cegieł legionu V Macedonica w obozach Drajna de Sus i Malaiești. Jest to wprawdzie pośredni materiał dowodowy, ale podważyć go może właściwie tylko przypisanie wspomnianych zabytków okresowi obsadzenia tych obozów po 106 roku. Warto w związku z tym wskazać na jeszcze jedną możliwą poszlakę. Daleko wysunięta placówka w Piroboridava, która przed drugą wojną obsadzona była przez żołnierzy kohorty I Hispanorum ze związku wojskowego legionu V Macedonica dowodzi moim zdaniem nie tylko udziału co najmniej dużych kontyngentów z tego legionu w operacjach 102 r. na Nizinie Wołoskiej i w południowej Mołdawii, lecz pośrednio czyni też bardzo prawdopodobną hipotezę, że najpóźniej w tym czasie powstał na linii Dunaju w Dobrudży obóz legionowy albo większa baza dla legionowych vexillationes.

Znacznie trudniejsze jest odtworzenie chronologii kilku przemieszczeń legionu XI Claudia podczas dackich wojen Trajana. Chyba około lat 100-101 opuścił ten oddział Vindonissę²⁰⁵ i stanął w Brigetio²⁰⁶. Na podstawie jednej inskrypcji z Oescus wysunął już Gerov przekonujący domysł, iż następnym miejscem postoju legio-

nu nie było Durostorum, lecz Oescus²⁰⁷. Nie wiemy jednak dokładnie, kiedy legio XI Claudia została wcielona do dolnomezyjskiego wojska i potem przemieszczona z Oescus do Durostorum. Większość badaczy opowiada się za związkiem pierwszego wydarzenia z drugą wojną²⁰⁸. Strobel osadza je już w 102 r. i opiera swoje zdania na przypuszczalnie krótkim pobycie legionu w Pannonii oraz także na obecności stempli tej formacji w materiale archeologicznym z obozów w dolinie Oltu i w wołoskim przedgórzu Karpat. Podkreśla on przy tym, iż z wyjątkiem jednego stempla wszystkie pozostałe nie odpowiadają typom znanym z Durostorum, lecz wcześniejszym górnogermańskim i pannońskim. Świadectwem wczesnego włączenia legionu do dolnomezyjskiej armii są dla Strobel'a tzw. Gemeinschaftsstempel z Buridavy.

Trudno jest tym razem podzielać bez zastrzeżeń przedstawiony pogląd Strobel'a. Ślady pannońskiego pobytu legionu XI Claudia są, moim zdaniem, na tyle liczne²⁰⁹ że okres jednego czy nawet półtora roku (100-101 do 102) dla dalekiego przemieszczenia z Vindonissy do Oescus i intensywną działalność budowlaną wydaje się dość krótki. Stemplowane cegły z Muntenii i doliny Oltu są dotąd jedyną wskazówką udziału legionu w dackich wojnach Trajana. Na stemplach z Buridavy nie widzę nazwy legionu XI Claudia²¹⁰. Znaleźiska stempli z obozów w Muntenii nie odpowiadają ani wariantom typów znanym z Durostorum, ani też stemplom pannońskim. Stosowne analogie dla jednego typu stempla z Pannonii znajdują się natomiast wśród znalezisk z Novae²¹¹. Także i zabytki z Romuli z podwójnym obramowaniem są bardzo podobne do stempli z Novae i Brigetio²¹². Duże rozprzestrzenienie pochodzących prawdopodobnie z jednej wytwórni cegieł legionu XI Claudia w północnej Muntenii może również dobrze przemawiać za tym, że wyprodukowano je wtedy, gdy pododdziały tego legionu stanowiły obsadę założonych przez inne związki obozów. Znaleźiska ceramiki z Draǵna de Sus wydają się wskazywać, że nie chodzi przy tym wyłącznie o ekipy budowlane. Podobieństwa do naczyń legionowych z Vindonissy są tak znaczne, iż można sądzić, że wyroby z Draǵna zostały wykonane na miejscu przez żołnierzy legionu XI Claudia²¹³. Wszystkie powyższe dane nie zawierają jednoznacznych wskazówek chronologicznych. Prawdopodobne są obie propozycje datowania momentu pojawienia się legionu na dolnomezyjskim teatrze wojennym. Uważam w związku z tym, że nie jesteśmy obecnie w stanie datować precyzyjnie, jak tylko na lata 102-105, momentu opuszczenia obozu w Oescus przez legio V Macedonica i przejęcia go przez legio XI Claudia. Przemieszczenie całego legionu XI Claudia z Oescus do Durostorum nastąpiło chyba w pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny. Bardzo prawdopodobne jest jednak, że już wcześniej stacjonowała tam vexillatio tego legionu²¹⁴, która drogą wzdłuż Dimbovița utrzymywała łączność z pododdziałami rozlokowanymi w obozach północnej Muntenii.

Obie mapy znalezisk stempli i inskrypcji odnoszących się do dackich wojen Trajana (mapy 2 i 3) na północ od Dunaju wydają się stwarzać względnie bezpieczną podstawę do wyróżnienia stref operacyjnych poszczególnych legionów, które działały

najwyraźniej według tradycyjnego wzoru razem ze swoimi auxiliami²¹⁵. W 102 r. stare, dolnomezyjskie legiony (I Italica i V Macedonica) operowały w dwóch mieszanych związkach wojskowych zarówno w dolinie Oltu, jak i najprawdopodobniej także w północno-wschodniej Muntenii i w południowej Mołdawii. Wspólne działania w dolinie Oltu poświadczone są przede wszystkim przez wspólne stemple legionowe z Buridavy. Za drugorzędny kierunek natarcia na przełęcz Bran, być może, były odpowiedzialne auxilia ze związku wojskowego legionu V Macedonica²¹⁶. Udział obu legionów we wschodniowołoskich operacjach poświadczony jest przez stemple z Draǵna de Sus. Na znacznie szerszym niż w dolinie Oltu froncie prowadziły je chyba dwa oddzielne związki wojskowe, co znajduje bodaj swój wyraz także w oznaczeniu materiału budowlanego. Wątpliwe wydaje się natomiast, by już wtedy, w górnym biegu wołoskich rzek, doszło do nawiązania łączności między grupami operującymi w dolinie Oltu oraz w dorzeczu Buzău i Ialomița. Papirus Hunt poświadcza udział auxiliów legionu V Macedonica w walkach prowadzonych w południowej Mołdawii.

Legio XI Claudia zostawiła ślady swojej aktywności przede wszystkim w dolnym biegu Oltu i w wołoskim przedgórzu Karpat. Sądzę, że razem z przybyłym z Górnej Germanii legionem zjawila się też nad dolnym Dunajem retycka kohorta IX Batavorum. Jej przynależność do dolnomezyjskiego wojska w latach 104-105 poświadcza chyba retycki dyplom z Oberstimm²¹⁷. Bardzo prawdopodobne jest również, iż do związku wojskowego legionu XI Claudia została włączona dolnomezyjska cohors I Flavia Comagenorum²¹⁸. Wydaje się to wynikać przede wszystkim z rozmieszczenia znalezisk stemplowanych przez tę kohortę cegieł. Aż w trzech punktach (Romula, Voinesti-Muscel, Draǵna) pojawiają się one razem ze stemplami legionu XI Claudia. Główny punkt prowadzonej przez ten legion i jego auxilia budowlanej i operacyjnej działalności leżał najpóźniej od początku drugiej wojny (105 r.) w i wokół północnowołoskich obozów. Legionowi XI Claudia i jego związkowi wojskowemu należy niewątpliwie przypisać połączenie dwóch północnowołoskich obszarów operacyjnych dolnomezyjskiej armii. Oprócz wczesnych stempli typu LEG XI CPF pojawiają się w Draǵna de Sus stemple LEG XI CL PF i LEG XI CL. Te późniejsze typy, które znane są dopiero z okresu stacjonowania legionu w Durostorum, poświadczają dla okresu powojennego obecność przybyłych z nowej siedziby oddziałów budowlanych bądź okupacyjnych vexillationes. Chyba jeszcze przed wybuchem drugiej wojny dackiej legiony XI Claudia i I Italica dostarczyły stemplowane cegły i dachówki na place budów w Oescus i Novae.

Obszar operacji legionów V Macedonica i I Italica w drugiej wojnie dackiej utworzyć można właściwie tylko na podstawie dyslokacji auxiliów, które zanim około 118 r. zostały przydzielone armii nowej prowincji Dacia Inferior, należały do związków wojskowych obu starych, dolnomezyjskich legionów. Miejsca postoju oddziałów pomocniczych z byłego związku legionu V Macedonica w Comalau, Brețcu i Borsosneul Mare wskazują, iż gros sił tej formacji i jej auxiliów wykonało uderzenie wzdłuż rzeki Trotus przez przełęcz Oituz na południowo-wschodnią część Siedmiogro-

działów. W pobliżu Pliski lub w Madarze domyślałbym się też dużej mansio. i tno na długo zanim annona militaris została zamieniona w regularny system przez Septymiusza Sewera.

Duża baza zaopatrzeniowa dla stacjonujących na dolnomezyjskim limesie oddziałów, jakiej domyślam się w okolicach Madary i Pliski, znajduje dobrą paralełę w Horreum Margi w Mezji Górnej. Są podstawy, by domyślać się, iż najprawdopodobniej już od czasu dackich wojen Trajana była tam koło dzisiejszej wsi Čuprija ważna baza za służb zaopatrzeniowych wojsk stacjonujących i operujących w Mezji Górnej²³³. Położone na ważnych liniach komunikacyjnego Pliska i Madara oraz Čuprija w Mezji Górnej są zasadniczo jedynymi miejscami wewnątrz obu prowincji, w których występują cegły legionów dunajskich. Jak bliskie mogły być związki między wojskiem a administracją cesarskich domów w dwóch mezyjskich prowincjach już na początku II w. wydaje się wskazywać współwystępowanie legionowych i cesarskich stempli (IMP MAG) w Ratarii i okolicy²³⁴. Z Reccji znane są również przykłady, że w tych samych okolicach występują obok siebie materiały budowlane z cegielni należących do fiscus i wytwórni wojskowych²³⁵. Nie może zatem dziwić fakt, iż obok stempli legionowych pochodzi też z Madary wojenna inskrypcja centuriona legionu I Italica²³⁶. Sądzę, że także późnorzymskie znaleziska stempli nadgranicznych legionów z Pliski, Madary i okolic pochodzą z prawdopodobnej, położonej na cesarskim gruncie wojskowej bazy zaopatrzeniowej²³⁷.

Przedstawiony domysł pokazuje, jak pełna luk jest ciągle nasza wiedza o systemie zaopatrzenia rzymskich oddziałów na dolnomezyjskim limesie. Utrzymanie powiększonego w czasie wojen dackich garnizonu Mezji Dolnej stało się niewątpliwie jedną z głównych trosk prowincjonalnej administracji w okresie powojennym, 90 przestało być bezpośrednio dostępne dla wojska zboże z okupowanych wcześniej wołoskich i mołdawskich równin²³⁸. Podzielałm zdanie A. Poultera, że za zaczęta Jułusza Trajana intensywną kolonizacją Dobrudży (założenie wiejskich gmin vicus i kanał i połączone z tym akcje przesiedleńcze trackiej ludności z południowej części do Dobrudży (kryje się przede wszystkim problem zaopatrzenia wojska, a także zabezpieczenia i utrzymania połączeń komunikacyjnych²³⁹. We wschodnim rejonie granicznym między Tracją a Mezją Dolną, gdzie odmienne warunki geograficzne faworyzowały w rozległych dolinach środkowego i górnego biegu rzek Kamčija i Provadija ska Reka ekstensywną gospodarkę rolną, temu samemu celowi co kolonizacja w Dobrudży miało najprawdopodobniej służyć zakładanie dużych majątków ziemskich. Najważniejszym bodaj centrum rodzącej się własności cesarskiej, która w decydującej mierze miała wpływ na pokrycie wojskowego zapotrzebowania, stały się okolice Madary i Pliski. Nic zatem dziwnego, że kierowane tam były dostawy wyprodukowane przez wojsko materiału budowlanego lub, co wydaje mi się też prawdopodobne, że pracowali tam na miejscu legionowi cegielnicy i może wojskowe ekipy budowlane. Działalności organizacyjnej Trajana w okresie powojennym należy zatem prze-

piścić początki systemu zaopatrzenia wojska, który przez prawie dwa następne stulecia opierał się miał głównie na własnych zasobach prowincji Mezja Dolna i częściowo chyba też Tracji²⁴⁰. W materiale źródłowym nie znajduje natomiast potwierdzenia dawna teza M. I. Rostovtzeffa, iż zapotrzebowanie wojska mezyjskiego na żywność pokrywał import z miast Olbia i Tyras²⁴¹. Równie wątpliwy wydaje się pogląd E. Grenaa, który obstaje przy szczególnej roli Azji Mniejszej jako źródła zaopatrzenia dla bałkańskich legionów²⁴². Nie zbadane są niestety wczesno- i środkowocesarские amfory z dolnodunajskiego limesu; jedyne rozpoznane stemple wskazują na import oliwy i wina w amforach z Kos i Heraklei²⁴³. Handel wzdłuż Dunaju tym ostatnim artykułem, który poświadczony jest nagrobkiem jednego negotiator z Novae²⁴⁴, został jeszcze w II w. przynajmniej częściowo zastąpiony przez wino produkowane w Mezji Dolnej²⁴⁵. Inaczej przedstawia się zaopatrzenie w wyrobki rzemieślnicze. W okresie kładujisko-nerońskim docierały do obozów nad dolnym Dunajem naczynia terra sigillata z północnej Italii, w II w. poświadczono są natomiast dość liczne naczynia z galijskich i germańskich warsztatów²⁴⁶. Do wyrobów północno-italijskiego pochodzenia należały w końcu I i w II w. mortaria i lampy²⁴⁷. Po odziedziczeniu został wysłany ok. 105 r. z koherty I Hispanorum veterana aż do Gallii²⁴⁸. Istotną rolę, najprawdopodobniej w przyobozowych osiedlach, odgrywali przedstawiciele kupieckich i rzemieślniczych rodzin z Aquilei, Puteoli i innych miast Italii. Z tej warstwy ludności poświadczeni są w Novae od okresu późnoflawijskiego wyzwolenci Gannii, Caesernii, Popillii, Pullii, Vinicii²⁴⁹.

Ze zrozumiałych względów znakomita większość towarów zarówno dolnomezyjskiego, jak i obcego pochodzenia docierała do obozów wojskowych statkami po Dunaju. W zestawieniu żołnierzy koherty I Hispanorum veterana odkomenderowanych w 105 r. do późnych miejsc w obrębie prowincji są także i tacy, którzy znajdowali się Ingerio ad naves frumentarias²⁵⁰. Brązowy odważnik legionu I Italica pochodzący z Dunaju chyba koło Sexaginta Prista²⁵¹, trzy plomby legionu XI Claudia z Burestorum²⁵² i dwie plomby z Novae²⁵³, być może wskazujące na dostawy w ramach annony, są wymownymi świadectwami działania wojskowych służb zaopatrzeniowych.

Większość zapotrzebowania dunajskich garnizonów na ceramikę pokrywała w II i III w. produkcja lokalna. Już jednak w okresie kładujisko-nerońskim na terenie obozu legionu VIII Augusta w Novae były w użyciu oprócz ceramiki importowanej naczynia ręcznie robione przez miejscowych garncarzy, przypuszczalnie z pobliskiego osiedla trackiego²⁵⁴. W południowokarpackim obozie Drajna de Sus używane były w latach 102-105 do 117 m. in. naczynia wykonane przez legionistów z XI Claudia²⁵⁵. Okres panowania Trajana i Hadriana przyniósł niewątpliwie ogromne zmiany w zaopatrzeniu dolnomezyjskich oddziałów w ceramikę. Na wiejskim terytorium założonego przez Trajana miasta Nicopolis ad Istrum powstały na początku II w. duże ośrodki garncarskie w Hotnicy i Pavlikeni, których produkcja w znacznej części znajdowała się zbyt wśród wojskowych²⁵⁶.

Nie jest wykluczone, iż prawdopodobnie w świetle znalezisk z Pliski i Madery dostarczanie cegieł legionowej produkcji na cywilne place budowy, ale ważne dla wojkowego zaopatrzenia, miało miejsce w okresie dużej aktywności budowlanej na początku II w. również w Dobrudży. Wydają się za tym przemawiać stemplowane cegły z willowej budowli w Horia²⁵⁷. Przynajmniej niektóre ze stempli legionii I Italica z Oescus należałoby chyba datować na czas budowy założonej przez Trajana Colonia Ulpia Oescus²⁵⁸. Obecności wyprodukowanego przez wojsko materiału nie stwierdza się natomiast w pozostałych trajanowskich założeniach (Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis, Tropaeum Traiani). Jak wskazują liczne inskrypcje, budowało się wiele za Trajana także w greckich miastach wybrzeża Morza Czarnego²⁵⁹. Nie wydają się jednak uzasadnione próby łączenia tamtejszych znalezisk stempli dolnomozyjskich legionów z budową miejskich umocnień²⁶⁰. Jeśli dwa, przypuszczalnie trajanowskie, fragmenty list praefecti equitum i centurionów legionowych z Tomis i Palazu²⁶¹ pochodzą z wzniesionych w stolicy Mezji Dolnej pomników upamiętniających jakieś zbrojne czyny, udział wojska w takiej budowie byłby częściowo zrozumiały.

Korespondencji Pliniusza z Trajanem z czasu, gdy Pliniusz był namiestnikiem Bitynii (111-113) zawdzięczamy kilka interesujących wiadomości o odkomenderowywaniu wojskowych z dolnomozyjskiej armii z różnymi misjami poza granice prowincji. W trzech listach²⁶² jest mowa o wysłaniu do Bitynii jednego libratora przez P. Kalpurniusza Macera, dolnomozyjskiego legata w 112 roku. Choć ani Trajan, ani Pliniusz wyraźnie nie pisali, że chodzi o wojskowego inżyniera budowlanego, domyślać się możemy z dużym prawdopodobieństwem, że był to specjalista z jednego z dolnomozyjskich legionów²⁶³. Jego misja pozostawała w związku z projektem budowy kanału łączącego jezioro koło miasta Nicomedia w Bitynii z morzem. Z innych listów²⁶⁴ dowiadujemy się, że ten sam dolnomozyjski legat wysłał do Byzantion centuriona legionowego z misją nadzoru respektowania praw tego miasta. O bliskich więziach tego miasta z Mezją Dolną świadczy zwyczaj pozdrawiania każdego roku przez Byzantion legata prowincji i przekazywania mu w prezencie znacznej sumy pieniężnej²⁶⁵. Nie można jednak z tego wnosić, że za Trajana do dolnomozyjskiego okręgu wojskowego należało także trackie wybrzeże Morza Czarnego²⁶⁶. Najpóźniej za Trajana być może w związku z przyłączeniem do Mezji Dolnej dużej części nwo opońowanych obszarów z drugiej strony Dunaju, ustała dotychczasowa zależność Tracji w sprawach wojskowych od dolnomozyjskiego legata. Świadczy o tym wymownie dyplom wojskowy z 19 07 114 r. wydany żołnierzom dwóch kohort, które sunt in Thracia sub Statilio Maximo²⁶⁷.

Mimo wspomnianej wyżej zmiany w kompetencjach namiestników Mezji Dolnej podlegał im okręg wojskowy pozostawał wyjątkowo duży. Oprócz nowo zdobytych i przyłączonych do Mezji Dolnej obszarów na północ od Dunaju należało do niego także północne wybrzeże Morza Czarnego. Sytuacja taka nie mogła naturalnie trwać długo. Kolejną zmianę o długotrwałych efektach przyniesie już sam początek panowania Hadriana.

W następstwie podboju Dacji przez Trajana obie Mezje znalazły się w położeniu niepodobnym do żadnej z innych prowincji. Z jednej strony nie przestały być prowincjami granicznymi, z drugiej zaś duża część terytorium wzdłuż Dunaju pozostawała wewnątrz Cesarstwa. Całkiem naturalny nad Renem i nad środkowym i górnym Dunajem podział na strefę limesu i zaplecza ograniczony był w Dolnej Mezji, zwłaszcza po ewakuacji wołoskich równin na początku panowania Hadriana do mocno wyciągniętej, wschodniej części prowincji. Ta w dużym stopniu wyjątkowa sytuacja wydaje się, że nie pozostała bez wpływu na zasięg okręgów wojskowych i zadanie dolnomozyjskich legionów. Wiąże się z tym w pewnej mierze znaczna różnorodność ról funkcji armii prowincjonalnej. W porównaniu z czasem wielkich wojen dackich Trajana i wcześniej Domitjana bardzo się zmienił, i to już chyba wkrótce po podboju Dacji, normalny wojskowy dzień i tryb zajęć. W awansowaniu żołnierzy liczyła się odąd głównie ich przydatność do wykonywania różnych zadań, jakie przynosił ze sobą okres pokoju, znacznie rzadziej natomiast zasługi w walce. Ze zrozumiałych względów na znaczeniu zdobywają zajęcia bynajmniej nie wojskowej natury w obrębie prowincji. Oprócz rutyny, na którą składała się nadal garnizonowa i wartownicza służba na linii Dunaju oraz dalsza rozbudowa fortów i dróg na granicy, dolnomozyjskie wojsko musiało dostarczać personelu sztabowego i biurowego namiestnikom prowincji²⁶⁸ i prokuratorom²⁶⁹, wypełniać rozmaite zadania policyjne²⁷⁰, nadzorować ruch drogowy²⁷¹, zabezpieczać górniczy okręg koło Montany²⁷², pomagać miastom, gminom i prywatnym właścicielom gruntów w rozgraniczeniu ich terytoriów i posiadłości²⁷³, przeprowadzać odgraniczanie terenu wykorzystywanego do różnych celów przez wojska²⁷⁴, budować drogi²⁷⁵ i różne militarne instalacje wewnątrz prowincji²⁷⁶.

Udział pozostających na służbie żołnierzy i oficerów w życiu religijnym dolnomozyjskich miast i gmin nie ograniczał się wyłącznie do wystawiania licznych pomników i płyt wotywnych w cywilnych sanktuariach. Poświadczono jest uczestnictwo żołnierzy niższych stopni, zwłaszcza z różnych służb administracyjnych, w cywilnych stowarzyszeniach religijnych²⁷⁷ oraz finansowanie względnie współfinansowanie przez żołnierzy, oficerów i całe oddziały budowy lub odbudowy cywilnych miejsc kultu²⁷⁸.

Różnorodność epigraficznie potwierdzonej aktywności dolnomozyjskiego wojska czyni ważnym problem rozgraniczenia kompetencji prowincjonalnych i legionowych legatów. Od odpowiedzi na to pytanie zależą w dużym stopniu nasze wyobrażenia o zasięgu okręgów wojskowych poszczególnych legionów. Uzasadnione wątpliwości wywołują próby wyróżnienia tych okręgów także na podstawie inskrypcji wystawionych dla lub przez beneficjarii consulares, centurionów, frumentarii, regionarii i przypisywania ich militarnej kontroli lub nawet władzy legionowych legatów bądź komendatur jednego lub drugiego obozu legionowego²⁷⁹. Małc przekonujące są te próby nie

tylko dlatego, że wspomniani oficerowie lub principales byli w administracyjnych czy policyjnych służbach namiestnika prowincji albo nawet rzymskiej centrali, lecz także dlatego, że znakomita większość wspomnianych inskrypcji pochodzi z wnętrza prowincji, gdzie militarne kompetencje legatów legionowych muszą się z góry wydawać bardzo iluzoryczne. Niepewne w związku z tym okazuje się nawet pozostawianie w określonych okręgach wojskowych tych miejscowości poza strefą graniczną, w których stacjonowały legionowe vexillationes. Oznaczałoby to w praktyce nieuniknione kolizje wojskowych i militarnoadministracyjnych kompetencji legatów prowincji i legionów. Metodyczną konsekwencją takiego stanu rzeczy jest potrzeba indywidualnej analizy charakteru wojskowej obecności w każdej miejscowości, przy czym pod uwagę musi być niejednokrotnie brany archeologiczny i epigraficzny materiał także z kręgu spraw cywilnych.

Bezkrytyczne uwzględnianie wszystkich inskrypcji osób podających przynależność do konkretnego legionu w studiach nad wojskowymi „kompetencjami terytorialnymi” Jezy u podstaw kilku poglądów, do których trudno jest się przyłączyć. I tak komendanturze wojskowej Novae miały podlegać „im Zusammenwirken mit legio XI Claudia” między innymi Montana i jej okolice, Tropaeum Traiani oraz południowo-wschodnia część prowincji²⁸⁰. Według innego poglądu pododdziały legionowe miały stacjonować nie tylko na linii Dunaju, ale także nad Morzem Czarnym oraz na zapleczu limesu w wielu miejscowościach, w których zostały znalezione inskrypcje czynnych legionistów²⁸¹. Do pozytywnych wyników może prowadzić, moim zdaniem, przede wszystkim analiza rozmieszczenia wojskowego materiału pod ważnym jednakowoż warunkiem, a mianowicie, że nie będziemy go traktować łącznie, lecz w grupach wydzielonych z jednej strony podług rodzajów znalezisk (np. stemple na ceglach i dachówkach, plomby, inskrypcje wotywno i nagrobne), z drugiej zaś według stopni i rodzaju przynależności bądź powiązań dedykantów lub pochowanych osób z wojskiem²⁸². W miarę możliwości niezbędne jest oczywiście również chronologiczne rozwarstwienie materiału źródłowego.

Ściągle podejmowane opracowania kartograficzne znalezisk wojskowych z różnych części państwa rzymskiego wymownie świadczą, że mimo kilku krytycznych głosów utrwaliło się już przekonanie o przydatności tej metody w badaniach wojskowej historii rzymskich prowincji²⁸³. Wydaje się, że także w odniesieniu do stanu źródeł nad dolnym Dunajem jest to jedyna metoda, która może przynieść odpowiedź na następujące pytania: 1) czy w II i III w. istniały wyodrębnione okręgi wojskowe dolno-mezyjskich legionów?; 2) jeśli tak, to jakie były ich rozmiary?; 3) jakie zmiany terytorialne zaszły w porównaniu do późnoflawijskich okręgów wojskowych i stref operacyjnych różnych oddziałów po dackich wojnach Trajana?; 4) jakie zmiany terytorialne wywołało przejście z trzy- do dwulegionowego garnizonu w 167 r.?

Ponieważ główne zadanie prowincjonalnych armii polegało przede wszystkim na zabezpieczeniu granicy, zaś wojskowo-administracyjna służba na zapleczu limesu

miała mimo wszystko drugorzędne znaczenie, należałoby skoncentrować naszą uwagę na znaleziskach z nad Dunaju. Ścisłe związane z obronnością granic wojskowe roboty budowlane pozostawiły po sobie niestety zaledwie kilka inskrypcji legionowych, które ponadto pochodzą głównie ze stałych siedzib legionów. Jak dotąd, nie są reprezentowane w dolno-mezyjskim materiale epigraficznym tak cenne dla odtworzenia zasięgu okręgów wojskowych zabytki, jak znane np. z Brytanii czy Germanii inskrypcje budowlane auxiliów wzmiankujące legionowych centurionów. W tej sytuacji szczególnego znaczenia nabiera zatem rozmieszczenie cegieł produkcji legionowej, choć tej właśnie grupy znalezisk dotyczą jednocześnie najrozmaitsze zastrzeżenia metodyczne.

Dotychczasowe badania nad historią wojskową obu Mezji nie dały jednolitej odpowiedzi na pytanie, co przedstawia sobą terytorialny rozrzut cegieł i dachówek produkcji legionowej. Według E. Doruțiu-Boila za obrazem rozmieszczenia znalezisk świątyni i inskrypcji z Dobrudży kryje się „Militärland (= Zuständigkeitsbereich des Legionslagers = Wirkungsbereich = kontrollierter Limesabschnitt) „garnizonującego w Troesmis legionu V Macedonica, a od około 167 r. stacjonującej tam vexillatio legionu I Italica²⁸⁴. W obrębie tego terytorium wyróżnia rumuńska badaczka w okolicy Barboși; na lewym brzegu Dunaju, odgraniczony wałem ziemnym rejon, który stał „unter dem Kommando und der Verwaltung der Militärbehörden in Troesmis”. Dla A. Aricescu rozmieszczenie znalezisk cegieł legionowych wskazuje zarówno na „territoire militaire”, jak i na „zone d’action = zone surveillée” legionów V Macedonica i I Italica²⁸⁵. W obrębie tej strefy nad wiejskim terytorium miasta Histria miał sprawować swą władzę prefekt mezyjskiej floty. Istotna różnica między dwoma przedstawionymi poglądami polega także na tym, że u Doruțiu-Boila terytorium wojskowe ograniczone jest wyłącznie do nieprzerwanie biegnącej strefy limesu wzdłuż Dunaju, zaś u Aricescu „zone d’action” legionów z Durostorum i Troesmis rozpościera się na całą Dobrudżę. Na podstawie skartowanych znalezisk stempli i inskrypcji podjęła ostatnio O. Benea próbę wyznaczenia przybliżonych granic terytorium górno-mezyjskich legionów IIII Flavia i VII Claudia²⁸⁶. Pojęcie „terytorium wojskowe” ma u Benea podwójny sens; szerszy jako „zona de acțiune” i węższy „in sens economic”, który przyrównać można do niemieckiego określenia „militärisches Nutzland”. Także i w tym studium spotykamy pogląd o podporządkowaniu większych obszarów limesowych wojskowej administracji terytorialnej. Według Ł. Mrózewicza zasięg występowania cegieł legionu I Italica w zachodniej części Mezji Dolnej pokrywał się z terytorium twierdzy Novae (= territorium legionis) i rozciągał się od wschodniej granicy wiejskiego terytorium miasta Oescus do Tigiris na wschodzie. Do terytorium legionowego miało należeć także Dimu²⁸⁷.

Jak łatwo zauważyć, niemałe zamieszanie terminologiczne odzwierciedla stan badań z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, na którym mocno ciążyły jeszcze obserwacje A. Schultena o territorium legionis z końca XIX w.²⁸⁸, tym

bardziej, że znajdowały one właściwie poparcie w studiach A. Mócsy'ego i Ch. B. Rigera o wojskowych terytoriach i administracyjnej historii Pannonii i Dolnej Germanii²⁸⁹. Choć nie podzielam niechętnego nastawienia F. Vittinghoffa do wywodzącej się z archeologicznych badań metody kartograficznej przekonywać muszę wyniki jego wnikliwego studium o własnościowych aspektach wykorzystywanej przez wojsko części terytorium prowincji²⁹⁰. Ponieważ z punktu widzenia praw własności do ziemi najprawdopodobniej wcale nie istniało terytorium wojskowe, moje dociekania skierowane na wyróżnienie z jednej strony wojskowych (legionowych) okręgów, z drugiej zaś zamierzam także w przyszłości pokusić się o odtworzenie wielkości terytorium wykorzystywanego przez wojsko w okolicy twierdzy legionowej Novae²⁹¹.

Po ukazaniu się opartej na bogatym materiale archeologicznym i epigraficznym pracy H. v. Petrikovičs²⁹² nie zachodzi już potrzeba definiowania wprowadzonego przez V. v. Gonzenbach²⁹³ i w międzyczasie upowszechnionego w badaniach nad wojskową historią rzymskich prowincji pojęcia „militärisches Nutzungs- - względnie Nutzland”. W znanym zaledwie z jednej inskrypcji²⁹⁴ wyrażeniu „territorium legionis” być może chodzi właśnie o część terenu pozostającego w użytkowaniu legionu Aquincum²⁹⁵, w którego obrębie mogło być też miejsce na „prata legionis”²⁹⁶. Trudniej jest natomiast przesądzać, czy obok epigraficznie poświadczonych prata „cohortis”²⁹⁷ istniało też wyrażenie „territorium cohortis względnie - alae”. O ile wiem nie ma natomiast w łacinie terminu, który odpowiadałby współczesnemu wyrażeniu „okręg wojskowy”. W nadgranicznych prowincjach Cesarstwa rzymskiego byłoby to ciągiły odcinek strefy limesu, na którym legaci legionowi mieliby dowództwo nad wszystkimi rozmieszczonymi tam oddziałami (legion, legionowe vexillationes, auxilia). W tym rozumieniu okręg wojskowy nie miałby nic wspólnego z prawem własności do ziemi, a dowództwo legionu (legati i praefecti castrorum) i dowódcy oddziałów pomocniczych z administracyjnymi funkcjami podobnymi do tych, jakie miały gminy cywilne. Z tych samych względów nie byłby też okręg wojskowy sumą wszystkich części terytorium prowincji, które zostały oddane do dyspozycji różnym oddziałom jako teren użytkowany przez legion i jego auxilia. Bardzo prawdopodobne byłoby natomiast sytuacje, że w obrębie okręgu wojskowego znajdowałyby się również terytoria miast i gmin, na których z kolei dopuszczalna byłaby obecność niezbędnych dla obronności prowincji militarnych instalacji i związanych z nimi enklaw terytorium użytkowanego przez wojsko. W prowincjach o dwu- lub trzylegionowym garnizonie byłby to odpowiednio długi odcinek strefy limesu, którego obrona i nadzorowanie powierzone byłoby jednemu legionowi i jego auxiliom. Tak rozumiany okręg wojskowy nie obejmowałby raczej dalszego zaplecza limesu bynajmniej nie dlatego, że „das Innere der Provinz rein bürgerliches und das Grenzland rein militärisches Gebiet war”²⁹⁹, lecz głównie dlatego, żeby uniknąć kolizji między kompetencjami legatów legionów i prowincji.

Z powyższych uwag wstępnych wynika, że pozytywna odpowiedź na pytanie czy rze-

czywiście były okręgi wojskowe, zależy w dużym stopniu od tego, czy mamy dobrą podstawę, by założyć istnienie ścisłych związków między dolnomezyjskimi legionami i ich auxiliami. W okresie kładujsko-nerońskim wskazywało na nie zgrupowanie oddziałów pomocniczych ze związku legionu V Macedonica w bliskiej okolicy obozu legionowego, być może również w samym Oescus³⁰⁰. W czasie zaś podjętych na początku panowania Wespazjana dużych przesunień wojsk wydaje się o tym świadczyć fakt, że legio VIII Augusta zabrała ze sobą do Germanii niemałą część swych auxiliów³⁰¹. Podobnego stanu rzeczy możemy się domyślać w okresie późnoflawijskim na podstawie dwóch dyplomów z 99 r.³⁰², natomiast w czasie dackich wojen Trajana podobne wrażenie wynika z rozmieszczenia znalezisk stemplowanych cegieł wyprodukowanych przez auxilia pierwotnie należące do armii Mezji Dolnej. Rozbudowa łańcucha fortów wzdłuż Dunaju i związane z tym zmiany w systemie obronnym prowincji spowodowały niewątpliwie rozluźnienie więzi między legionami a auxiliami. Mimo dużego znaczenia tych zmian dla wzrostu samodzielności oddziałów pomocniczych znajdujemy także w II w. wyraźne oznaki tego, że dolnomezyjskie legiony i przypisane im oddziały pomocnicze nadal były spójnymi związkami wojskowymi.

Swój przekonanie o tym, że legiony i oddziały pomocnicze tworzyły do III w. jednolite taktyczne związki wojskowe uzasadniał A. Radnoti³⁰³, a za nim także i J. Beneš³⁰⁴, między innymi jednym dyplomem dolnomezyjskim z II w. Obaj badacze przyjmowali, że dokument z Brestovene³⁰⁵ (157 r.) zawiera geograficzne wyliczenie (z zachodu na wschód w dół Dunaju) stacjonujących obok siebie auxiliów (por. tabl. 2, 3). Epigraficznie potwierdzone miejsca stacjonowania trzech alae w II i III w. (I Gall. Atent. - Appiaria, II Hisp. Arvac. - Carsium, I Vesp. Dard. - Arrubium) wydają się popierać ten pogląd. Geograficzna kolejność wyliczania auxiliów jakby się załamywała jednak w zestawieniu kohort. Nie jesteśmy zatem jeszcze w stanie rozstrzygnąć, wedle jakiej zasady zostały zestawione kohorty na liście z Brestovene. Z jednej strony nasza wiedza o dyslokacji dolnomezyjskich auxiliów jest jeszcze pełną luk, z drugiej zaś istnieje pewna czasowa różnica między epigraficznymi świadectwami, głównie z końca II i III w., a dyplomami wojskowymi. Dyplom z Brestovene pochodzi sprzed momentu przeniesienia legionu V Macedonica do Dacji w 167 r., zaś wcześniejsze dokumenty jeszcze z czasu, gdy dyslokacja auxiliów dopiero zaczynała się stabilizować.

Istotne zmiany organizacyjne, jeśli nie terytorialne przesunięcia, spowodowało za Trajana włączenie do dolnomezyjskiej armii legionu XI Claudia. Przed przybyciem nad dolny Dunaj, gdy w późnoflawijskim okresie legion ten stacjonował jeszcze w Vinonissa, nie potrzebował on prawdopodobnie żadnych auxiliów³⁰⁶. Ale wraz z powierzeniem po podboju Dacji znacznego odcinka granicy na Dunaju zostały mu też chyba przydzielone odpowiednie siły pomocnicze z wcześniejszych związków wojskowych legionów I Italica i V Macedonica. Skłonny jestem sądzić, że powstałe w ten sposób trzy, zamiast dotychczasowych dwóch, dolnomezyjskie związki wojskowe

znajdują w dość przypadkowy sposób pewien wyraz w spisach kohort, a być może także i al, na dyplomach z Adamklissi, Giurgiu i Lesičeri z lat przed 114 r., z 134 r. i 138 r. (zob. tabl. 2, 3).

U podstaw przedstawionej propozycji leżą następujące obserwacje. Wśród wyliczonych na trzech dyplomach kohort tylko jedna, a mianowicie cohors II Mattiacorum, występuje na dwóch dokumentach. Chodzi jednak chyba o dwa różne związki wojskowe. Nic bowiem nie stoi na przeszkodzie, by datować właśnie na okres między ukazaniem się obu dyplomów, to jest na lata między 134 i 138, wynikającej ze świadectw epigraficznych zmiany miejsca postoju kohorty z północnowschodniej (Barboși lub Dinogetia) na zachodnią część prowincji (Sexaginta Prista)³⁰⁷. Przeniesienie kohorty II Mattiacorum pociągnęło za sobą oczywiście zmianę w jej przynależności do odpowiedniego związku legionowego. Jeśli słuszna jest moja obserwacja, należy uznać, że auxilia z listy z Giurgiu i kohorty ze spisu z Lesičeri należały przez dłuższy czas odpowiednio do związku legionu V Macedonica i I Italica. Pośród alae wyliczonych na wspomnianych trzech dyplomach na dwóch dokumentach pojawia się ala I Vespasiana Dardanorum. Ponieważ nic nie wiemy o ewentualnych zmianach miejscostacjonowania tej jednostki kawaleryjskiej, jednym z możliwych wyjaśnień wydaje się krótkotrwałe włączenie oddziału do innego związku wojskowego podczas dackich wojen i okresu okupacji Niziny Wołoskiej. Za zmienionymi pozycjami, jakie zajmują kohorty I Cilicum i Claudia Sugambrorum w spisie auxiliorum z Brestovene w porównaniu do listy z Giurgiu, być może kryją się przesunięcia oddziałów albo też tylko zmiany w przynależności do określonych związków wojskowych. Epigraficzne świadectwa wydają się wskazywać, iż obie kohorty należały pod koniec I w. do związku legionu V Macedonica. Niwiele niestety wiemy o dyslokacji kohort wyliczonych na dyplomie z Adamklissi. Inskrypcje żołnierzy i weteranów kohort II Lucensium i VII Gallorum czynią jednakowoż prawdopodobnym, iż na wydanym przed 114 r. dokumencie z Adamklissi były wyliczone kohorty legionu XI Claudia. Jeśli słuszny jest mój domysł, należałoby też przyjąć, że legionowi XI Claudia zostały przydzielone auxilia głównie ze związku legionu I Italica.

Większość dolnomozyjskich oddziałów pomocniczych, które nie zostały wyliczone na dyplomach wojskowych, jest nam znanych ze stosunkowo późnych inskrypcji i stempli na cegłach (głównie III w.) z wnętrza prowincji i już chociażby z tego względu wątpliwa musi się wydać każda próba przypisania ich do określonych związków taktycznych. Wyjątek stanowi, być może, ala Solensium, jeśli taki właśnie oddział produkował cegły opatrzone stemplami AL SOL³⁰⁸. Większość znalezisk stempli pochodzi z terenu położonego na zachód od Novae. Następną wskazówką dla lokalizacji miejsca postoju tej domyslniej jednostki kawaleryjskiej znajdujemy w Notitia Dignitatum, które podają, że w Dinum stacjonował jeden z dwóch poświadczonych nad dolnym Dunajem cunei equitum Solensium³⁰⁹. Te dwie przesłanki dały Gerovowi powód do wyrażenia sądu³¹⁰, że cuneus wywodzi się ze stacjonującej wcześniej w Dinum ala

Solensium. Podobieństwo nazw i występowanie znalezisk stempli koło Dinum nie wydaje się przypadkowe i dlatego też przychyliam się do poglądu bułgarskiego historyka. Gerov jest skłonny widzieć w Dinum obóz jakiegoś oddziału pomocniczego już w I wieku. Koło tego obozu miały powstać poświadczony około 100 r. przez historyjskie dokumenty celne canabae Dimensium. Wprawdzie trudno jest o pewność, czy termin canabae został użyty technicznie, ale wychodząc od znaczenia miejsca i znanej dyslokacji innych auxiliorum i to przypuszczenie Gerova wydaje mi się przekonujące³¹¹. Nie jest niestety znane pochodzenie ala Solensium³¹². Byłbym skłonny wywodzić nazwę tego oddziału od bóstwa Sol i datować początki jednostki najpóźniej na okres panowania Aureliana³¹³. Najprawdopodobniej też w drugiej połowie VII w. żołnierze tego oddziału razem z legionistami z I Italica produkowali cegły w okolicy Pliški³¹⁴.

Wiele wniosków z analizy dolnomozyjskich dyplomów wojskowych, w których za każdym razem spisane są jednostki dające się tylko hipotetycznie przydzielić do danego związku wojskowego, nie we wszystkich szczegółach mogą dostatecznie przekonać o ścisłych związkach legionów i ich auxiliorum, o tyle podług świadectwa inskrypcji z Tyras z lat 116-117 trudno żywić co do tego większe wątpliwości. Inskrypcja wymienia wyraźnie „auxilia legionis V Macedonicae”³¹⁵. Wskazać można ponadto na inskrypcję z Olbii i na stempel z Tyras, na których wzmiankowane są dolnomozyjskie legiony i ich auxilia³¹⁶. Oba te świadectwa pochodzą najprawdopodobniej z pierwszych lat panowania Marka Aureliusza. Przynajmniej do tego czasu uchodzić też może prawie za pewne, iż armia Mezji Dolnej składała się nie tyle z samodzielnych garnizonów poszczególnych obozów i fortów, lecz z dużych, taktycznych związków, w których auxilia podporządkowane były odpowiednim legionom.

Wybuch walk na Wschodzie w 161 r., które wkrótce potem uczyniły niezbędnym wprowadzenie większych sił zbrojnych, przyniósł dramatyczną zmianę w liczbowym stanie wojsk dolnomozyjskich. Kilka inskrypcji z Troesmis³¹⁷ wskazuje wyraźnie, że w partyjskiej wojnie Lucjusza Verusa (161-166) uczestniczyła legio V Macedonica. Dość powszechnie przyjmuje się, że na wojnę tę wymaszerował z Troesmis cały oddział³¹⁸. U podstaw tego sądu leży jedna inskrypcja weterana. Pośród imion wodzów, pod których kumendą walczył we wschodniej ekspedycji zwolniony wkrótce po 170 r. żołnierz, znajdują się chyba też fragmentarycznie zachowane imię legionowego legata, P. Martiusza Verusa³¹⁹. Należy jednak wyraźnie stwierdzić, że legion z Troesmis nie przestał należeć nadal do dolnomozyjskiego wojska. Możemy tak sądzić, moim zdaniem, na podstawie jednej inskrypcji wotywniej z Troesmis³²⁰, która została wystawiona w 162 r., być może tuż przed wymarszem na Wschód, przez centuriona legionu V Macedonica. Swoje votum ufundował on pro salute obu cesarzy, legionu, namiestnika prowincji i legata legionu. Z pierwszych lat panowania Marka Aureliusza pochodzi też z Aliobrix (Orlovka) na lewym brzegu Dunaju fragmentarycznie zachowana, wotywna, budowlana herb honoryfikacyjna inskrypcja wzmiankująca legio V Macedoni-

ca³²³. Obie inskrypcje wydają się wskazywać, że niewielkie pododdziały legionu V Macedonica pozostały po 161 r. nad dolnym Dunajem i w północnym Naddunajomorzu. Ich obecność była chyba niezbędna, chociażby na czas przegrupowania sił okupacyjnych. W tym to może okresie zostały zestawione na krótko trzy jedyne, znane nam dotąd obrębki prowincji i na obszarze poddanym dolnomezyjskim wpływom, mieszane vexillationes legionów Mezji Dolnej. Znajdujemy je w Tyras, Olbia i Tropaeum Traiani³²³. W Tyras i w Tropaeum Traiani poświadczona jest wcześniej obecność vexillationes bądź oficerów tylko jednego legionu³²³.

Przejściowy stan w rozmiarach legionowego garnizonu Mezji Dolnej trwał do końca wojny partyjskiej. Rosnące zagrożenie europejskich granic Cesarstwa przez naddunajskich Germanów spowodowało przeorganizowanie prowincji dackich, które pod nowym legatem konsularnej rangi otrzymały drugi legion. Legionem tym była V Macedonica. Została ona skierowana do Dacji bezpośrednio po zakończeniu wojny partyjskiej³²⁴, skąd już pod koniec lat sześćdziesiątych II w., jako dacki legion, do starczyła kontyngenty wojenne na front pannoński. Nie wiemy wprawdzie, kiedy dokładnie stanął ten legion w swych późniejszych stałych kwaterach w Potaissa, ale wiele pośrednich przesłanek pozwala z dużym prawdopodobieństwem osadzić moment go niezwykle dla stosunków drugiej połowy II w. przemieszczenia legionu na 166 lub 167 rok³²⁵. Od tego momentu Mezja Dolna miała ostatecznie dwulegionowy garnizon.

Aż do czasu ewakuacji Dacji przez Aureliana przemieszczenie legionu V Macedonica w latach 166-167 stanowi jedyną chronologiczną cezurę dla dolnomezyjskich okręgów wojskowych, które muszą być zatem rozpatrywane przede wszystkim w dwóch głównych okresach, a mianowicie przed i po latach 166-167. Jeśli punktem wyjścia ma być przy tym rozmieszczenie znalezisk stempli legionowych, szczególne znaczenie ma chronologiczne rozwarstwienie stempli legionów I Italica i XI Claudia. Stan badań wygląda tymczasem tak, że obu okresom potrafimy przypisać z pewnością zaledwie kilka typów i wariantów stempli obu legionów³²⁶. Zdani jesteśmy zasadniczo na niedatowane i czasem w literaturze tylko wzmiankowane zabytki, które znane są przede wszystkim z badań powierzchniowych. Są przypadki, że nie mogły być zadokumentowane ani okoliczności znalezienia, ani bliższe dane o miejscu znalezienia.

Przy uwzględnieniu z jednej strony, że materiał budowlany mógł stosunkowo łatwo być transportowany statkami, z drugiej zaś, że stemple legionowe nie mogą być obecnie dokładnie datowane, naniesione na mapę 6 znaleziska stempli dają dość przejrzysty obraz. W szczególności zwarty sposób ukazują się znaleziska stemplowanych cegieł legionu I Italica. Główny punkt ciężkości występowania znalezisk obu okresów należy sytuować między Dimum a Petrosani. Kilka pojedynczych zabytków, głównie z okresu panowania Antoninów, pochodzi z pogranicza mezyjsko-dackiego. Izolowane znaleziska stempla z Sucidava (Celei) datuje się najprawdopodobniej dopiero z okresu intensywnej działalności budowlanej w Dolnej Dacji za Filipa Araba³²⁷. Zaskakująco daleko są od siebie oddzielone obszary występowania cegieł legionu

I Italica i XI Claudia. Na fakt, że położone między tymi obszarami forty Appiaria, Transmarisca i Nigrinianis mogły być z powodzeniem zaopatrywane przez cegielnię jednego lub drugiego legionu, wskazują znaleziska stempli legionu XI Claudia z Sexaginta Prista i legionu I Italica z Durostorum. Nie są to bynajmniej przypadkowe znaleziska. Stemple legionu XI Claudia z Sexaginta Prista pochodzą zarówno z okresu trajkańsko-hadriańskiego, jak i z III w., z kolei chyba późnoantoninowskie względnie seweriańskie stemple legionu I Italica są licznie reprezentowane w materiale z Durostorum. W obu tych ważnych centrach limesowych musimy się najprawdopodobniej liczyć z programami budowlanymi, których znaczenie było na tyle duże, że wymagało dostawy cegieł lub nawet współdziałania dwóch sąsiadujących ze sobą legionów. Zadokumentowane okoliczności znalezienia stempli wskazują, że cegły zostały chyba użyte w budowach położonych poza twierdzą legionową w Durostorum³²⁸ i poza terenem fortu w Sexaginta Prista³²⁹. Bardzo prawdopodobne wydaje mi się, że roboty odbywały się na polecenie legata prowincji. Ten sam wniosek wyciągałbym również w odniesieniu do znalezisk stempli legionów I Italica i XI Claudia z Sacidavy (Muzait). Oba stemple należy przypisać drugiej połowie III wieku³³⁰. W próbie rozgraniczenia dwóch okręgów wojskowych nie mogą być naturalnie uwzględnione zabytki z Durostorum i Sacidavy (stemple legionu I Italica) i z Sexaginta Prista (stemple legionu XI Claudia).

Inaczej przedstawia się natomiast sytuacja w dwóch punktach wspólnego występowania znalezisk stempli legionów V Macedonica i XI Claudia w Gura Carliei i Capidava. Stemple legionu V Macedonica pochodzą naturalnie sprzed 167 r., a legionu XI Claudia z okresu po 167 r.; gdy okręgi wojskowe legionów I Italica i XI Claudia musiały zmienić swój zasięg po włączeniu legionu V Macedonica do wojska dackiego.

W północnej części Dobrudży pokrywają się obszary występowania cegieł legionu V Macedonica i I Italica, co potwierdza powszechnie przyjmowany obecnie pogląd, że vexillatio legionu z Novae przejęła byłe kwatery i część zadań przenieszczonej do Dacji legio V Macedonica³³¹. Podkreślić należy, że z tej części dunajskiej granicy nie są dotąd znane znaleziska stempli legionu XI Claudia³³².

Na zapleczu dunajskiego limesu stemple legionowe występują zaledwie w trzech punktach. Chodzi o wątpliwe znalezisko stempla legionu I Italica z Obnova-Radinevec, znaleziska stempli legionu V Macedonica z willowej budowli w Horia, gdzie występują też stemplowane cegły mezyjskiej floty, oraz o legionowe cegły wśród zabytków z Pliski. W dwóch pierwszych punktach, z uwagi na położenie starożytnych ruin należy się liczyć z możliwością istnienia stacji drogowej. Obnova znajduje się na drodze Novae - Malta, zaś Horia na drodze Novioctunum - Troesmis³³³. Zabytki z Pliski, które trzeba przypisać chyba okresowi po 167 r., wydają się pochodzić z terenu cesarskiej domeny. Najprawdopodobniej pracowano wtedy dalej nad rozbudową założeń związanych z zaopatrzeniem oddziałów stacjonujących na limesie³³⁴.

Ponieważ nie zostały zadokumentowane okoliczności znalezienia ani też bliższe

dane o miejscu znalezienia legionowych cegieł z zachodniopontyjskich miast, murowa- nadal zostać otwarte sprawa ich znaczenia. Mało przekonujące wydają się propozycje łączenia tych znalezisk z obronnością wybrzeża Morza Czarnego bądź budową z udziałem wojska miejskich murów obronnych³³⁵. Stemplowane cegły produkcji legionowej z wybrzeża Morza Czarnego są, moim zdaniem, przede wszystkim świadectwem intensywnego transportu statkami materiału budowlanego pochodzącego z wytwórni wojskowych. Statkami były też zaopatrywane w wojskowy materiał budowlany bazy dolnomezyjskiej armii w północnym Nadczarnomorzu. W przypadku znalezisk z Callatis, Tomis i Histrii w grę wchodzić mogą, oczywiście, dziś jeszcze nie rozpoznane place budów na miejskich terytoriach, na które wojsko dostarczało tylko stemplowany przez siebie materiał. Nie można także wykluczyć i wojskowego poradnictwa fachowego.

W odniesieniu do wszystkich miejsc znalezienia wojskowego materiału budowlanego z zaplecza limesu i z czarnomorskiego wybrzeża można mieć uzasadnione podejrzenie, że pracowano tam, być może, na polecenie namiestnika prowincji. Szczególnie materiał z Pliski pozwala odnosić wrażenie, że na takie place budowy kierowały władze prowincjonalne: dostawy cegieł i może też wojskowe ekipy budowlane w zależności od wolnych mocy produkcyjnych poszczególnych oddziałów³³⁶. Wynikające stąd zastrzeżenia każą ze szczególną ostrożnością traktować znaleziska wojskowych cegieł i dachówek pochodzących z zaplecza limesu w próbach rozgraniczenia okęgów wojskowych.

Identyczność, a niekiedy wręcz uderzające podobieństwo wielu stempli pochodzących z różnych miejsc znalezienia nie pozwalają wątpić, że w większości przypadków mamy do czynienia z produktami, które opuściły centralne cegielnie dolnomezyjskich legionów³³⁷. W jednym z takich przedsięwzięciach w północnej Dobrudży pracowały razem ekipy z legionu V Macedonica lub I Italica i z mezyjskiej floty³³⁸. Trudno jest mi zatem bez zastrzeżeń podzielać pogląd Dorutiu-Boila³³⁹, która przyjmuje, że miejsca znalezienia legionowych cegieł z dunajskiej granicy w Dobrudży wskazują na efektywne uczestnictwo legionowych ekip budowlanych w pracach nad wznoszeniem fortów auxiliów. Rumuńska badaczka wyklucza możliwość, że obraz rozmieszczenia znalezisk cegieł „von etwaigem Handel mit Militärziegel beeinflusst gewesen wäre”. Jeszcze mniej przekonujące są próby traktowania miejsc znalezienia cegieł stemplowanych przez legiony jako świadectwa obecności legionowych vexillationes. Z dotychczasowego stanu badań wynika, że na dolnomezyjskiej granicy produkowały cegły tylko pięć ewentualnie sześć oddziałów pomocniczych. Oznacza to, iż własny materiał budowlany wytwarzał co siódmy oddział spośród auxiliów, które w II i III w. stacjonowały dłużej lub krócej w Mezji Dolnej. Należałoby przy tym wskazać również na fakt, że produkujące własne cegły auxilia zaopatrywały w ten materiał tylko niewielki rejon. Z powyższych uwag wynika, że mamy przede wszystkim do czynienia z dostawami cegieł produkcji legionowej do fortów obsadzonych przez

auxilia. Ponadto musimy się również poważnie liczyć z wielokrotnym udzieleniem fachowego poradnictwa przez legionowych specjalistów, dość rzadko natomiast chybiona z bezpośrednim udziałem legionowych ekip budowlanych w samych pracach. Prawdopodobne jest to natomiast wtedy, gdy znaleziskom stempli legionowych towarzyszą też kolektywne inskrypcje legionowe czy też wotywnie bądź honoryfikacyjne inskrypcje czynnych legionistów. Taka sytuacja występuje w kilku fortach północnej Dobrudży i w tych przypadkach skłonny jestem, oczywiście, podzielać zdanie Dorutiu-Boila.

Uwzględniając tylko zbiorowe inskrypcje dolnomezyjskich legionów, w tym także kamienie graniczne, plomby i ciężarki otrzymujemy odmienny obraz (mapa 5) niż po skartowaniu znalezisk legionowych cegieł. Choć mała liczba miejsc znalezienia zabytków pozostaje tu w większej zależności od stanu badań archeologicznych aniżeli w przypadku znalezisk stempli, to przecież otrzymany obraz, w zbyt może przejaśnionym świetle, ukazuje, iż znacznie mniej było punktów, w których rzeczywiście przebywały krótko bądź stale pododdziały legionów, od tych, do których dostarczane były cegły produkcji legionowej. Stosunek liczbowy miejsc znalezienia zbiorowych inskrypcji (bez kamieni granicznych, ciężarków itp.) z okresu od Marcjana do 167 r. do miejsc znalezienia cegieł odpowiada w przybliżeniu stosunkowi liczby legionów do liczby auxiliów na dyplomie wojskowym ze 157 r. z Brestovene.

Inskrypcja z listą żołnierzy z Almus poszerza na zachód aż do samej granicy między dwiema Mezjami obszar występowania epigraficznych świadectw legionu I Italica. Ale na zachodzie Mezji Dolnej znajdujemy też inskrypcję wystawioną przez vexillatio legionu XI Claudia w Montania. Ponieważ jedna miejscowość leży na głębokim zapleczu limesu zaś druga na mezyjsko-dackiej granicy, rodzą się uzasadnione wątpliwości, czy miejsca znalezienia obu inskrypcji mogą być uwzględniane w rozpatrywaniu problemu ewentualnych okęgów wojskowych. Odpowiedź na to pytanie pomogą nam znaleźć w dalszej części pracy inne inskrypcje wojskowe z tego regionu. Dwie strefy kontaktowe, jakie tworzą inskrypcje z Somovitu i Barboși, można wytłumaczyć chronologią znalezisk. Naskalna inskrypcja z Somovitu pochodzi z okresu, w którym legio V Macedonica stała jeszcze w Oescus, natomiast spis weteranów z lat 172-173 z Barboși³⁴⁰ odnosi się już do okresu, w którym legio I Italica przejęła od legionu V Macedonica obsadę północnej Dobrudży. Równoległa obecność vexillationes obu legionów w okolicy Tropaeum Traiani wiąże się natomiast najprawdopodobniej, jak już zostało wspomniane, ze stanem wyjątkowym lat 162-167; gdy wymarsz dużej części legionu V Macedonica na Wschód spowodował konieczność reorganizowania sił legionowych na dolnomezyjskiej granicy wzdłuż Dunaju.

Obraz rozmieszczenia nagrobnych, wotywnych i honoryfikacyjnych inskrypcji legionu I Italica (mapa 7) przypomina pod kilkoma względami mapę znalezisk stemplowanych cegieł tej formacji. W zachodniej części prowincji wyróżniają się dość wyraźnie trzy rejony występowania zabytków. Uwagę zwraca przede wszystkim rejon

położony na zachód od rzeki Vit, to jest zaplecze mezyjsko-dackiej granicy. Z wyjątkiem dwóch nagrobków z Oescus wszystkie pozostałe inskrypcje należą do kategorii pomników wotywnych. Z dziewięciu miejsc znalezienia zabytków, z których na Dunajem leży tylko Almus, pochodzi łącznie 26 wotów z II i III wieku³⁴¹. W samym tylko Montanie znanych jest piętnaście wotów. Tylko jeden fundator przedstawił się jako weteran. Ta wyjątkowo jednorodna zarówno pod względem rodzajów inskrypcji, jak i wojskowego statusu dedykantów statystyka jest w pewnym stopniu wynikiem tego, że na omawianym terenie znajdowały się trzy duże, trackie sanktuaria: w Montanie, Glava Panaga i Liljače. Byłoby jednak błędem wyciąganie z tego wniosku, że głównym powodem obecności czynnych żołnierzy i oficerów w zachodniej części Dolnej Mezji były np. zabiegi u świętych wód o zdrowie. Przedstawiona statystyka inskrypcji wskazuje przede wszystkim na charakter obecności wojskowej na tym terenie. Main prawdopodobne musi się wydać np. długotrwałe stacjonowanie tego samego pododdziału legionu w jednej miejscowości; należy się raczej liczyć z częstymi zmianami dokonywanych sił i krótkimi pobytami pojedynczych żołnierzy lub oficerów, do jakich dawała sposobność szczególnie służba w officium legati prowincji. Nie przypadkiem też dlatego pokrywają się omawiane tutaj miejsca znalezienia inskrypcji z epigraficznie poświadczonymi posterunkami beneficiarii consularis (por. mapę 11). Za ledwie dwóch prostych żołnierzy, jakich znamy z inskrypcji wotywnych z Glava Panaga i Lazarova, mogło służyć w vexillationes legionowych w Montanie bądź w kilku osobowych chyba załogach stacji przydrożnych.

Ogromna większość inskrypcji legionu I Italica pochodzi z piętnastu miejscowości na terenie położonym między rzekami Vit, Jantra i Rosica. Obecne są tutaj wszystkie rodzaje inskrypcji, a dedykanci reprezentują różne stanowiska służbowe i stopnie. Liczne są również inskrypcje weteranów. O ile więc na zapleczu mezyjsko-dackiej granicy żołnierze i oficerowie legionu I Italica byli czynni przede wszystkim w siłach policyjnych, o tyle ich zadania na terenie między Vitem a Jantrą były znacznie bardziej zróżnicowane. Strefa nadgraniczna była dla legionu z Novae strefą okupacyjną, zaś wewnątrz prowincji głównie obszarem rekrutacji i kolonizacji.

W znacznie mniejszej liczbie występują inskrypcje legionu I Italica na terenie nie położonym na wschód od Jantry, w dorzeczu rzeki Lom. Z sześciu miejscowości znane są tylko inskrypcje wotywno i nagrobne wystawione dla lub przez żołnierzy legionu. W równej liczbie rozkładają się znaleziska na strefę limesu i jego zaplecze. Ponieważ najprawdopodobniej wszystkie cztery inskrypcje³⁴² spoza nadgranicznego pasa (jeden nagrobek i trzy wota) pochodzą od prostych żołnierzy, możemy przypuszczać, że zaplecze limesu w środkowym i dolnym biegu rzeki Lom, szczególnie w III w. było dla legionu z Novae głównie obszarem rekrutacji żołnierzy.

Inskrypcja wotywna z Barboși z okresu wspólnego panowania Marka Aureliusza i Lucjusza Verusa³⁴³ oraz dwie jednakowo brzmiące inskrypcje honoryfikacyjne z Troesmis i Ismail³⁴⁴, które w 173 r. lub nieco później wystawił dla najbardziej zna-

tego wodza Marka Aureliusza, Ti. Klaudiusza Pompejanusa, C. Valerius Firmus, centurio legionu I Italica, osiedzając przejęcie przez legio I Italica służby w północnej Dobrudzy na czas tuż po 167 r. lub nawet krótko po 162 roku. Nagrobek zmarłego w Troesmis pod koniec II lub na początku III w. centuriona³⁴⁵ wydaje się świadczyć, że chodzi o stacjonującą na stałe w tej twierdzy vexillatio legionu. Być może właśnie z legionu I Italica został skierowany do służby w officium namiestnika prowincji zmarły w Capidavie beneficiarius consularis, którego pochował brat, optio legionu I Italica³⁴⁶. Cztery wota z Barboși i Noviodunum³⁴⁷ czynią bardzo prawdopodobnym, że w tych fortach nadgranicznych krócej lub dłużej stały pododdziały legionowe. O obszarze występowania znalezisk można tylko powiedzieć, że koncentrują się one w północnej Dobrudzy. Nie należą natomiast do tego samego obszaru kilkakrotnie wspomniane ołtarze legionu I Italica i V Macedonica z Tropaeum Traiani i Baneasa, które zostały wystawione przez vexillationes legionów I Italica i V Macedonica pod dowództwem centurionów i evocati.

Niezbyt zwarty obraz otrzymujemy w wyniku naniesienia na mapę znalezisk inskrypcji legionu V Macedonica (mapa 8). Obszar występowania inskrypcji tylko częściowo pokrywa się z mapą znalezisk epigraficznych legionu I Italica, co pozwala sądzić, iż około 167 r. miało miejsce nie tylko proste przekazanie służby weteranicznej i garnizonowej, lecz także istotne zmiany w zasięgu dolnomezyjskich okręgów wojskowych. W strefie limesu wyróżniają się dość wyraźnie dwie grupy znalezisk. Pierwszą tworzą miejsca znalezienia napisów koło Troesmis, drugą koło Tropaeum Traiani, gdzie występują również inskrypcje legionu XI Claudia. Nieprzejrzyisty obraz rozmieszczenia znalezisk w okolicy Tropaeum Traiani zdobywa nieco na jasności po wykluczeniu napisów wystawionych przez vexillationes legionów I Italica i V Macedonica z Baneasa i Tropaeum Traiani³⁴⁸. Do uwzględnienia pozostaje jednak nadal nowo znaleziony nagrobek czynnego żołnierza legionu V Macedonica z Sapidavy, który należy, być może, uznać za ważną wskazówkę przy ustalaniu rozciągłości okręgu wojskowego legionu z Troesmis.

Bardzo interesujący, ale też zupełnie odmienny obraz rozmieszczenia znalezisk wskazują inskrypcje legionu XI Claudia (mapa 9). Napisy te występują właściwie dość równomiernie w całej prowincji. Koncentracji miejsc znalezienia trudno się dopatrzeć nawet w okolicy obozu legionowego w Durostorum. Na 25 miejsc znalezienia inskrypcji aż 16 przypada na zaplecze limesu i czarnomorskie wybrzeże. Dziesięć inskrypcji centurionów pochodzi z Montany, a śladem napisów różnych rodzajów wystawionych dla lub przez żołnierzy różnych stopni z Tomis, Histria i Odessos. Pociągające w związku z tym wydaje się następujące wyjaśnienie tego stanu rzeczy. Żołnierze i centurioni legionu XI Claudia, której stałe kwatery znajdowały się najbliżej siedziby władz prowincjonalnych w Tomis, byli, być może, częściej powoływani do służby w administracji, policji i w siłach bezpieczeństwa aniżeli żołnie-

beneficjarii³⁶⁶. Brak też jakiegokolwiek podstawy, aby sądzić, że stacje celne były podporządkowane wojskowej administracji z położonego najbliższej obozu legionowego³⁶⁷.

Wśród dolnomezyjskich posterunków beneficjarii wyróżniają się dwie główne grupy: grupa zachodnia (6 miejsc znalezienia inskrypcji na zachód od rzeki Osâm) i grupa posterunków położonych na wybrzeżu Morza Czarnego. Z każdego miasta czarno-morskiego znana nam jest co najmniej jedna inskrypcja wystawiona przez beneficjarii. Na zapleczu limesu są znane natomiast tylko cztery punkty znalezienia takich napisów. Obraz rozmieszczenia napisów (por. mapę 11) nie zmienia się także przy uwzględnieniu nagrobków i napisów wotywnych innych funkcjonariuszy officium legata prowincji. Trzy inskrypcje stratores consulares pochodzą z Hiszpanii, Tropaeum Traiani i Dolnej Boświcy w dolinie Iskâr, niedaleko skrzyżowania dróg Oescus - Serdica i Montana - Melta; dwie inskrypcje stationarii zostały znalezione w okolicach Marcianopolis i Odessos, wreszcie dwa nagrobki speculatores w Tomis³⁶⁸.

Umieszczenie na mapę 10 znalezisk inskrypcji centurionów dolnomezyjskich legionów dało mniej zwarty obraz. Przyczyna tego wydaje się dość oczywista. Te znaleziska epigraficzne, przede wszystkim wota, pochodzą zarówno od oficerów pozostających w służbie legionowej, jak i od tych, którzy na trwałe zostali odkomenderowani do biur namiestnika prowincji, względnie podporządkowani mu byli np. jako komendanci vexillationes. Ponieważ jednak centurioni, w przeciwieństwie do beneficjarii, podają zwykle nazwę swej macierzystej jednostki, nie zawsze jest łatwo rozróżnić te dwie wspomniane wyżej grupy. Przyczynić się do tego może niekiedy dopiero analiza rozmieszczenia znalezisk inskrypcji. Na 24 punkty znalezienia inskrypcji centurionów 10 przypada na strażę limesu, 14 zaś na jego zaplecze³⁶⁹, tym także na mezyjsko-dackie pogranicze. W strefie limesu znaleziono 29 inskrypcji, na zapleczu limesu 33. Z wyjątkiem nagrobka z Dâbovan i wotum z Sirakove wszystkie pozostałe napisy pochodzą z II i III wieku.

Kilka obserwacji upoważnia nas do wyrażenia zdania, iż znakomita większość inskrypcji z wnętrza prowincji odnosi się do tych centurionów legionowych, którzy w czasie swych pobytów z dala od strefy limesu nie lub tylko mało mieli do czynienia z normalną służbą legionową. Wrażenie takie odnosi się już po stwierdzeniu obecności napisów wotywnych centurionów legionu XI Claudia w Montanie i Košovo, skąd znacznie bliżej było do Novae niż do Durostorum. Ta sama obserwacja dotyczy też inskrypcji centurionów i wystawionych przez vexillationes legionu I Italiae i V Macedonica z Montany, Baneasa i Tropaeum Traiani. Nie podzielam poglądu, zgodnego z którym Montana należała do okręgu wojskowego legionu I Italiae, zaś vexillationes legionu XI Claudia została tam wysłana w 155 r., ponieważ w tym samym czasie legio I Italiae miała rzekomo dostarczyć znaczny kontyngent zbrojny do walki przeciwko berberyjskim powstaniom w północnej Afryce³⁷⁰. Inskrypcje wojskowe

Montany wskazują, iż wysłani tam centurioni legionowi byli prawdopodobnie świadomie dobierani zarówno z legionów z Durostorum, jak i z Novae. Chyba w okresie panowania Aleksandra Sewera i Maximine Traka wydała się o tym świadczyć wota centurionów legionowych, którzy działali też jako dowódcy jednostki o nazwie n(umerus) c(ivium) R(omanorum)³⁷¹. Inaczej niż np. w Górnej Germanii, gdzie na analogicznych inskrypcjach znajdujemy przy nazwach tych samych auxiliorum centurionów z tych samych legionów³⁷², pojawiają się na czele numerus z Montany centurioni pochodzący zarówno z legio I Italiae, jak i z XI Claudia. O tym, że byli oni bezpośrednio podporządkowani legatom prowincji, a nie legatom legionowym, wydaje się świadczyć fakt, że to samo stanowisko dowódcze pełnili centurioni z niemezyjskich legionów, zapewne mianowani na nie przez centralne władze w Rzymie (por. tabl. 4).

Ścisły związek działalności niektórych centurionów legionowych z zakresem kompetencji władz prowincjonalnych znajduje swój wyraz w fakcie, że kilka napisów wotywnych zostało wystawionych pro salute namiestnika Mezji Dolnej³⁷³. Trzy inskrypcje z Capidavy i Ulmetum³⁷⁴ mówią, że centurion legionowy wystawił kamienie graniczne ex precepto v(iri) c(larissimi) Marteni Sabini (228-230). Niedaleko Durostorum zrobił to iussu v. c. Servili Fabiani cos. n. w latach 161-163 primus pilus legionu XI Claudia³⁷⁵. W przynależność innych centurionów do personelu legata prowincji nie pozwala z kolei wątpić określenie ich stanowisk służbowych (frumentarii, regionarii). Najwięcej napisów centurionów pochodzi z zachodniej części Mezji Dolnej, w tym głównie z Montany (26 wotów). Trzy wojskowe ołtarze z Montany: Almus i jedna cywilna inskrypcja budowlana z Gromšinu w środkowym biegu Ogosty świadczą, że Montana była główną miejscowością w reg(ion) Mont(anensium) = t(erritorium) M(ontanensium). Na podstawie tych i innych inskrypcji mógł Gerov³⁷⁶ określić w przybliżeniu niezwykle duże rozmiary regionu, w którego obrębie znajdowało się na południu dorzecze Ogosty, a na północy i zachodzie prawie cały teren położony między tą rzeką a granicą prowincji. Nie jest natomiast jasne, jaką formę prawną miała główna miejscowość w regio, w której przed 134 r. znajdowało się Montan(ense?) praesidium³⁷⁷. Jako samorządowy organ poświadczona jest chyba pod koniec II w. rada dekuriów³⁷⁸. Ponieważ podług świadectwa kilku inskrypcji prawdopodobniejsze wydaje się uzupełnienie dec(urio) M(ontanensium) aniżeli M(unicipii) na nagrobku Proclusa z Montany³⁷⁹, musi pozostać nadal otwarte pytanie, czy podobne do miasta osiedle na terenie dzisiejszego Miłajlovgradu było municipium. Archeologicznie uchwytnie, choć dokładnie nie datowane, ślady dobywania złota w głównym biegu Ogosty, wiele przebadanych archeologicznie willi rzymskich wzdłuż rzeki, gęsto rozmieszczone ruiny przed- i późnorzymskich umocnień w rejonie wzgórz i wreszcie słynne sanktuarium Diany i Apollina pozwalają traktować Montanę jako najważniejsze w zachodniej części Mezji Dolnej centrum górniczo, gospodarcze, plemienne i kultowe³⁸⁰. Na obecnym stanie badań nie jest łatwo rozstrzygnąć, który z wymienionych czynników odgrywał najistotniejszą rolę w różnych okresach roz-

woju osiedla, o którym - rzecz godna podkreślenia - nie znajdujemy żadnej wzmianki w spościźnie literackiej starożytnych.

Za najbardziej prawdopodobne uważam, iż u początków regio Montanensium z obszarów rzymskich leży miejscowy, regionalny związek kulturowoplemienny, który istniał chyba długo także w okresie Cesarstwa wokół pierwotnie trackiego miejsca kultu w Montanie³⁸¹. Inną regio („regio Plestrensis” - moje określenie), która być może została zorganizowana także wokół miejsca kultu, widziałbym w dolnym i środkowym biegu rzeki Lom³⁸². W środkowym biegu rzeki Vit wspólnota terytorialna tego samego rodzaju poświadczona jest inskrypcyjnie pod nazwą territorium Dianensium (m) [territor]ium Dianium³⁸³. Wszystkie trzy wspomniane regiones powstały koło miejsca kultu Diany. Nie widzę natomiast na razie przekonujących podstaw, by uważać, że nazwa regio w przypadku niektórych jednostek administracyjnych w Mezji Dolnej oznaczała, tak jak w Afryce, duży, cesarski saltus bądź territorium świątynne. Starannie udokumentowanym studium próbuje B. Rankov³⁸⁴ m. in. dowieść, że znane z Montany i regionu centuriones regionarii, centurio frumentarius, optio agens w Mont., hf. cos. ag. t. M. i inni beneficiarii consulares pełnili specjalne funkcje administracyjne na polecenie władz prowincjonalnych obok prokuratorowskiej administracji kopalń. Angielski badacz uważa, że zadania policyjne miał garnizon Montany, ciężąca zaś na namiestniku prowincji odpowiedzialność za utrzymanie spokoju została zostawiona władzom lokalnym. Inskrypcje wojskowe z Montany i Almus pozwalają, zdaniem Rankova, prześledzić stopniowe przejmowanie w II w. zadań regionalnych od beneficiarii przez komendantów vexillationes. Na początku III w. miały natomiast przejść „regional administrative duties” od komendantów vexillationes na regionalnych centurionów. Regio Montanensium miało stanowić duży okręg cesarskich włości z obszarem górniczym i być może też z majątkami ziemskimi, Montana zaś była tylko podobnym do miasta osiedlem, które nie miało swego własnego territorium i nigdy nie otrzymało rangi municipium.

Podzielałem zdanie, iż nie tylko materiał archeologiczny, ale także i inskrypcje z Montany i okolic pozwalają twierdzić, iż znajdował się tam należący do fiscus, ważny okręg górniczy³⁸⁵. Przekonująca jest też argumentacja, że była to jedna z podstawowych przyczyn wojskowej obecności w Montanie. Przy obecnym stanie źródeł zbyt daleko idą jednak, moim zdaniem, wnioski Rankova o prawnym statusie Montany i wojskowej administracji regionu. Inskrypcje zestawione przez O. Hirschfelda i M. Claussa³⁸⁶ oraz dane pochodzące ze źródeł papirusowych i literackich, jakie przeanalizował S. Lupuszański³⁸⁷, wskazują dość wyraźnie, że beneficiarii stationarii, podobnie jak i centurioni, w służbie namiestników prowincji pełnili różne policyjne i żandarmeryjne funkcje³⁸⁸. O zadaniach wojska w Montanie, w tym także o rzekomym udziale w pracach administracji cesarskich domen, nie jestem poinformowany. Wychodząc od znaczenia regionu można jednak z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że rola legionowych vexillationes, beneficiarii i centurionów po-

legała chyba tylko częściowo na czysto wojskowych zadaniach, głównie zaś natomiast na działaniach policyjnej natury. Pośród prawdopodobnych możliwości użycia wojska widziałbym: utrzymywanie bezpieczeństwa i porządku, wojskowe akcje przeciwko bandom rabusiów³⁸⁹, ochrona kopalń³⁹⁰, eskortowanie transportów metali³⁹¹, zapewnianie bezpieczeństwa ruchowi drogowemu, służba zaopatrzeniowa i kurierska, kontrola ludności, przeprowadzanie aresztowań itp. W zależności od okresu potrzebne okazywało się do wykonania tych zadań oprócz stałych posterunków beneficiarii osadzenie legionowej vexillatio o sile jednej lub dwóch centurii³⁹², konnicy auxiliarnej³⁹³, a w III w. także oddziału lokalnej milicji³⁹⁴. Na czele tego oddziału stał legionowy centurion. Można chyba przyjąć, że z tym stanowiskiem dowódczym związane były również zadania centurionis regionarius³⁹⁵. Istnienie takiego stanowiska, które w Montanie występuje już w latach 159-160, zakłada, że w regionie przebywało więcej żołnierzy. Regionalnemu centurionowi z Montany podlegały co najmniej dwa posterunki beneficiarii (Almus, Montana). Być może ze względu na zadania podobne do policyjnych, beneficiarius z Almus poświęcił swoje votum karzącej i wyrównującej szanse bogini Nemesis³⁹⁶.

Jeszcze do niedawna regionarii byli poświadczeni w Cesarstwie tylko w III w. Podkreślało się też w badaniach, iż beneficiarii i centurioni byli używani do zadań policyjnych i żandarmeryjnych dopiero od końca II wieku³⁹⁷. Jedną z niedawno opublikowanych tabliczek z Vindolandy daje nam poznać jednego centurio regionarius z Lugovalium w Brytanii już w pierwszych latach panowania Trajana³⁹⁸. Na drugim krańcu Cesarstwa został też wysłany za Trajana centurio legionowy z dolnomozyjskiej armii do Bizantion z misją ochrony civitas Byzantiorum przed nadużyciami ze strony rzymskich żołnierzy i obywateli³⁹⁹. W obu przypadkach chodzi o okolice, przez które przechodziło wtedy często rzymskie wojsko. Przynajmniej w części podobne zadania mogła mieć statio beneficiarii na Krymie, którą można datować już na 120 rok⁴⁰⁰. Regionalnym oficerem był może dedykant późnoflawijskiej lub trajkańskiej inskrypcji ku czci Diany z Sirakova⁴⁰¹ w zachodniej części Mezji Dolnej. Do listy znanych i często wzmiankowanych w nowszych badaniach regionarii należy też dopisać jednego [re]gionariu[s] z Histrii z 100 r. lub dopiero z II bądź III w. oraz wspomnianego na inskrypcji z Košov (centurio) leg. XI Cl. r (regionarius)⁴⁰². Mamy zatem z Mezji Dolnej cały ciąg świadectw istnienia policyjnych posterunków w cywilnych gminach poczynając od okresu panowania Trajana. Na siedem dotychczas znanych w III w. dolnomozyjskich regiones (= territoria) - regio Montanensium, territorium Dianensium = Dianium, regio Dimisi = Dimensium?, regio Nicopolitana, regio Plestrensis?, territorium Capidavense, regio Histriae⁴⁰³ - w trzech poświadczeni są oficerowie regionalni (regionarii) i w pięciu beneficiarii consulares.

Jeśli dobrze rozumiemy rolę beneficiarii i regionarii jako funkcjonariuszy policyjnych, którzy od początku II w. osadzeni byli przynajmniej w niektórych mia-

stach, gminach i dużych cesarskich domenach, należałoby także przyjąć, że nie-
zwykle duża regio Montanensium była z jednej strony okręgiem policyjnym, z dru-
giej zaś terytorialną jednostką administracyjną, z której prawdopodobnie wyłączo-
ne były należące do fiscus domeny cesarskie i kopalnie. Nie możemy oczekiwać, że
w II i III w. pokrywały się w Mezji Dolnej wszystkie wojskowe, policyjne, admini-
stracyjne, majątkowe i celne granice. Takiej sytuacji nie mogliśmy stwierdzić tak-
że w I wieku. Z powyższych uwag i przykładów zastosowania się policyjnych wyda-
ją się wynikać wnioski, że nadal musi zostać nie rozstrzygnięty problem prawnego sta-
tus głównego miejscowości w regio Montanensium.

Niewielkie zgrupowanie inskrypcji centurionów w zachodniej części Mezji Do-
lnej występuje również na terenie położonym między rzekami Ugostą i Iskarem. Roz-
mieszczenie znalezisk pokrywa się częściowo z występowaniem ołtarzy wystawionych
przez beneficjariów. Nieco izolowane, dalej na południe, są miejsca znalezienia in-
skrypcji w D. Bešovići i Liijače, skąd pochodzą weta jednego strator consularis
i p(rinceps ?) d(uplicarius ?)⁴⁰⁴. Choć większość znalezisk występuje koło drogi,
nie wydaje się służyć traktowaniu prawie wszystkich inskrypcji wojskowych jako
świadczeń istnienia stacji przydrożnych. Iwagą zwracają inskrypcje z Altinje
gdzie ze względu na napis wotywny wystawiony przez speculator legionis⁴⁰⁵ Dunaj
szewski lokalizował skrzyżowanie dróg i posterunek przydrożny. Z tej samej miej-
sowości pochodzi także inskrypcja wystawiona przez jednego beneficjariusa
ołtarz, który prawdopodobnie został ufundowany przez centuriona⁴⁰⁶. Ponieważ po-
świadczane są epigraficznie w tej części Mezji Dolnej cesarskie majątki ziem-
skie⁴⁰⁷, możliwy jest związek niektórych posterunków wojskowych, jak w przypadku
regio Montanensium, ze służbą policyjną, wartowniczą i zaopatrzeniową.

W południowo-wschodniej części Mezji Dolnej podobny charakter i związek z ce-
sarskimi domenami miała prawdopodobnie obecność wojskowa w okolicach Pliski i Me-
dary, skąd oprócz cegieł legionowych i ołtarza centuriona (zob. mapę 10) pochodzi
jeszcze jedna, prawdopodobnie wojskowa inskrypcja z okresu panowania Septymiusza
Sewera⁴⁰⁸. Niezbyt jasne są natomiast przyczyny obecności wojska w podniesionym
za Marka Aureliusza do rangi municipium Tropaeum Traiani⁴⁰⁹ (zob. tabl. 7). Nie-
wydaje się, by dostatecznym powodem oprócz pomocy przy wyznaczaniu granic posiad-
łości w okolicy miasta⁴¹⁰, było tylko ważne strategiczne położenie, zwłaszcza że
nieдалeko znajdował się obóz legionowy Durostorum. Fakt, że T. Antonius Claudius
jako prefekt kohorty był także w ostatnich latach panowania Marka Aureliusza lo-
gistes (curator rei publicae) miasta Tropaeum Traiani⁴¹¹, zwraca uwagę na sprawy
finansowe i gospodarcze.

Znaczna liczba inskrypcji wojskowych pochodzi z miast czarnomorskiego wybrze-
ża, w tym przede wszystkim z Tomis i Histrii (zob. tabl. 6). Większość napisów
wotywnych i nagrobnych przedstawia nam weteranów oraz żołnierzy z ich rodzinami.
Już chociażby sam fakt, iż pochodzą oni z różnych oddziałów nie pozwala sądzić

by w lub koło miast greckich stacjonowały całe taktyczne związki. Stosunkowo czę-
ście, zwłaszcza od Trajana i Hadriana, miało natomiast miejsce osiedlenie się wy-
służonych legionistów i żołnierzy auxiliów. Z osiedlonych rodzin weteranów rekru-
towali się potem nowi żołnierze i oficerowie. Greckie miasta wybrzeża Morza Czarnego
były też atrakcyjne dla zwolnionych centurionów. Dwie rodziny z Tomis centu-
rionów Cocceiusa Hortensiusa i Ulpiusa Bslimbera z legionów XI Claudia i I Itali-
ca są tego wymownym przykładem (zob. tabl. 6). Prinsipularis nie znanego legionu
miał w pobliżu Tomis majątek ziemski, który zarządzany był przez rodzinę greckich
wyzwoleńców⁴¹². Nie jest wykluczone, że związki niektórych centurionów z miastami
greckimi mogły powstać w czasie pełnienia tu przez nich wojskowej służby. Chyba
w tym celu zostali odkomenderowani do Tomis dwaj byli centurioni legionów XI Clau-
dia⁴¹³ i V Macedonica⁴¹⁴. Jeden fragmentarycznie zachowany nagrobek z Tomis pozwa-
ja sądzić, iż jakiś żołnierz został w officium namiestnika awansowany ze stopnia
beneficjariusa bądź speculator consularis na centuriona⁴¹⁵. Inskrypcje, na których
wymienieni są cornicul(arius) leg Aug. pr. pr. i mil[es] off(icii) prae[sid]is⁴¹⁶
wydają się świadczyć, że w Tomis rzeczywiście była siedziba legata prowincji⁴¹⁷.
Centurioni na służbie koło osoby namiestnika przebywali też chyba w innych mia-
stach. O takich prawdopodobnie donosi źle zachowane pismo legata prowincji (?) z
Callatis⁴¹⁸. Na podstawie dwóch inskrypcji honoryfikacyjnych ku czci T. Aureliu-
sza Flavinusa, principularis z Oescus⁴¹⁹, możemy przypuszczać, iż znaczna część ka-
piery tego byłego centuriona legionowego przebiegała na początku III w. w dolno-
mezyjskich miastach Tyras, Dionysopolis i Marcianopolis. Miasta te uhonorowały
Flavinusa godnością dekurlona.

Trudno jest nam przyłączyć się do propozycji łączenia rozmaitych świadectw
obecności wojskowej w greckich miastach wybrzeża Morza Czarnego z czysto wojskowy-
mi zadaniami prowincjonalnej armii, jak np. z budową murów obronnych, obronnością
miast, strażą wybrzeża morską⁴²⁰. Mieszkańcy miast na ogół sami musieli pro-
wadzić roboty fortyfikacyjne⁴²¹. Do ich obowiązków należała także obrona swych
miast. Być może w tym kontekście należałoby widzieć los jednego dekurlona z Tro-
paeum Traiani, który został deceptus a Costobocis (duum)vir(atu) suo⁴²². Służbowe
obowiązki żołnierzy i oficerów przebywających w miastach greckich wybrzeża Morza
Czarnego miały, moim zdaniem, bardziej policyjny niż wojskowy charakter. Oprócz
poświadczonych w każdym mieście posterunków beneficjariów wydają się o tym mówić
następujące stopnie i tytuły służbowe: strator consularis, speculator Pontikos, re-
gionarius, speculator, stationarius legionis. Zadania wspomnianych wyżej benefi-
cjariów, centurionów i innych funkcjonariuszy wojskowych z officium namiestnika by-
ły chyba w części podobne do misji, z jaką centurio jednego z dolnomezyjskich le-
gionów został wysłany za Trajana do miasta Bizantion. Najprawdopodobniej w wyniku
działań podjętych w wyjątkowej sytuacji, jaką stworzył dla miast nadczarnomor-
skich najazd Karpów w 214 r., M. Pompeius Lucius, beneficjariusz consularis legio-

legio I Italica, otrzymał dekorację trzech dolno-mezyjskich miast (Dionysopolis, Carlatia i Marcianopolis)⁴²³. Nie znamy, co prawda, natury tych działań, ale można przypuszczać, iż chodziło o zmobilizowanie i pokierowanie oddziałem lokalnej milicji. Nie wiemy niestety, jakie były inne funkcje funkcjonariuszy wojskowych na tych stopniach w ich kompetencyjnych zakresach. Warto jednak wskazać na wzmiankę regionariusie z dokumentów celnych z Histrii⁴²⁴. Prawdopodobnie jest, że do kompetencji tego regionalnego funkcjonariusza należało m. in. czuwanie, by respektowane były miejskie przywileje celne.

Sumując nasze wiadomości, jakie mamy na temat różnych aspektów obecności wojskowej w II i III w. wewnątrz prowincji, należy stwierdzić, iż w tej części Mezji Dolnej zdecydowana większość wojskowych i wojskoadministracyjnych poczynań odbywała się na polecenie namiestnika. Obserwacja ta dotyczy najprawdopodobniej także i pogranicza dacko-mezyjskiego. Skromna liczba znalezisk wojskowych cegieł i inskrypcji z Almus pozwalają domyślać się w tej strefie głównie posterunków beneficjarii. Zupełny brak inskrypcji czynnych żołnierzy oddziałów pomocniczych czy ni natomiast bardzo wątpliwym domysł, by po podboju Dacji i przemieszczeniu legionu V Macedonica z Oescus do Troesmis stacjonowały nadal auxilia w Augustae, Varna czy Utus⁴²⁵. Jeśli do znanych nam przyczyn obecności żołnierzy i oficerów w różnych punktach poza strefą limesu dołączymy względy rodzinne, zdrowotne i inne, dziś już nie uchwytnie, okazuje się, iż przy rozpatrywaniu okręgów wojskowych dolno-mezyjskich legionów nie mogą być uwzględniane inskrypcje legionowe z wnętrza prowincji, z nadczarnomorskich miast i z pogranicza Mezji Dolnej i Dacji.

Stosunkowo zwarty obraz rozmieszczenia znalezisk cegieł legionowych i inskrypcji w strefie limesu wydaje się stanowić dostateczne uzasadnienie pozytywnej odpowiedzi na pytanie, czy istniały określone okręgi wojskowe i pozwala odtworzyć ich przybliżone rozmiary w II i III wieku. I tak legio I Italica miała swój okręg wojskowy od ujścia Oltu i fortu w Dimum do fortu Tigris włącznie, a po okresie 162-167 także od Capidavy do ujścia Dunaju; legio XI Claudia od Tigris do Altinum (przed 162-167) i do Capidavy włącznie (po 162-167); legio V Macedonica od Altinum do ujścia Dunaju. Nie jest natomiast całkiem jasne, czy swój okręg wojskowy miała także prowincjonalna flota Mezji. Odpowiedzi na to pytanie można oczekiwać tylko od nowych znalezisk. Dotychczas znane miejsca znalezienia cegieł produkowanych przez flotę i inskrypcje pokrywają się bowiem w najniższej części biegu Dunaju z rozmieszczeniem znalezisk epigraficznych legionów V Macedonica i Italica⁴²⁶.

Wojskowy okręg legionu I Italica odpowiada prawie dokładnie swą rozciągłością tzw. Brazda lui Novac de Sud, która liczy około 170 km i rozciąga się od Oltu do okolic jeziora Greaca⁴²⁷. Zbieżność ta nie wydaje się przypadkowa i dlatego jestem skłonny sądzić, że ten ziemny wał i rów został wykonany przez legion z Novae i jego auxilia⁴²⁸. Ponieważ nie mamy bezpośrednich danych chronologicznych, możemy tylko zgadywać, kiedy doszło do budowy Brazda de Sud. Niezależnie jednak od

znaczenia tego rowu wydaje się, że miał on sens dopiero wtedy, gdy granica Cesarstwa znalazła się na rzece Olt. Sądzę przeto, iż w grę wchodzić może najwcześniejszy okres między dwiema wojnami dackimi Trajana. Trasa późniejszego, tzw. limesu transalutańskiego dość wyraźnie pokazuje, iż Brazda lui Novac de Sud nie miała większego znaczenia strategicznego i że żadną miarą nie może być traktowana jako założenie fortyfikacyjne. Zbudowany chyba za Antonina Piusa tzw. limes transalutański nie stworzył z Brazda żadnego, zwartego systemu obronnego i został pociągnięty aż do samego Dunaju⁴²⁹. Zmniejszył się tym samym na rzecz dolnodackiej armii okręg wojskowy legionu z Novae i sięgał odtąd już tylko do okolic Dimum. Rozszerzenie terytorialnych kompetencji namiestnika Dolnej Dacji za Antonina Piusa na zachodnią część Niziny Wołoskiej wydaje się być poświadczona przez wyjątkową tytulaturę T. Flawiusza Priscusa, który w latach 142-143 był procurator pro legato. Dodatek pro legato oznacza, że w wojsku dolnodackim znalazły się też, chyba czasowo w związku z zaistniałym zagrożeniem, związki legionowe, które prawdopodobnie przysły z Mezji Dolnej⁴³⁰. Ta istotna zmiana w rozmiarach okręgów wojskowych armii dwóch sąsiadujących ze sobą prowincji legła u podstaw późniejszej o około 20 lat decyzji o przemieszczeniu legionu V Macedonica do północnej Dacji i powierzeniu znacznej części jej dotychczasowych zadań w Dobrudży związkowi wojskowemu legionu I Italica.

Choć Brazda lui Novac de Sud nie była linią obronną, utrudniała niewątpliwie dostęp do najkrótszych dróg prowadzących w głąb prowincji bałkańskich i kanalizowała prawdopodobnie sezonowe, a może i niektóre większe migracje ludnościowe w kierunku słabo zaludnionych rejonów w południowo-wschodniej części Niziny Wołoskiej⁴³¹. Psychologiczne oddziaływanie tej sztucznej przeszkody w całkowicie płaskim krajobrazie musiało być wcale niemałe, jeśli zważywszy, że potencjalni przeciwnicy rzymskiego ładu często wędrowali wozami z całymi rodzinami i dobytkiem⁴³². Przedpole limesu między wałem ziemnym a Dunajem pełniło, moim zdaniem, dwie funkcje. Z jednej strony był to rodzaj buforowej strefy bezpieczeństwa, w której obrębie Rzymianie pozwolili w II i III w. osiedlić się geto-dackiej ludności tylko w kilku miejscach⁴³³, z drugiej zaś było to chyba również „militärisches Nutzland” legionu I Italica i jego auxiliów. Takie same funkcje jestem skłonny przypisać przedpolu limesu na północ od Dobrudży, gdzie zasięg rzymskiej strefy buforowej wyznacza wał ziemny koło Barboși⁴³⁴ i tzw. dolny wał między dolnym biegiem Prutu a Morzem Czarnym⁴³⁵.

Wspomniane wały nie wyznaczały bynajmniej granicy wojskowo kontrolowanego obszaru. Pod kontrolą dolno-mezyjskiej armii, a częściowo chyba też dackich oddziałów pomocniczych, pozostawała praktycznie cała Nizina Wołoska. Niektóre z opublikowanych ostatnio znalezisk z geto-dackich osiedli w środkowym biegu rzeki Argeș mówią, moim zdaniem, nie tylko o pokojowym współzistnieniu i o ożywionej wymianie handlowo-kulturalnej w II i III w. między Rzymem a ludnością tej krainy, lecz tak-

ze mogą być uznane za dowód rzymskiej obecności wojskowej⁴³⁶. Taką samą wymowę mają cegły legionu XI Claudia, które zostały wtórnie użyte w budynku późnorzymskiej łaźni w Pietrusele⁴³⁷.

Nie jesteśmy niestety poinformowani o prawnej formie stosunków geto-dackiej ludności z Rzymem. Vita Hadriani donosi jednak, że stosunki nawiązane wcześniej z Roxolanami z północnocentyjskich stepów zostały wznowione przez Hadriana⁴³⁸. Jeśli ponadto zważymy, że materiał archeologiczny z Niziny Wołoskiej - bardzo przypomina znaleziska z lewego brzegu środkowego Dunaju⁴³⁹, którego mieszkańcy utrzymywały bliskie kontakty polityczne z Rzymem, prawdopodobnie wydaje się istnienie podobnych stosunków także nad dolnym Dunajem⁴⁴⁰. Mniejszy i przez ziemne wały odgraniczony „militärisches Nutzland” dolnomozyjskich oddziałów z drugiej strony Dunaju skłonny byłbym traktować jako ziemie należące do Cesarstwa. Po wyludnieniu tej barbarzyńskiej strefy w wyniku przesiedleńczej akcji w I w. prowincjonalne władze zapewne pozwalały już w II w. na zakładanie nowych lub powrót do starych osiedli przez geto-dacką ludność⁴⁴¹.

Na zakończenie należałoby jeszcze wskazać na kilka istotnych informacji, które dla omawianych w pracy problemów mogą być wyciągnięte z analizy karier kilku oficerów legionowych i wyższych dowódców. Wyjątkowa tytułatura T. Flawiusza Priscusa, który w latach 142-143 był namiestnikiem pro legato Dolnej Dacji, pozwala przypuszczać, iż walki prowadzone przez niego, chyba przy udziale kontyngentów zbrojnych z dolnomozyjskich legionów⁴⁴², rozgrywały się nie tylko u granic Dolnej Dacji, lecz przynajmniej częściowo także na przedpolu okręgu wojskowego Legionu I Italica. Z tymi wojennymi zmaganiem, które zostały spowodowane przez Getów wiązałyby drogowe roboty budowlane na dolnomozyjskiej granicy. W okręgu wojskowym legionu I Italica poświadczane są one przez jeden kamień milowy, który w 144 lub 145 r. został wystawiony w Sexaginta Prista per coh(ortem) II Matt(iacorum)⁴⁴⁴. Na walki prowadzone około połowy lat siedemdziesiątych II w. przy udziale legionu I Italica na południowomoldawskim przedpolu limesu wydają się wskazywać dwie inskrypcje honoryfikacyjne z Troesmis i Ismail⁴⁴⁵, które wystawił w latach 173-175 centurio legionu I Italica dla jednego z wodzów Marka Aureliusza, Tyberiusza Klaudiusza Pompejanusa. Mniej więcej w tym samym czasie, zapewne w związku z walkami prowadzonymi na sąsiednim obszarze północnego Morza Czarnego, sprawował podczas swojego trybunatu w legionie I Italica specjalne dowództwo nad vexillationes Ponticae Plautius Felix Ferruntianus⁴⁴⁶. Następny, uchwytny w źródłach epigraficznych, ślad udziału dolnomozyjskich legionów w walkach prowadzonych w obrębie prowincji, znajdujemy na dwóch inskrypcjach z Oescus⁴⁴⁷. Uczczony nimi, były centurion legionowy, T. Aurelius Flavinus odznaczył się w czasie walk przeciwko Karpom w 214 roku. Wzmianka res prospere Tyrae gestas na dwóch inskrypcjach czyni bardzo prawdopodobnym, iż Flavinus był wtedy komendantem vexillatio legionu I Italica w Tyras. Oprócz Tyras najazd Karpów objął też inne miasta we wschodniej części Mo-

zji Dolnej⁴⁴⁸. Ryć może właśnie w następstwie tych działań wojennych, a nie z powodu postawy w konflikcie między Getą a Karakallą, nadał podczas swego pobytu nad dolnym Dunajem w 214 r. ten ostatni honorowy przydomek Antoniniana dolnomozyjskim legionom⁴⁴⁹. Godny podkreślenia jest fakt, iż jedyna dolnomozyjska jednostka pomocnicza, która podług dotychczasowego stanu wiedzy nosiła ten przydomek, to ala I Iardanorum⁴⁵⁰. Ten kawaleryjski oddział stacjonował w Arrubium, a więc w pobliżu terenu objętego walkami w 214 roku. Gdy za panowania Aleksandra Sewera w 227 r. prius pilus legionu I Italica ufundował w Novae posąg Jowisza Depulsora⁴⁵¹, na czele legionu stał Q. Servaeus Fuscus Cornelianus, który wcześniej był legatem legionu XIII Gemina w Dacji. Ponieważ podobne przypadki występowały z reguły w okresach napięć, słusznie dowodzi J. Kolendo⁴⁵², iż około 227 r. Dolna Mezja należała do obszarów zagrożonych niebezpieczeństwem barbarzyńskiego najazdu. Pomnik wystawiony bóstwu odpierającemu nieprzyjacielskie ataki każe się liczyć z możliwością udziału żołnierzy z Novae w walkach obronnych nad Dunajem.

W trzecim ćwierćwieczu III w. załamał się ukształtowany w dobie pryncypatu i dość sprawnie dotąd działający system obrony dolnodunajskich granic. Miały na to niewątpliwie skomplikowane uwarunkowania wewnętrzne, ale najważniejszym czynnikiem był niewątpliwie nacisk barbarzyńskich plemion. Prawdopodobnie już nieco wcześniej, bo w drugim ćwierćwieczu III w. Rzymianie musieli po raz pierwszy zmierzyć swe siły z nowym przeciwnikiem, a mianowicie z germańskimi Gotami, którzy w końcu II w. osiedlili się u północnych wybrzeży Morza Czarnego. Pod ich naporem bardzo uaktywniły się również geto-dackie i sarmackie plemiona zamieszkałe na północ od Dunaju i niejednokrotnie występowały one łącznie z Gotami. Na barbarzyńskie ataki najbardziej narażona była Dolna Dacja i Mezja. Prawdziwą katastrofę przyniosła inwazja Gotów w 250 roku. Na ich łupieżcze działania wystawiona została także i w następnym roku cała prowincja Moesia Inferior i Tracja, gdzie w pobliżu zdołanego Philippopolis przetrzymała główna część zastępów gockiego króla Kniwy. Podjęta przez Decjusza kontrofensywa zakończyła się klęską wojsk rzymskich pod Abrittus w Mezji Dolnej (czerwiec 251 r.). Na polu bitewnym znalazł śmierć sam cesarz. Goci mogli swobodnie opuścić terytorium rzymskie, zabierając ze sobą bogate łupy i jeńców⁴⁵³.

Przez następne dwie dekady III w. Goci i ich sprzymierzeńcy kilkakrotnie pustoszyli prowincje bałkańskie. Granica dolnodunajska przestała w tym czasie stanowić poważną przeszkodę dla najeźdźców z północy. Ważną przyczyną wewnętrzną takiego stanu rzeczy były częste uzurpacje i wojskowa anarchia panująca w Rzymie. Kolejni cesarze wynoszeni byli na tron przez armię. Ze względu na strategiczne znaczenie frontu dunajskiego legiony stacjonujące w Pannonii i Mezji odgrywały często rolę decydującego czynnika politycznego. W latach 248-260 wojska tych dwóch prowincji obwoływały cesarzami kilku namiestników Mezji (Pacatianus, Decjusz, Trebonianus Gallus, Aemilianus, Ingenuus, Regalianus). Walki między pretendentami do

tronu bądź działania wymierzone przeciwko uzurpatorom powodowały każdorazowo poważne osłabienie limesu w wyniku wycofania znad granicy dużych sił wojskowych.

Z wyjątkiem lokalnych walk obronnych okregi wojskowe dolnomezyjskich legionów w okresie pokoju straciły prawdopodobnie wiele na znaczeniu podczas dużych, barbarzyńskich najazdów w III wieku. Interesującym byłoby jednak stwierdzić, jak rozkładał się na poszczególne legiony i ich związki wojskowe militarny wysiłek w obronie wschodnioeuropejskiej flanki Cesarstwa rzymskiego. Nasze wiadomości o tym są bardzo skromne. Więcej wiemy o udziale dolnomezyjskich oddziałów w walkach prowadzonych poza prowincją. W źródłach literackich nie znajdujemy żadnej wiadomości o uczestnictwie określonych jednostek wojskowych w walkach prowadzonych w obrębie Mezji Dolnej lub na jej granicach. Prowincja Moesia Inferior stała się widownią częstych zmagañ wojennych w czasie, gdy zniknął już zwyczaj nadawania dona militaria⁴⁵⁴, które dla I i II w. tak znakomicie pomagały w udtwarzaniu udziału poszczególnych związków taktycznych i odkomenderowanych vexillationes w różnych wojnach. Możliwość takiej nie stwarza nawet kilka nagrobków poległych chyba nad dolnym Dunajem żołnierzy⁴⁵⁵. Bardzo wątpliwe bądź zbyt ogólnikowe mogą być wnioski wyciągnięte z rozmieszczenia skarbów monet⁴⁵⁶. Także wzmianki o konkretnych miejscach bitew u starożytnych autorów są dla postawionego pytania dość mało przydatne. Wyjątkiem jest dokładna wskazówka u Jordanesa⁴⁵⁷, który w opisie wojny z lat 250-251 podaje, iż gocki król Kniva exercitum dividens in duas partes, nonnullos ad vastandum Moesiam dirigit, sciens eam neglentibus principibus defensoribus destitutam; ipse vero LXX milibus ad Eusciam, id est Novas conscendit unde a Gallo duce remotus Nicopolim accedit. Po przekroczeniu Dunaju „koło Oescus lub Novae lub w obu tych miejscach”⁴⁵⁸. Kniva został odrzucony od Novae przez dolnomezyjskiego namiestnika, Trebonianusa Gallusa. Ponieważ chodzi o wydarzenia na samej granicy dunajskiej koło siedziby legionu I Italica, musi się wydać prawdopodobny udział w walkach przynajmniej niektórych oddziałów tej formacji.

Z czasu, gdy poczynając od drugiej połowy III w. gockie najazdy na wschodnio-bałkańskie i małopazatyckie prowincje coraz częściej odbywały się nie tylko drogą lądową, ale także i statkami po morzu, znane są dość liczne kamienie milowe z Dobrudży i pozostałej, wschodniej części Mezji Dolnej⁴⁵⁹. Jak słusznie zauważył Mócsy w odniesieniu do Mezji Górnej⁴⁶⁰, inskrypcje te niejednokrotnie wskazują nie tyle na przeprowadzone roboty budowlane na drogach, ile raczej na niepokoje tego okresu. Także i ta ważna kategoria znalezisk epigraficznych jest dla nas mało pomocna, ponieważ na kamieniach milowych tylko bardzo rzadko wspomniane były oddziały wojskowe. O udziale określonych oddziałów w walkach prowadzonych na dolnomezyjskim teatrze wojennym, w tym też na wołoskim i mołdawskim przedpolu limesu, niewiele da się powiedzieć na podstawie cesarskich przydomków różnych formacji. Podobnie ma się rzecz w przypadku legionowych antoniniani Gallena, które m.in. zostały wybite dla legionów I Italica i XI Claudia⁴⁶¹. W obu wspomnianych katego-

riach źródeł nie jest łatwo rozstrzygnąć, czy chodzi o zasługi za walki na froncie dunajskim czy też za postawę legionów w wewnętrznych, politycznych konfliktach⁴⁶².

Przypisy

- 1 Josephus Fl. Bell. Jud. VII 4, 3.
- 2 Beuchel, s. 43 n.; Filov, s. 33 n.; Ritterling, col. 1271, 1410.
- 3 Roxan, s. 30 n., nr 2; XVI 22.
- 4 Pcr. M. Mirković, Epigraphische Studien 5, 1968, s. 177 n.
- 5 Hist. III 35; III 46.
- 6 Por. Ritterling, col. 1410; R. Syme, Danubian Papers, Bucarest 1971, s. 207; B. Gerov, GSUIFF, 45, 1948/49, s. 10; G. Alföldy, Acta Arch. Hung. 11, 1959, s. 116, 141.
- 7 Za Durostorum wypowiedział się Patsch 1937, s. 3, a za Scupi A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, s. 50, 69.
- 8 III 7441; por. B. Dragojević-Josifovska (w:) IMSup. VI, s. 24. Późniejsza, chyba trajanańska lub hadriańska, jest moim zdaniem inskrypcja żołnierza afrykańskiego pochodzenia (III 6232=AE 1966, 354).
- 9 Decydujący argument za tym, że I Italica powstała w 66 r. przynosi ostatnio Kolendo, Archeologia 31, 1980, s. 57 n.
- 10 Nero 19; 4; por. Kolendo, op. cit., s. 399 n.
- 11 AE 1972, 565=IGBulg. IV 2270.
- 12 GSUFF 54, 1959/60, 203.
- 13 Beuchel, s. 33 n.; Ritterling, col. 1409.
- 14 Tac. Hist. II 41.
- 15 Ibidem III 18 i 22.
- 16 Ibidem III 22.
- 17 Zob. rozdz. I, przyp. 114.
- 18 AE 1972, 512=IMSup. VI 36.
- 19 Por. Dragojević-Josifovska (w:) IMSup. VI, s. 24.
- 20 Przy dzisiejszym stanie badań archeologicznych ciągle nie można wykluczyć możliwości, że aż do czasu likwidacji podwójnych obozów legionowych (89 r.n.e.) stacjonowały w Oescus dwa legiony. Oprócz legionu V Macedonica mogła tam ewentualnie stać także i legio I Italica; por. B. Filov, Klio 7, 1907, s. 456. Znaleziska epigraficzne z Oescus nie przynoszą niestety jasności w tej sprawie. Końcowi l.w. można przypisać inskrypcję weterana III 12352. Nieco późniejszy, chyba trajanański, jest nagrobek wystawiony swemu ojcu przez Juliusza Crescensa, centuriona legionu I Italica (III 7428). Prawdopodobnie z tego samego czasu pochodzą stemplowane cegły legionu I Italica (R. Ivanov, Archeologija 23/2-3, 1981, s. 42 n.).
- 21 IMSup. VI 39.
- 22 op. cit., s. 68 n.
- 23 IMSup. VI 41; Mócsy, op. cit., s. 50, 69.

24 Macedonia: III 7441; III 12409; AE 1972, 565=IGBulg. IV 2270. Epirus: III 6144. Galatia: AE 1932, 52=1966, 353. Naricum: AE 1939, 121=AE 1940, 126. Gallia Herb.: III 8128=IMSup. VI 37; AE 1972, 512=IMSup. VI 36.

25 Kalinka, s. 322, nr 409 z uzupełnieniem Gerova, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 37, przyp. 3.

26 III 8198=IMSup. VI 37.

27 AE 1957, 307.

28 III 6221=ISM V 286. Niestety nie wiemy nic o osobie dedykanta inskrypcji.

29 Bell. Jud. VII 4, 3.

30 Zob. Mócsy, Pannonia and Upper Moesia, London 1974, s. 80.

31 Starinar 33-34, 1982/83, s. 97, 281.

32 III 13813 a, c, d; por. E. Swoboda, Forschungen am obermoesischen Limes Wien 1939, s. 69 n.

33 T. Gerasimov, IAI 24, 1961, s. 235 n. Porównanie napisu z najwcześniejszymi chyba trajanickimi stemplami legionu V Macedonica (Z. Morfova, Latomus 18, 1959, s. 645; T. Kovačeva, IMSZB 5, 1980, s. 64) wyklucza zaproponowane przez wydawcę datowanie napisu na drugą połowę III w. i każe go datować na czas przed opuszczeniem przez legion (około 102-105 r.n.e.) obozu w Oescus. Przemawia za tym także przedstawienie orka nad tabulą. Ten symbol legionu V Macedonica znajdujemy tylko na wczesnych typach stempli. W sprawie datowania inskrypcji z Somovit wypowiada się podobnie, ale bez uzasadnienia Gerov, Klio 61, 1979, s. 225. Wykuty obok inskrypcji relief z przedstawieniem Jowisza pochodzi faktycznie najprawdopodobnie dopiero z późniejszego okresu.

34 Patsch 1937, s. 3.

35 AE 1957, 307.

36 W późniejszej Mezji Górnej stacjonowały najprawdopodobniej za Wespazjana dwie kohorty pomocnicze w limacum Minus; zob. S. Dušančić, M. R. Vasić, Chiron 7, 1977, s. 298, przyp. 42.

37 Najpełniejszy wybór planów umocnień z okresu późnorzymskiego z terenu dzisiejszej Bułgarii znaleźć można w książce M. Biernackiej-Lubańskiej, The Roman and Early Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace, Wrocław 1982. Liczne zmiany nazw miejscowości bułgarskich spowodowały, że do ww. książki wkrały się też niewielkie błędy. Dotyczy to m.in. fortu Guljanci-Gauren, który na s. 229 figuruje jako Somovit. Dla terenu rumuńskiej Dobrudży zob. H. Gajewska, Topographie des fortifications romaines en Dobroudja, Wrocław 1974 i C. Scorpan, Limes Scythiae, British Archaeological Reports, International Series 88, 1980. Dla sprawy powierzchni fortów na limesie górnogermańskim zob. D. Seatz, Der römische Limes, Berlin 1975, s. 25.

38 Zob. R. Zmeev, Arheologija 11/4, 1969, s. 45 n.

39 V. Parvan, AARMSI, seria II 35, 1913, s. 60 n., ryc. 19; Al. S. Stefan (w:) 9. Limeskongress, s. 108, tabl. 23/1.

40 Zob. przede wszystkim Gerov, GSUIFF 45, 1948/49, s. 40 nn; idem, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 25 n; Aricescu, s. 35 n.

41 Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 25; H. Krummrey, Klio 47, 1966, s. 361; V. Najdenova, Arheologija 26/1, 1984, s. 43. Przypuszczenie to nie znajduje w pełni zdaniem dostatecznego uzasadnienia w znaleziskach z Iatrus. Stratygrafia kasztelu nie wykazuje obecności żadnych warstw z okresu przed końcem III w. (por. K. Wachtel w: Iatrus-Krivina I, s. 10 n.). Trzy znane dotychczas inskrypcje czynnych żołnierzy i oficerów legionu I Italica z Iatrus (Krummrey, op. cit., s. 359; K. Wachtel w: Iatrus-Krivina II, s. 237 nr 1; Wachtel, Najdenova, Arheologija 21, 1984, s. 41 n., nr 3) pochodzą najwcześniej z II w. i zostały znalezione w warun-

kach wtórnego użycia. W tym też celu mogły one zostać sprowadzone z Novae lub okolice (tak Wachtel, Arheologija 26/1, 1984, s. 43). Powyższe uwagi nie wykluczają oczywiście możliwości, że gdzieś w okolicy Iatrus znajdował się fort z okresu średniego Cesarstwa.

42 Tak Aricescu, s. 36.

43 O mezyjskich auxiliach zob. Wagner, s. 10 nn; V. Gerasimova, Arheologija 11/4, 1969, s. 5 nn; eadem, Arheologija 12/4, 1970, s. 22 nn; Beneš, s. 6 nn. Szczególnie sceptyczne stanowisko wobec poglądu o powstaniu pierwszych obozów oddziałów pomocniczych w Dobrudży już za Flawiuszy zajmuje A. G. Poulter (w:) 12 Limeskongress III, s. 734.

44 Flaviana: Not. dign. Or. XXXIX 3-20; por. TIR I 135, s. 42; Vallis Domitiana: Itin. Ant. 226, 5; por. TIR I 35, s. 77. Wagner, s. 37 n., jest zdania, że fort Flaviana zawdzięcza swoją nazwę stacjonującej tam prawdopodobnie ala I Galliarum Flaviana, zaś według R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucaresti 1938, s. 301 fort ten jest założeniem konstantyńskim.

45 TIR I 35, s. 53; V. Velkov (Arheologija 1/1-2, 1959, s. 24 n.; Klio 39, 1961, s. 215 n.) wykazał, że Nigrinianis (Tab. Peut. VIII 2) i Candidiana (Itin. Ant. 225, 2) są nazwami tego samego osiedla koło dzisiejszej wsi Malak Preslavec. Nowa, niekolejarska nazwa Candidiana wiąże się bez wątpienia z budową nowego kasztelu, którego mur obronny i wieże odkryte zostały na strzemiisku Dolno gradiste koło Malak Preslavec (Arheologija 1/1-2, 1959, 24 n.). Fort Nigrinianis z okresu wczesnego Cesarstwa musiał znajdować się stosunkowo niedaleko, na równym terenie. Według Velkova nazwa Nigrinianis pochodzi od niger - czarny, do czego trudno znaleźć uzasadnienie w topografii okolicy. Skuszenie natomiast sądził V. Beševliev, IAI 19, 1955, s. 288, że nazwa ta może mieć związek z imieniem jakiegoś człowieka. Za tym, że Nigrinianis jest najprawdopodobniej domicjanickim założeniem, wyrażają się także świadczące fragmenty brązowej statui cesarskiej, które zostały przedstawione przez I. Venedikova podczas 8-go międzynarodowego kolokwium na temat antycznych brązów w Starej Zagorze (maj 1984). Według Venedikova chodzi o posąg Trajana. Bardziej przekonuje propozycja H. U. Nubera, który zwrócił w dyskusji uwagę, że dwie Viktorie na pancerzu symbolizują prawdopodobnie podwójny triumf Domitjana; zob. Sarnowski, Ratiariensia 3, 1987 (w druku).

46 G. Alföldy, H. Halfmann, Chiron 3, 1973, s. 331 n.

47 Patsch 1937, s. 5 n.; Alföldy, Halfmann, op. cit., s. 360.

48 AE 1966, 356; V. Velkov, VDI 76, 1961, s. 69 n.; idem, Epigraphica 27, 1965, s. 90 n.

49 Kienast, s. 72 n.; por. też E. Condurachi (w:) 9 Limeskongress, s. 87.

50 Por. R. Seure, Revue Archéologique 1915, s. 186 n.; P. Gauckler (w:) Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines IV, s. 657 s.v. Pristis; Beševliev, op. cit., s. 287. Pewne wątpliwości może jednak budzić inskrypcja ze Svalenik, niedaleko od Ruse (IAI, 17, 1950, s. 278). W wierszu 4 Gerov, s. 362 nr 86 czyta: mil(es) c(ohortis) l(uocensium lub - usitanorum). Być może chodzi jednak o mil(es) l(assarius).

51 Zob. rozdz. I, przyp. 44.

52 III 7548; 12498; 14453; XVI 31; Aricescu, s. 209, nr 71, 102; Patsch 1937, s. 153; Wagner, s. 141 (najprawdopodobniej ze względu na występujące niebezpieczeństwo napadów piratów); Beneš, s. 35; Aricescu, s. 37; Suceveanu, Pontica 8, 1975, s. 120; M. B. Rankov (w:) Ancient Bulgaria, wyd. A. G. Poulter, Nottingham 1983, s. 42.

53 Suceveanu (w:) Quaderni Latinesi di Studi Classici e Medievali II 4, 1980, s. 494.

54 Por. rozdz. IV. Należałoby przy tym wskazać na fakt, że przyznanie taurydzianemu Chersonozowi za Antonina Piusa statusu civitas libera po dłuższej nieobec-

ności rzymskich oddziałów na Krymie oznaczało wprowadzenie ponownie wojska, tym razem najprawdopodobniej do samego miasta.

⁵⁵Zob. rozdz. I, przyp. 90.

⁵⁶M. Speidel, *Die Equites Singulares Augusti*, Bonn 1965, s. 91. Także najwcześniejsza, pewna wzmianka o *pedites singulares* mezyjskiego namiestnika pochodzi dopiero z okresu panowania Trajana; por. IDR II 108, 564. O odkomenderowaniu za Trajana żołnierzy z cohors I Hispanorum do różnych mezyjskich, prowincjonalnych urzędów donosi papyrus Hunt (Fink, s. 217 n., nr 63, col. II wiersze 7, 26, 34).

⁵⁷Por. A. Dobson, A. v. Gómeszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln 1967, s. 20 n., 29 n., 32 n., 63 n.; E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932, s. 73 n.

⁵⁸Por. Tacit. *Hist.* III 46; Jordanes, *Getica* XIII 76; Patsch 1937, s. 4; R. Syme, *Danubian Papers*, Bucarest 1971, s. 149.

⁵⁹Vespas. 8, 4.

⁶⁰Por. np. B. A. Lambert, *Leben der Caesaren*, München 1955, s. 424; zob. Suetone, *Vie des douze Césars*, III, ed. Belles Lettres, Paris 1932, s. 57.

⁶¹Zestawia je Suceveanu, op. cit., s. 488, przyp. 117.

⁶²Ibidem, s. 489 n.

⁶³Inskrypcja IGBulg. II 743 z Abrittus poświadcza około 20 r.n.e. istnienie strategii na terenie należącym później do Mezji. O strategiach w rzymskiej Tracji zob. Gerov, *Klio* 52, 1970, s. 123 n.

⁶⁴XIV 3608=ILS 986; por. Suceveanu, SCIV 30, 1979, s. 49.

⁶⁵AE 1972, 572.

⁶⁶(w.) 10 Limeskongress, s. 281. Por. też W. Eck, RE Suppl. 14, s. 59, s.v. Arruntius; Devijver, nr A.166. Nieuzasadnione jest przedstawiona przez Suceveanu (Pontica 30, 1979, s. 56 n.) próba datowania prefektury Arruntiusza na przeddomi-cjański okres i osadzenia jej nad środkowym Dunajem.

⁶⁷Ojh. Beibl. 49, 1968/71, s. 13.

⁶⁸Por. III 7397; G. Alföldy, *Acta Arch. Hung.* 11, 1959, s. 127.

⁶⁹AE 1961, 364:prae[f. orae maritimae Am]astr[ensis] et clas[sis Ponticae]. J. Moreau (w.) *Limes-Studien. Schriften des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz* 14, 1959, s. 84 n.; Kienast, s. 116.

⁷⁰IX 3609=ILS 2707 a; Pflaum, s. 1608.

⁷¹Nadreńskie i naddunajskie prefektury ripae były w odróżnieniu od prefektur orae maritimae przede wszystkim okręgami wojskowymi utworzonymi dla obrony określonego odcinka rzeki. Niekiedy dochodziło także do połączenia z prefekturami płeniennymi; por. IX 5363: praefectus ripae Danuvii et civitatum duarum Boiorum et Azalium; Mócsy, RE Suppl. IX, col. 607, s.v. Pannonia; Chr. B. Rüdger, *Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit*, Köln 1968, s. 28.

⁷²Arch. Ért. 40, 1923-1926, s. 294, przyp. 3. Nieskusnie contra Patsch 1937, s. 7 na podstawie inskrypcji z Niżu (III 14567=ILS 9225=IMSup. IV 31). Ten nagrobek legionisty, który był *discens epibeta*, nie poświadcza żadną miarą obecności statków mezyjskiej floty prowincjonalnej na wodach Morawy.

⁷³Doruțiu-Boila (w.) 9 Limeskongress, s. 91, ryc. 1.

⁷⁴Eadem (w.) 10 Limeskongress, s. 295; A. G. Poulter (w.) 12. Limeskongress III, s. 734, przyp. 9.

⁷⁵XVI 44; XVI 45. Na obu dyplomach, które wydano w okresie intensywnych przygotowań do wojny z państwem dackim, zostały też już zapewne uwzględnione oddziały

jakie przemieszczono w tym celu do Mezji z innych prowincji. Takie podejście może zachodzić w przypadku kohort I Iyrionum, II Chalcidienorum, I Hispanorum veterana i II Mattiacorum. Kilka oddziałów z obu list zostało odkomenderowanych jeszcze w pierwszej połowie II w. do innych prowincji. W Syrii znalazła się chyba *coelestis* po żydowskiej wojnie Hadriana cohors VII Gallorum, a w wojsku nowej prowincji Dacia Inferior za Hadriana *ala* I Asturum i kohorty I Iyrionum, II Chalcidienorum, I Hispanorum veterana, II Gallorum i I Bracaraugustanorum (por. Gerov, *Klio* 37, 1959, s. 196 n.). W armii Dacji Górnej jest uwzględniona na dyplomach z 144 i 157 r. (XVI 90 i 107) cohors I Ubiorum. Najpóźniej od 161 r. stacjonowała w Mezji Górnej *ala* I Gallorum Flaviania (zob. Roxan 55).

⁷⁶Gr. Tocilescu, *AFM* 11, 1887, s. 26; E. Bornmann, *Ojh.* 1, 1898, s. 175.

⁷⁷Odwrotnie A. Radnoti (w.) *Schriften des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz* 14, 1959, s. 150. Skuszenie już B. Filov, *IBID* 2, 1966, s. 57 n.

⁷⁸Inskrypcje żołnierzy i weteranów *ali* I Vespasiana Dardanorum (III 7512; III 7504; ISM V 131) z rejonu Troesmis pochodzą prawdopodobnie dopiero z czasu, gdy duża *vexillatio* legionu I Italica obsadziła północną Dobrudżę po przeniesieniu legionu V Macedonica do Dacji około 167 r. Dla wyrażonego przez Aricescu, s. 36 poglądu, iż jednostka ta stała w Arrubium już w okresie flawijskim nie znajduję przekonującego uzasadnienia.

⁷⁹Stacjonująca w Montanie cohors I Sugamborum (por. III 12529) została tutaj także po przeniesieniu legionu V Macedonica z Oescus do Troesmis; por. Wagner, s. 185 n; Beneš, s. 51 n. Cohors II Mattiacorum, która najpóźniej na początku II w. stacjonowała w Barboși (Wagner, s. 165 n.), została za Antonina Piusa przeniesiona do Sexaginta Prista. Dla poparcia domysłu, że kohorty I Hispanorum i II Gallorum stały pod koniec I w. w Durostorum V. Parvan (*Rivista di Filologia Classica* 52, 1924, s. 324) nie przytoczył żadnego uzasadnienia. Pogląd ten bezkrytycznie powtarzają Wagner, s. 148 n., 135 n., Beneš, s. 37 n., 32 i Gerov, *Klio* 37, 1959, s. 206. W 105 r. główna kwatery kohorty I Hispanorum znajdowała się w Stobi (papyrus Hunt, col. I, wiersz 24). W 129 r. i 140 r. kohorta ta jest już poświadczona w Dacji Dolnej (XVI 75; Roxan, s. 63, nr 39).

⁸⁰Najpełniejsze zestawienie źródeł do dackich wojen Domicjana przedstawił St. Geill, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien*, Rome 1894, s. 292 n. i Patsch 1937, s. 3 n. Istotne zmiany, zwłaszcza w chronologii wojen przynoszą Alföldy i Halfmann, op. cit., s. 356 n.

⁸¹Ibidem.

⁸²Getica XIII 76.

⁸³Agric. 41.

⁸⁴Patsch 1937, s. 18.

⁸⁵Benea, s. 44.

⁸⁶III 14214=ILS 9107; Doruțiu-Boila, *Dacia* 5, 1961, 345 nn. Na wszystkich czterech stronach pomnika spisane są imiona poległych w jakiejś bitwie lub wojnie żołnierzy i oficerów. Oprócz pretorianów (?) i żołnierzy auxiliarnych są także i legionieści. Większość badaczy opowiada się za domicjańskim datowaniem zabytku, a poległych legionistów łączy na podstawie podanego pochodzenia ze zniszczonym legionem V Alaudae (por. Ritterling, *Germania* 9, 1925, 141 n.; Patsch 1937, s. 13 n.; Syme, *Danubian Papers*, Bucarest 1971, s. 80 n.; Doruțiu-Boila, *Dacia* 5, 1961, 345 n.). Strobel, s. 185, 237 n. zaproponował ostatnio datowanie na okres panowania Trajana; zob. też Sarnowski, *Germania* 65, 1987 (w druku).

⁸⁷Alföldy, Halfmann, op. cit., s. 357 n.

⁸⁸Ibidem, s. 360.

⁸⁹Filov, s. 46; Ritterling, col. 1542; Beneš, s. 44, 147.

⁹⁰Filov, s. 37; Ritterling, col. 1569 n; Patsch 1937, s. 12 n.

- ⁹¹XII 3167=ILS 1016; III 7397; III 12411=ILS 2666 a.
- ⁹²Alföldy, Malfmann, op. cit., s. 361.
- ⁹³Ibidem, s. 360.
- ⁹⁴Prawdopodobna, lecz bynajmniej nie dowiedziona obecność dolnomezyjskich oddziałów Korneliusza Nigrinusa na Nizinie Wołoskiej, nie przyniosła jeszcze chyba ze sobą stałej okupacji tego obszaru. To nastąpiło natomiast na pewno po pierwszej wojnie dackiej Trajana. Datowanie papirusu Hunt, w którym Buridava i Piroboridava zostały określone jako miejscowości in tra provinciam (Fink, s. 224; col. II wiersze 26 n.), na 105 r. (Syme, JRS 49, 1959, s. 26 n.) czyni mało prawdopodobnym domysł R. Vulpego (Dacia 4, 1960, s. 326 n.; Dacia 5, 1961, s. 369 n.), jakoby już za Domitjana Nizina Wołoska i południowa Mołdawia były w rzymskich rękach. Dla sprawy krytyki argumentów Vulpego zob. Strobel, s. 187, przyp. 178. Potwierdzenia hipotezy rumuńskiego historyka nie przyniosły też jak dotąd najnowsze badania archeologiczne w wołoskich obozach; por. I. B. Cătănciu, AMN 20, 1983, s. 80; Gh. Bichir, Geto-Dacia din Muntenia în epoca romană, București 1984, s. 95 n. Wśród nowych badań należy jednak odnotować studium R. D. Bondara i S. A. Bulațoviș (w: Pamiętniki rzymskiego i średnie-wiekowego wremeni v severo-zapadnom Pričernomorje, Kiev 1982, wyd. A. V. Gubkova, s. 156), którzy na podstawie monet z Orlovka-Aliobrix dochodzą do wniosku, że ten lewobrzeżny, dunajski fort istniał najpóźniej od drugiej połowy I w.n.e.
- ⁹⁵Inaczej Ritterling, col. 1444 na podstawie inskrypcji X 135=ILS 2719, która wspomina trybuna legionu II Adiutrix. W czasie swebskoarmackiej wojny wybrany on został optio tribun[or(um)]legionum quinque. G. Alföldy (Acta Arch. Hung. 11, 1959, s. 122) widzi w tych legionach oddziały górnomezyjskie, zaś S. Dušančić i M. R. Vasić, Chiron 7, 1977, s. 302 tylko pannońskie.
- ⁹⁶Por. III 7397: ... (centurio) leg. XV Apol., item (centurio) leg. V Mac et leg. XVI Fl. Fir., bis donis donatus bello Dacic[o] et bello Germanico; zob. jeszcze Patsch 1937, s. 36; Alföldy, op. cit., s. 127.
- ⁹⁷Papirus Hunt, col. II, wiersz 35 (Fink, s. 225); por. Poulter (w:) 12 Li meskongress III, s. 729, 740, przyp. 3. Gerov (w:) ANRW VII 1, s. 211 n., nie uwzględnia danych z papirusu Hunt.
- ⁹⁸III 9, 1; 10, 1.
- ⁹⁹III 7422; Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 69.
- ¹⁰⁰Premmerstein, ÖJh. Beibl. 1, 1898, s. 177, 190 n.
- ¹⁰¹Patsch 1937, s. 3, 47.
- ¹⁰²Tak Premmerstein, op. cit., s. 177; A. v. Domaszewski, Neue Heidelberger Jahrbücher 1, 1891, s. 190; Patsch, RE V, col. 1863 s.v. Durostorum; por. też Syme, Danubian Papers, Bucarest 1971, s. 90.
- ¹⁰³III 10, 5.
- ¹⁰⁴Claudii Ptolemaei Geographia, Berlin 1883, s. 464.
- ¹⁰⁵Beuchel, s. 61 n.; Weerd, s. 250 n.
- ¹⁰⁶AE 1936, 16. Inne stemple zostały przedstawione przez P. Donevskiego na jubileuszowym sympozjum w Novae (31.08 - 2.09, 1979 r.). Publikację znalezisk przygotowują P. Donevski i K. Wachtel. Te spośród stempli, których rysunki mogłem obejrzeć, nie są wcześniejsze od drugiej połowy II w.
- ¹⁰⁷Silvae V 2, 136 n.
- ¹⁰⁸Gsell, op. cit., s. 215. Zdanie to podzielali Premmerstein, op. cit., s. 191; Tocilescu, s. 71, 81; Weerd, s. 347; contra Filov, Klio 7, 1907, 456 n.; A. Bätz, RE VII, col. 592, s.v. Troesmis; por. też E. Kornemann, Klio 7, 1907, s. 93.
- ¹⁰⁹Por. E. Sattmann, RE VIII A 2, col. 1858, s.v. Vettius; PIR III 325.
- ¹¹⁰Stalius Silv. V 2, 136 n: ante septenus habebit/Tater et undoso circumflua coniuga Peuce?
- ¹¹¹Patsch 1937, s. 25-27, 188 n. Nieskuteczność tego poglądu wykazał na podstawie inskrypcji ISM I 177 i datowania tzw. vallum Domitiani D. M. Pippidi (w:) Hommages à A. Grenier, Bruxelles 1962, s. 1265 n.
- ¹¹²Filov, Klio 7, 1907, s. 456.
- ¹¹³AE 1976, 614 z Brășlanica. Spośród trajkańskich (?) nagrobków por. GNMS 1921, s. 213 n., nr 2 = Gerov, GSUTFF 45, 1948/49, s. 74 nr 21 z Riben.
- ¹¹⁴GSUFKNF 72, 1977/80, s. 38.
- ¹¹⁵Ibidem, s. 39.
- ¹¹⁶B. Sultov, GMSB 9, 1983, s. 17 n.
- ¹¹⁷III 14422.
- ¹¹⁸III 12411=ILS 2666 b; por. też inskrypcje wskazujące na rekrutację za Flawiuszy: III 7428; IBAU 3, 1912, s. 6, nr 3 = Gerov, GSUIFF 45, 1948/49, s. 73 nr 19.
- ¹¹⁹Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 25 n.; L. Mrozewicz, Rozwój ustroju municipalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej, Poznań 1982, s. 16 n.
- ¹²⁰Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 41 n.
- ¹²¹Ibidem, s. 165.
- ¹²²VI 3828=31692; TGRBulg. III 1410.
- ¹²³III 8198=IMSup. VI 37.
- ¹²⁴AE 1972, 565=IGBulg. IV 2270.
- ¹²⁵Na mapie 2 nie zostały uwzględnione następujące inskrypcje: napis budowlany AE 1981, 746 ze 106 r. z Rasova w Dobrudży (prawdopodobni wojskowi dedykanci nie zostali podani na napisie); inskrypcja z Tropaeum Traiani z Adamklissi z lat 100-109 (III 12467; M. Gostar, Latomus 28, 1969, s. 119 n.); inskrypcja na gemmie z muzeum w Sofii (A. Dimitrova-Milčeva, Antike Gemmen und Kameen aus dem Archäologischen Nationalmuseum in Sofia, Sofia 1980, s. 81, nr 208: [L]EG XI/C/PF - nieznanne pochodzenie).
- ¹²⁶Por. Strobel, s. 158 n.
- ¹²⁷Podstawowym opracowaniem dackich wojen Trajana jest od niedawna monografia Strobel (zob. skróty), w której autor oprócz tradycyjnie wykorzystywanych źródeł pisanych i ikonograficznych wspomniał także przemówić także materiałowi archeologicznemu. Kilka wcześniej mało znanych inskrypcji, a także nie zawsze dość krytyczna analiza dostępnego materiału źródłowego, zwłaszcza stemplowanych cegieł, nie pozwala mi jednak w pełni podzielać poglądów Strobel w odniesieniu do udziału Mezji Dolnej i jej wojska w wojennych zmaganiach Rzymu z państwem dackim.
- ¹²⁸XVI 44; XVI 45. Dla sprawy znaczenia tych dokumentów i ich związku z przygotowaniem do wojny por. ostatnio Strobel, s. 80 n.
- ¹²⁹Zob. rozdz. II 1, przyp. 75.
- ¹³⁰TSM I 68; ISM I 67; por. R. Vulpe, Din Istoria Dobrogei, București 1968, s. 80.
- ¹³¹AE 1966, 356. Blżej nieokreślona budowla wzniesli cives Roman[i] consisten(tes)] Sexaginta Pr[ist(is)].
- ¹³²T. Gerasimov, IAI 24, 1961, s. 235 n.; zob. rozdz. I 1, przyp. 33.
- ¹³³III 1699=8267=AE 1973, 474. Por. omówienie wszystkich górnomezyjskich inskrypcji budowlanych z lat 98-101 u Strobel, s. 159 n.
- ¹³⁴Jest to poświadczony przez jedno znalezisko z Ratiarii (III 14597 = M. Bolini, Ratiariensia 1, 1980, s. 102 r 7: LEG V MAC. Znalezisko z Ratiarii odpowiada

da późnolawijsko-wczesnotrajańskim typom z Oescus; por. Z. Morfova, Latomus 1959, s. 640 n.

¹³⁵AE 1973, 478: Imp. Caes[ar]i Ne[rvae] ---/Po[ntif(ici) Max(imo)] [----]. Praw-
dopodobniejsze wydaje się datowanie na początek panowania Trajana, który nosił
wtedy imiona Nervae Traianus (obserwacja J. Kolendo, Archeologia 23, 1973, s. 64).

¹³⁶Sarnowski, Archeologia 32, 1981, s. 43; idem, Eos 71, 1983, s. 268 n.

¹³⁷Idem, Archeologia 27, 1976, 54 n.; idem, Germania 65, 1987 (w druku). O wy-
stępnach wież przed linią muru obronnego w rzymskiej architekturze militarnej H.
Petrikovits, JRS 61, 1971, s. 197; D. Baatz, Germania 51, 1973, s. 538 n.

¹³⁸Cass. Dio LXVII 7, 4.

¹³⁹Idem LXVIII 9, 5-6. Przekaz ten jest wymownie uzupełniony sceną XXXII na
kolumnie Trajana. Widzimy na niej Daków burzących taranem narożnik jakiegoś obozu
należącego zapewne do któregoś z dolnomozyjskich auxiliów. Dla sprawy wyszkolenia
i uzbrojenia oddziałów dackich por. Strobel, s. 59 n.

¹⁴⁰VI 3584=ILS 2656: successione promotus [ex] leg. V ma[c.] in leg. [I It] al-
donis d. torquib. armill. phaler. corona val[i] bello dacico, successione promotus
ex leg. [I It] in leg. I Miner., [it]er donis d. torquib. armil[l] phaler. cor-
na val[i] bello dacico ...

¹⁴¹XI 3100; por. Filov, s. 53; Ritterling, col. 1413; Devijver N 24.

¹⁴²Zob. szczególnie X 6321=ILS 1035; por. Ritterling, col. 1576; Strobel, s. 90.

¹⁴³Por. szczególnie sceny XXXI - XLIV z kolumny Trajana, które przedstawiają
drugą (dolnomozyjską) kampanię pierwszej wojny; Cass. Dio LXVIII 9, 1-4; papiirus
Hunt (Fink, s. 221 n.; dla sprawy datowania tego dokumentu na wrzesień 105 r. zob.
Syme, JRS 49, 1959, s. 26 n. Numerację scen z kolumny Trajana przejąłem za C. Di-
choriussem, Die Reliefs der Traianssäule, Berlin 1896-1900.

¹⁴⁴Por. M. Macrea, AMN 3, 1966, 130 n.

¹⁴⁵Przekonujący materiał dowodowy dla sprawy datowania pochodzi z Drajna de
Sus (G. Stefan, Dacia 11-12, 1945-1947, s. 141) i Mălăiești (C. Pop, SCIV 26, 1975,
s. 279). Spośród najnowszych refleksji na ten temat zob. Strobel, s. 187 n.;
C. C. Petolescu (w:) 13 Limeskongress (w druku).

¹⁴⁶Na mapie 2 nie zostały uwzględnione dwa zaginione znaleziska stempel z Bum-
hești i Răcari IDR II 178: [l(egio) V] M(acedonica), III 14216,26 = IDR II 167
[l(egio) V] M(acedonica). Jeśli litera M istotnie była ostatnią na stemplach, to
należały one do typów z okresu po przemieszczeniu legionu z Mezji do Dacji (167 r.)
lub nawet po ewakuacji Dacji za Aureliana. Postauraelskie są stemple typu LVM
IDR II 99, 167, 178; por. D. Benea, AMN 15, 1978, s. 240. Z tego samego względu
wykluczyć należy stempel o niepewnej proveniencji, może z Arutela w dolinie Oltu
(IDR II 579: LVM) oraz zabytki z Drobety (IDR II 99: LVM) i Gamzigradu (A. Lalo-
vić w: Gamzigrad. Käsnoantički carski dvorac, Beograd 1983, ryc. 128: LVM) w Me-
zji Górnej, lub dokładniej powiedziawszy już w postauraelskiej Dacia Ripensis.
Wcale nie jest pewne, że stemple (vexillationes?) dolnomozyjskich legionów z Bu-
ridavy (IDR II 556-559) zawierają nazwę legionu XI Claudia. Nie przypisuję zatem
temu legionowi fragmentarycznie zachowanego stempla IDR II 557: --X---/LEGVM[AC].
Bardziej niż wątpliwe jest pochodzenie jednego, rzekomo w Drobecie znalezionego
stempla legionu I Italica III 8072=IDR II 97: LEG I ITAL; por. J. Szilágyi, Die
Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel, Budapest
1946, s. 40 Tabl. II i krytyczne uwagi G. Florescu i C. C. Petolescu (w:) IDR II
s. 18, 65. Skrót nazwy legionu na innym stemplu tego oddziału z Sucidavy IDR II
235: LEGI wydaje się wskazywać na III w.; por. Sarnowski, Archeologia 34, 1983,
s. 60. Wszystkie wyliczone wyżej, późniejsze bądź wątpliwe znaleziska uwzględnił
Strobel, s. 86, 90, 94, 166, 168 i wykorzystał niektóre z nich (ibidem, s. 173) do
rekonstrukcji kierunku marszu dolnomozyjskiej armii przez zachodnią Oltanię w cz-
sie pierwszej kampanii pierwszej wojny. Bardzo niepewne jest pochodzenie stempla
legionu XIII Gemina z Mălăiești (C. Zagorit, Castrul roman dela Mălăiești și cetă-

tea dela dela V. Humei din județul Prahova, Pleiești 1940, s. 8) i stempla le-
gionu V Macedonica z Poiana? (S. Sanie, Civilizația română la est de Carpați și
romanitatea pe teritoriul Moldovei, Iași 1981, s. 89 Nr 4 Tabl. 21,9). O stemplu
z Mălăiești Zagorit tylko słyszał. W sprawie stempla z Poiana por. Sarnowski, Ger-
mania 65, 1987 (w druku). Najnowsze znaleziska stempel legionu XI Claudia z Pie-
troasele-Buzaă (D. Tudor, Archivele Olteniei 1, 1981, s. 61; M. Izony, Mousaios.
Studii și Comunicări. Archeologie. Istorie 1, 1981, s. 44) wydają się poświadczac
panowne obsadzenie Niziny Wołoskiej na początku III w. i to chyba niezależnie od
tego, czy nowoznalezione stemple trzeba czytać LEG XI CL ANT czy LES XI CLAV (por.
C. Mușteanu i inni, SMMIM 12, 1979, s. 171).

¹⁴⁷Por. szczególnie Gerov, Klin 37, 1959, s. 196 n.

¹⁴⁸Na mapie 3 widnieje też miejsce znalezienia stempla cohors I Ubiorum, któ-
ra według świadectwa dyplomu XVI 90 najpóźniej w 144 r. należała do wojska Gacji
Górnej. Niestety nie wiemy dziś jeszcze, czy znalazła się na tym terenie już w
czasie wojen dackich, czy dopiero później (tak Protase, Dacia 6, 1962, s. 507). W
północnej części Dacia Superior wzmiankowane jest dalsze miejsce znalezienia (Ozd)
stemplowanych cegieł tej kohorty (Protase, op. cit., s. 507).

¹⁴⁹Por. szczególnie geto-dackie osiedla w południowej Mołdawii: Piatra-Neamț,
Jiscești, Poiana; N. Gostar, Apulum 5, 1965, s. 148; idem, Cetăți dacice din Mol-
dova, București 1969, s. 26, 29.

¹⁵⁰Dość znaczne podobieństwa istnieją między drewniano-ziemnymi i kamiennymi
umocnieniami Novae i założeniami obronnymi z Drajna de Sus, Hoghiz, Brețcu i Hoit-
te; Sarnowski, Eos 71, 1983, 271 n.

¹⁵¹Strobel, s. 173 n.

¹⁵²Z tej listy przypuszczalnych baz wyjściowych dolnomozyjskiego wojska nale-
ży raczej wykluczyć obóz w Drobeta. Dla sprawy wątpliwego pochodzenia stempla le-
gionu I Italica z Drobety por. przyp. 146. Nie znamy niestety wymiarów twierdzy
legionowej w Oescus. Największą spośród położonych na lewym brzegu Dunaju baz wyj-
ściowych był ziemny obóz w Bistreț (co najmniej 12 ha). Podobną powierzchnię miał
chyba ziemny obóz w Izlaz, którego jeden bok wynosi 340 m. O około połowę mniej-
szy był obóz w Sucidava (około 6 ha?). Wszystkie te dane pochodzą z D. Tudor
DR, s. 265, 279; idem, Sucidava. Une cités dacoromaine et byzantine en Dacie,
Bruxelles 1965, s. 25. Dla porównania wojenny obóz legionu XX Valeria Victrix w
Inchtuthil, zbudowany podczas szkockiej kampanii Agricoli w 83 r., miał powierzch-
nię około 21 ha, zaś obóz legionowy w Novae około 17 ha. Wewnętrzne powierzchnie
fortów zajętych przez alae milliariae na górnogermańsko-retyckim limesie wynosiły
5,2 - 6 ha. Alae quingenariae i cohortes milliariae potrzebowały 3,1 - 4,2 ha, co-
hortes quingenariae 1,4 - 3,2 ha. Dane te podaje D. Baatz, Der römische Limes,
Berlin 1975, s. 25. Późniejsze forty uczestniczących w wojnach dackich Trajana ko-
hort I Hispanorum i III Gallorum miały powierzchnie 2,5 ha (Brețcu) i 3,6 ha (Hog-
hiz). Zob. IIR L 35, s. 23, 46.

¹⁵³Trajańskie obozy w Slăveni i Romula miały powierzchnie 3,2 i 4 ha; por. Tu-
dor DR, s. 302; Cr. M. Vladescu, Gh. Poenaru Bordea (w:) 11 Limeskongress, s. 355 n.

¹⁵⁴Por. przyp. 146. W Bumhești, skąd rzekomo pochodzi trajański stempel le-
gionu V Macedonica (III 14216,26=IDR II 167) poświadczona jest stemplami (IDR II
179; MCA 15, 1981, s. 350) aktywność budowlana górnomozyjskich oddziałów cohors
LIII Cypria i legio IIII Flavia.

¹⁵⁵I. Piso, D. Benea, ZPE 56, 1984, s. 282 n.

¹⁵⁶Na zachód od doliny Oltu, w położonym naprzeciw Oescus obozie Sucidava, zo-
stał znaleziony stempel kohorty I Lingonum veterana (IDR II 239), której żołnierze
też wchodziłi w skład vexillatio Britannica; por. Strobel, s. 136. Wykopaliska
1985 r. w Novae przyniosły trajańskie stemple legionu I Minervia; zob. Sarnowski,
Germania 65, 1987 (w druku).

¹⁵⁷Gerov (w:) ANRW II 6, s. 115 n., 148 n.; por. Strobel, s. 179 n.

¹⁵⁸Patsch 1937, s. 68; Starr, s. 135; R. Vulpe (w:) Studia in honorem V. Be-

ševliev, Sofia 1978, s. 165, 168; W. Sauer, Untersuchungen zur Trajanssäule I Berlin 1977, s. 18; Strobel, s. 140. Dla większości badaczy Oescus jest prawdę podobniejszą alternatywą.

¹⁵⁹ I. Mrozewicz, *Archeologia* 32, 1991, s. 79 n., nr 1-3. Zamiast IMP(erator) TR(aianus) czytałbym IMP(eratoris) TR(aiani). Dla sprawy znaczenia i datowania bytków na drugą kampanię pierwszej wojny dackiej zob. też Sarnowski, *Balkanica et snaniensis* 1, 1984, s. 160 n.; idem, *Fos* 71, 1983, s. 268 n. Możemy sobie łatwiej wyobrazić, że podobne piony musiały być przytwierdzone do ukazanych na scenie XXXV kolumny Trajana poszurowanych bali (por. ten sam bagaż na scenach XXXIII XLVII).

¹⁶⁰ AE 1940, 180.

¹⁶¹ *Anm.* XXXXI 5, 16; *Jord. Cet.* XVIII 101.

¹⁶² Tak Cichorius, op. cit., s. 192; I. Rossi, *Trajan's Column and the Dacia Wars*, London 1971, s. 152; Sauer, op. cit., s. 27. Według Vulpe (w:) *Studia in honorem V. Beševliev*, Sofia 1978, s. 170 scena XXXIX przedstawia budowę miasta Nicopolis ad Istrum. Tak też wcześniej Bonaszewski, *Philologus* 65, 1906, s. 332. W tej sprawie Strobel nie zajmuje żadnego stanowiska. Pokazany na reliefie nieregularny zarys murów wydaje się rzeczywiście pasować do planu miasta Nicopolis (po ostatni plan publikowany przez A. G. Poulter w: *Ancient Bulgaria*, wyd. A. G. Poulter, Nottingham 1983, s. 91, zyc. 5). Z drugiej jednak strony nasza obecna wiedza czyni raczej mało prawdopodobnym, że miasto to zostało zbudowane już podczas pierwszej wojny. Odpowiedniejszy po temu był okres międzywojenny lub lata po definitywnym zakończeniu działań wojennych. Sądzę, iż scena XXXIX jest niczym innym jak sceną budowy kamiennych murów obronnych prawdopodobnie na miejscu już wtedy zaplanowanego, przyszłego miasta (podobnie już E. Petersen, *Trajan's dackische Krieg*, Leipzig 1899, s. 52). Zarówno plan zabudowy wnętrza miasta Nicopolis jak i jego powierzchnia (około 25 ha) nie wykluczają możliwości, że umocniona murami powierzchnia posłużyła najpierw jako obóz i miejsce koncentracji oddziałów przed drugą częścią dolnomezyjskiej kampanii, która rozegrała się już we wschodniej części prowincji, prawdopodobnie koło Adamklissi (sceny XL - XLI). Za analogię do przypuszczenia wojskowego pochodzenia miasta Nicopolis może posłużyć Timgad, zaś w dolnomezyjskim regionie Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

¹⁶³ Zob. jednak przyp. 156. Znaczne możliwości interpretacyjne otwierają się natomiast przy przyjęciu datowania ołtarza z Adamklissi (III 14214=ILS 9107; *Dac. Rufiu-Boila*, *Dacia* 5, 1961, s. 345 n.) na okres trajański (tak Strobel, s. 237 n.; por. wyżej rozdz. II 1, przyp. 86). Powiązana przez Gerova, *GSUIFF* 45, 1948/49, s. 11; płyta nagrobna Aureliusza Aelianusa c(ustos) a(rmerum) leg(ionis) XVI F(laviana) Fir(mae) z Drenovec (AE 1957, 293) z okresem dackich wojen Domitjana lub Trajana pochodzi najwcześniej z końca II w. Tak już Beševliev, *Epigrafski prinosi*, Sofia 1952, s. 40, nr 61. Stempel górnomezyjskiego legionu VII Claudia z Durostodum (V. Dobruski, *SNUMK* 18, 1901, s. 770; *LEG VII C P F*) wskazuje najprawdopodobniej na transport materiału budowlanego w okresie po- lub międzywojennym. W sprawie datowania stempli tego typu na początek II w. zob. Benea, s. 38.

¹⁶⁴ Pochodząca prawdopodobnie z okresu trajańskiego inskrypcja z Transmariscy (AE 1939, 101) stoi może w związku z udziałem kohorty I Thracum Syriaca w walkach prowadzonych w Mezji Dolnej. Jeszcze w 100 r. (por. XVI 46) kohorta ta należała do górnomezyjskiego wojska. Możliwe, że także w tym czasie przemieszczona została z Górnej do Dolnej Mezji cohors I Cilicum. Także i ten oddział należał w 100 r. do armii Mezji Górnej (XVI 46); niedługo potem jego kwatery stał się fort w Sadiava (por. Scorpan, *JRS* 71, 1981, s. 98 n.).

¹⁶⁵ Tak Cichorius, op. cit., s. 221 n.; Petersen, op. cit., s. 49; Sauer, op. cit., s. 18; Strobel, s. 181.

¹⁶⁶ Strobel, s. 186 n., 213 n.

¹⁶⁷ *Ibidem*, s. 186 n.

¹⁶⁸ *Col. II*, wiersze 27 n.; Fink, s. 224.

¹⁶⁹ *Geogr. III* 10, 8: Zergidava, Tamasidava, Piroboridava. Znana także z papiirusu Hunt Piroboridava jest identyfikowana z geto-dackim oppidum Poiana (Vulpe, *Revue Archeologique* 34, 1931, s. 237 n.; por. też Al. Vulpe, *Studii Clasice* 6, 1964, s. 232 n.). Nie można mieć pewności, czy działaniami wojennymi objęty też został teren między rzekami Hierasos a Tyras, na którym Ptolemeusz (III 10, 8; por. też E. Diehl, *RE* XVIII 1, s.v. Ophiusa) umieszcza miasta Nicomium i Ophiusa. Dla sprawy rzymskich oddziałów w Tyras w okresie trajańskim zob. rozdz. IV2).

¹⁷⁰ Tak Strobel, s. 169. Późniejszemu okresowi jest on skłonny przypisywać tylko przypuszczalny, wspólny stempel legionów I Italica, V Macedonica i XI Claudia (JDR II 557).

¹⁷¹ Obserwacja I. Bogdan-Cătăniciu, *SCIV* 25, 1974, s. 288; por. Strobel, s. 122, 188, przyp. 199.

¹⁷² Według Tudora (*Dacia* 8, 1964, s. 351) miała się znajdować w Buridavie siedziba dolnomezyjskiego namiestnika w latach 102 do 105-106. Pogląd ten koryguje Strobel, s. 169. Prawdopodobnie znajdowała się tam kwatera główna dolnomezyjskiej armii i jej legacie tylko w czasie wojennych operacji w dolinie Oltu.

¹⁷³ *Cass. Dio* LXVIII 9, 4; por. Strobel, s. 198. Hipotetycznie identyfikowana jest tam zdobytą przez Laberiusza Maximusa twierdza dacka z oppidum Tilisca. O kierunku natarcia oddziałów dolnomezyjskich w 102 r. nie dysponujemy żadnymi bliższymi danymi źródłowymi.

¹⁷⁴ Późniejszy obóz kamienny w Jidavie miał powierzchnię 1,3 ha (Tudor *OR*⁴, s. 281). Na podstawie napisu na cegle IDR II 613 przypisuje Cătăniciu, *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, Oxford 1981, s. 8 n., że był tu też obóz trajański. Wewnętrzna powierzchnia małego posterunku Rucar, który został zniszczony w 117-118 r., wynosi zaledwie 0,25 ha (Cătăniciu, *SCIV* 25, 1974, s. 277 n.; Tudor *OR*⁴, s. 297 n.). Jak dotąd nie są jeszcze znane bliższe dane o nowo odkrytym obozie w Voinești-Muscel (por. M. I. Badescu, *SCIV* 32, 1981, s. 291 n.).

¹⁷⁵ N. Gudea, I. Pop, *Das Römerlager in Rîsnov-Cumidava, Braşov* 1971, s. 13 n.; Cătăniciu, *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, Oxford 1981, s. 8 n.; powierzchnia obozu wynosi 1,25 ha (114 x 110 m).

¹⁷⁶ *IR* L 35, s. 41. Wynosząca około 17 ha wewnętrzna powierzchnia obozu odpowiada wymiarami (340 x 500 m) stałym twierdzom legionowym.

¹⁷⁷ Nie są dotąd znane dokładne wymiary obozu w Tingsor (por. *Dacia* 2 22, 1978, s. 361; nr 131; *ibidem*, 23, 1979, s. 367; *ibidem*, 25, 1981, s. 376) i Malaeşti (Gr. Florescu, E. Bujor, *SCIV* 6, 1955, s. 271 n.). Obóz w Drajna de Sus miał powierzchnię 3,5 ha (Ch. Ştefan, *Dacia* 11-12, 1945-1947, s. 115 n.). Nie odkryto wprawdzie dotąd obozu w Pietroasele, ale trajańskie stemple legionu XI Claudia każą się poważnie liczyć z taką możliwością. Dla sprawy późnorzymskiego obozu w Pietroasele zob. Ch. Diaconu (w:) *Mousaios. Studii și comunicări. Arheologie. Istorie* 1, 1981, s. 35 n., ryc. 1.

¹⁷⁸ Dla sprawy strategicznego znaczenia tych obozów zob. w nowszej literaturze Gr. Florescu (w:) *Amagiului C. Baicoviciu, Bucureşti* 1960, s. 225 nn; Strobel, s. 187, przyp. 181; C. G. Patulescu (w:) *13 Limeskongress* (w druku).

¹⁷⁹ Papiirus Hunt, col. II, wiersz 27; Fink, s. 224.

¹⁸⁰ N. Gostar, *Apulum* 5, 1965, s. 148; idem, *Cetăți dacice din Moldova, Bucureşti* 1969, s. 29.

¹⁸¹ *Ibidem* (osiedle Tiseşti i Pietra Neamţ); Sanie, op. cit., s. 72 n. (Barboşi); R. Vulpe, *Dacia* 1, 1957, s. 163; Al. Vulpe, *Studii Clasice* 6, 1964, s. 237 (Poiana-Piroboridava). Powierzchnia późniejszego fortu kamiennego Barboşi wynosiła 0,35 ha (Gostar, *MCA* 8, 1962, s. 508 nn; idem, *Danubius* 1, 1967, s. 112). Z planu publikowanego przez M. Brudiu (*Danubius* 10, 1980, s. 59 n., ryc. 1) wynika, że są już znane rozmiary obozu ziemnego koło Galaţi. Plan i skala są jednak niestety nieczytelne. Dla sprawy ziemnego obozu koło Pietra Neamţ por. Gostar, *Apulum* 5, 1964, s. 148.

182 Jeszcze do niedawna były tam ruiny późnorzymskiego kasztelu z IV-V w. (TIR L 35, s. 58; Tudor OR⁴, s. 163). Pochodzi stamtąd datowana na II-III w. inskrypcja motywna signifera z numerus Sutorum Sagittariorum (III 7493=ISM V 127).

183 TIR L 35, s. 36; Tudor OR⁴, s. 163.

184 Dziś już zniszczony przez powodzie obóz ziemny o wymiarach 160 x więcej niż 80 m (Tudor OR⁴, s. 297, ryc. 76-3). Podczas ostatnich badań archeologicznych zauważono, że rzymska ceramika i cegły występują też na miejscu zniszczonego osiedla geckiego z I w.p.n.e.-I w.n.e. (E. Moscalu, C. Beda, Cercetari arheologici 3, 1979, s. 375 n.). Z Petroșani pochodzą też stemple regularne legionu I Italica (III 12522; IDR II 636; Moscalu, Beda, op. cit., s. 383, ryc. 2). Odpowiadają one datowanym na okres Septymiusza Sewera stemplom z principia w Novae (por. Sarnowski, Archeologia 34, 1983 Typ. VI 112-116 Tabl. V, ryc. 22-23).

185 Cătănciu, Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia, Oxford 1981, s. 7; por. też C. C. Petolescu (w:) 13 Limeskongress (w druku). Obóz ziemny w Flămînda miał powierzchnię około 6-7 ha (Cătănciu, op. cit., s. 7 n., 33 n., ryc. 5B; Tudor OR⁴, s. 286, ryc. 76-6). Datowanie obozu jest niepewne. Jest on wcześniejszy od ziemnego wału tzw. limesu transalutańskiego. Ponieważ brak jest dobrze datowanych znalezisk, propozycje określenia chronologii tzw. limesu transalutańskiego wahają się u różnych badaczy od Trajana do Septymiusza Sewera (por. zestawienie różnych poglądów u G. Forni, Dizionario Epigrafico IV, col. 1299 n. s.v. limes). Tylko na podstawie kwadratowej formy obozów datuje Cătănciu powstał nie tzw. limesu transalutańskiego na okres panowania Hadriana, a obóz w Flămînda na Trajana.

186 Por. G. Bichir, Geto-Dacia din Muntenia în epoca romană, București 1984, Tabl. I 2.

187 Tudor OR⁴ 38.

188 E. Chirilia, I. Pop, Apulum 7/1, 1968, s. 156, mapy 1-2. Znaleziska monet koncentrują się tylko w dolnym biegu rzek Vedei i Teleorman, natomiast równomierniej rozmieszczone znaleziska w dolinach rzek Dimbovița i Argeș wydadają się wskazywać na istnienie drogi właśnie wzdłuż tych rzek. Podobnie I. Glodariu, Dacia Trade with the Hellenistic and the Roman World, Oxford 1976, s. 62 n. Już B. Mitrea, Ephemeris Dacoromana 10, 1945, s. 148 miał poważne wątpliwości, jak przebiegała droga na południe od przelęczu Bran.

189 Por. Chirila, Pop, op. cit., mapa 1-2 i mapa znalezisk w pracy Bichir, op. cit., Tabl. I 2.

190 Por. wyżej przyp. 185. Na położonym z drugiej strony Dunaju i sięgającym chyba do Brazda lui Novac de Sud terytorium wykorzystywanym do różnych celów przez legio I Italica musimy się liczyć z obecnością różnorodnych instalacji wojskowych np. obozów ćwiczebnych, a w czasie budowy tzw. limesu transalutańskiego także obozów dla ekip budowlanych. Jednym z takich założeń mógł być również obóz Flămînda. W najnowszej monografii dackich wojen Trajana (Strobel, s. 155 n., 188 n.) problem tzw. zachodniowołoskiej drogi został zupełnie pominięty.

191 Obserwacje Cătănciu, SCIV 25, 1974, s. 288 i Petolescu (w:) 13 Limeskongress (w druku).

192 Wymiary obozu 200 x 176 m; por. Stefan, Dacia 11-12, 1945-1947, s. 115 n.

193 Carsium: ISM V 94; Săcidava: AE 1981, 745.

194 Podstawową i ciągle zachowującą ważność dla datowania stempli legionu I Claudia jest obserwacja Ritterlinga, col. 1697, 1705, iż w I w. i na początku panowania Trajana przydomki legionu były zapisywane w skróconej formie C.P.F. Dopiero w drugiej połowie okresu panowania Trajana, chyba od czasu osadzenia legionu Durostorum pojawiają się skróty XI CL P F i XI CL. Wnikliwą typologię dolnomezyjskich stempli legionu XI Claudia przedstawił C. Mușeteanu, M. Zahariade, D. Eleterescu, SMMIM 12, 1979, s. 164 n.; SMMIM 13, 1980, s. 85 n. Dla sprawy wyjątków w skracaniu nazwy legionu na mezyjskich inskrypcjach por. SMMIM 12, 1979, s. 164 przyp. 11.

195 Na późnoflawijskich i wczesnotrajańskich stemplach legionu V Macedonica (Oescus, Pliska) przedstawiony jest zwykle orzeł, symbol legionu. Przedstawienia tego nie ma na późnotrajańskich i hadriańskich stemplach z Dobruży.

196 Inaczej jeszcze Florescu, Petolescu (w:) IDR II, s. 18; Strobel, s. 86, przyp. 9, s. 90, przyp. 37; por. też C. M. Vlădescu, Armata romană în Dacia Inferior, București 1983, s. 23. W sprawie wątpliwej proveniencji stempli z Drobeta por. wyżej przyp. 146.

197 Zob. mapę 6.

198 Suceveanu, RRH 20, 1981, s. 610, ryc. 1: LEG XI Cl. Inny stempel tego samego wariantu, którego proveniencja nie była dotąd znana (Tocilescu, s. 343, nr 52 a, ryc.) przypisałi C. Mușeteanu i inni (SMMIM 13, 1980, s. 93, nr 66; por. też SMMIM 12, 1979, tabl. III 15) do materiału pochodzącego z Draja de Sus. Jeśli jest to słuszne, należałoby także zażytek z Histria datować na okres trajański.

199 Zob. mapę 2. Dla sprawy datowania stempli typu LEG VII CL P F na okres trajański zob. Senea, s. 38.

200 Zob. mapę 2.

201 AE 1936, 14; III 6178-6180=ISM V 137; III 6166=ISM V 154.

202 Ritterling, col. 1576, 1697 n.; Syme, Danubian Papers, Bucarest 1971, s. 91; Gerov, Revue de philologie 24, 1950, s. 161 n.; Mócsy, RE Suppl. IX, col. 613, s.v. Pannonia; Doruțiu-Boila (w:) 9 Limeskongress, s. 89; eadem (w:) ISM V, s. 172, 174, 178; Aricescu, s. 13.

203 Filov, s. 66; por. też Doruțiu-Boila (w:) ISM V, s. 144, 175. Badaczka rumuńska najwyraźniej jednak waha się, bo inne inskrypcje legionu V Macedonica z Troesmis datuje na lata 106-167.

204 Strobel, s. 90 n.

205 Ritterling, col. 1697; Strobel, s. 93, przyp. 53.

206 Dla sprawy pannońskiego pobytu legionu zob. B. Lörincz, Acta Arch. Hung. 27, 1975, s. 350.

207 AE 1935, 78; Gerov, Revue de philologie 24, 1950, s. 159 n. Mało prawdopodobne, ale nie wykluczone jest proponowane przez H. Nesselhaufa (Dissertationes Pannonicae, seria 2, 11, 1941, s. 45) datowanie inskrypcji już na lata 62-67 n.e. W tym czasie legio V Macedonica była na Wschodzie. Według Nesselhaufa obóz w Oescus był wtedy obsadzony przez vexillatio dalmatyńskiej w tym czasie legio XI Claudia.

208 Zob. wyżej przyp. 202.

209 Nagrobki z Carnuntum (III 11239; AE 1973, 423) i stemplowane cegły z Brigetio, Aquincum, Tokod, Scrabantia, Ad Flexum (J. Szilagyi, Inscriptiones regularum pannonicarum, Budapest 1933, s. 62 n., tabl. 14; B. Lörincz, Acta Arch. Hung. 27, 1975, s. 350).

210 Por. wyżej przyp. 22 i zastrzeżenia sformułowane przez C. C. Petolescu (w:) 13 Limeskongress (w druku).

211 Novae: Sarnowski, Archeologia 34, 1983, s. 39 Typ XXI; Brigetio: Szilagyi, op. cit., Tabl. 14, 3.

212 Novae i Brigetio: ibidem; por. też stemple z końca I w. znalezione w Rottweil w Górnej Germanii (ORL B 62, s. 20, Tabl. II 4; A. Rüschi w: ANRW II 5.1, s. 575, Tabl. I 6, 1); Romula: IDR II 381; C. M. Vlădescu, Armata romană în Dacia inferior, București 1983, s. 199, ryc. 1).

213 E. Ettliger, JRS 41, 1951, s. 111.

214 Tak Strobel, s. 94. Podziwiam to zdanie, ale nie wydaje mi się, by datowany na około 105 r. ołowiany medalion z Durostorum (V. Culica, Pontica 11, 1978,

s. 117 n., ryc. 6) i stemple typu LEG XI C P F mogły stanowić dowód na wczesną obecność legionu w jej późniejszym obozie.

²¹⁵Por. datowaną na 117 r. inskrypcję z Tyras (P. M. Nicorescu, AARMSI, seria 3, 26, 1944, s. 501 n.); zob. niżej rozdz. IV 2.

²¹⁶U podstaw zaliczenia kilku auxiliów do zespołu wojskowego legionu V Macedonica leży rozmieszczenie przed- lub trajańskich inskrypcji tych oddziałów w zachodniej części Mezji Dolnej, to jest w okręgu wojskowym legionu z Oescus. Cohors II Flavia Bessorum: AE 1957, 299 z Oescus; ala Claudia Gallorum Capitoniana: AE 1912, 187 z Augustae; AE 1967, 425 z Variana; ala I Hispanorum: III 12361 z Utus III 12378 z Montana.

²¹⁷Roxan, s. 41, nr 10; K. Hietz, Germania 60, 1982, s. 183 n.

²¹⁸Tak też Strobel, s. 127.

²¹⁹Rasova: AE 1981, 746; Barboși: III 777=ISM V 292. Obie inskrypcje nie zostały uwzględnione na mapie 2, ponieważ nie pojawiają się na nich nazwy jednostek wojskowych. Miejsca znalezienia obydwu inskrypcji nie pozwalają jednak wątpić, że chodzi tu o wojskową aktywność budowlaną.

²²⁰AE 1936, 14.

²²¹Doruțiu-Boila (w:) 9 Limeskongress, s. 92; eadem, SCIV 23, 1972, s. 45 n. Jak pokazują stemple legionu V Macedonica z Krymu (por. niżej rozdz. IV) i Tyras najpóźniej za Antonina Piusa wchodzi już w użycie typy podobne do tych, jakie znany z Fataissa po 167 r. (por. III 8066). Z tego też względu datuje na okres trajańsko-hadriański większość znalezisk typu LEG V MAC i LEG V MC z Oobrudzy. Także forma liter czyni je bardzo podobnymi do późnoflawijsko-trajańskich stempli z Oescus (AE 1960, 207 = Z. Morfova, Latomus 18, 1959, s. 642 n., ryc. 1; T. Kovaceva, IMSZB 5, 1980, s. 63, ryc. 5). Do naszej mapy nie zostały włączone fragmentarycznie zachowane, być może również trajańskie stemple z Noviodunum (ISM V 284). Wczesne datowanie stempli z Barboși wskazuje ich obecność w najstarszych warstwach fortu (por. Doruțiu-Boila, op. cit., s. 92).

²²²U datowaniu na okres trajański stempli legionu V Macedonica z Pliski (K. Škorpił, I Konstantinopol 10, 1905, Tabl. LII 16, 19) przesądza obecność przedstawienia orła. Na jednym, źle zachowanym stemplu (ibidem, tabl. LII 19) przedstawienia takiego można się domyślać między LEG V a MC. Odpowiednie analogie pochodzą z Oescus (zob. wyżej przyp. 221). Stempel legionu XI Claudia typu LEG XI C P F odpowiada starszym, jeszcze górnoogermańsko-pannońskim typom stempli (por. wyżej przyp. 209 i 212). Brak danych do dokładniejszego datowania stempli legionu I Italica typu LEG I ITAL nie pozwala ich uwzględnić w kartowaniu znalezisk trajańskich. Nie jest jednak wykluczone, że niektóre fragmentarycznie zachowane stemple z Pliski (Škorpił, op. cit., s. 260, tabl. LII 13-15) należałoby datować już na okres trajański.

²²³V. Antonova, Istoriceski Pregled 21/5, 1965, s. 67 n.; St. Vaklinov (w:) Pliska-Prezlav. Etudes et Matériaux I, Sofia 1979, s. 8. Dla sprawy późnorzymskich stempli legionowych z Pliski zob. Sarnowski, Germania 63, 1985, s. 78 n.

²²⁴S. Mihailov, Archeologija 2/1, 1960, s. 22; D. Krandžalov, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Historia 4, 1963, s. 57; tak już E. Bornmann, Jb. Berl. 1, 1898, s. 53; Filov, Periodičesko Spisanie na Bălgarskoto Knizovno Družestvo 19, 1907, s. 640; idem, Bălgarska Sbirka 15, 1908, s. 255.

²²⁵R. Ch. Leper, I Konstantinopol 10, 1905, s. 242 n. Contra Filov, Bălgarska Sbirka 15, 1908, s. 255 n.

²²⁶V. Beševliev, IAI 25, 1962, s. 8.

²²⁷Gerov, GSUFKNF 72/2, 1977/80, s. 59 n.

²²⁸Z. Rakeva-Morfova, Archeologija 13/3, 1971, s. 25 n.

²²⁹T. Ivanov, Archeologija 8/1, 1966, s. 24.

²³⁰C. Dremsizova, INMK 1, 1960, s. 1 n.; eadem, Razkopki i Proučvanija II, 1984, s. 74 n. W sprawie datowania por. też A. G. Poulter (w:) Ancient Bulgaria, wyd. A. G. Poulter, Nottingham 1983, s. 116 n., przyp. 70. W sprawie cegieł legionu XI Claudia, które zostały użyte w budynku łaźni z II-III w. jako płyty posadzkowe i do filarek hypokaustycznych zob. V. Antonova, INMK I, 1960, s. 37, 47, ryc. 38. Nie ma wątpliwości, że fragmentarycznie zachowane zabudki z budynku łaźni są tego samego typu, co wcześniej znany i w całości zachowany stempel (por. G. Dečev w: Madara. Razkopki i proučvanija II, Sofia 1936, s. 19, nr 11).

²³¹Dremsizova (w:) Acta Antiqua Philippopolitana, Sofia 1963, s. 118 n.; V. Velinov, Robstvo v Trakija i Mizija prez antičnostta, Sofia 1967, s. 104; Gerov, GSUFKNF 72/2, 1977/80, s. 60 (z zestawieniem znalezisk epigraficznych).

²³²Z Pliski pochodzi przypuszczalny kamień milowy z lat 180-192 (IGBulg. II 781; por. L. Hollenstein, Studia Balcanica 10, 1975, s. 29, nr 14). Fragmentarycznie zachowana dedykacja pro salute Septymiusza Sewera z Pliski (III 7464) została wystawiona być może przez jakiegoś beneficiariusz consularis (tak Domaszewski, Zeitschr. 21, 1902, s. 191).

²³³G. Rickman, Roman Granaries and Store Buildings, Cambridge 1971, s. 318 n.; P. Petrović (w:) IMSup. IV, s. 59; dla sprawy znalezisk stemplowanych cegieł legionów VII Claudia i VIII Flavia z Horreum Margi zob. Bonea, s. 60, mapy 1-2.

²³⁴Z. Morfova, Archeologija 5/1, 1966, s. 30 n.; Bollini, op. cit., s. 93 n.

²³⁵G. Spitzlberger, Saalburg-Jahrbuch 25, 1968, s. 97 n.

²³⁶D. Dečev w: Madara. Razkopki i proučvanija II, Sofia 1936, s. 22, nr 3 = Gerov, s. 362, nr 97.

²³⁷Dla sprawy późnorzymskich stempli wojskowych z Pliski zob. Sarnowski, Germania 63, 1985, s. 116.

²³⁸Por. papyrus Hunt, col. II wiersz 31. Niewiele niestety wiemy o zapatrzeniu w żywność rzymskich armii w czasie dackich wojen Trajana. Copiarum curam adiuvit M. Caelius Martialis jako trybun wojskowy legionu XIII Gemina w drugiej wojnie (AE 1934, 2; Pflaum 74; Devijver C 31; F. Bérard, MEFRA 96, 1984, s. 307). Spina CX kolumny Trajana przedstawia żołnierzy zbierających zboże na opuszczonych polach dackich (por. Strobel, s. 212).

²³⁹Poulter (w:) 12 Limeskongress III, s. 736; por. też Zawadzki, La parola del passato 30, 1975, s. 70 n.

²⁴⁰W 105 r. najważniejsze potrzeby kohorty I Hispanorum veterana były załatwiane „intra provinciam” (papyrus Hunt, col. II; Fink, s. 224 n.). Źle zachowany wiersz 19 pozwala się domyślać, iż spoza prowincji miała jednak pochodzić część artykułów żywnościowych.

²⁴¹M. I. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Roman Empire², II, Oxford 1957, s. 645. W Belenkeje koło Tyras została ostatnio odkryta inskrypcja wotywna pro salute imperatoris (Blavatskaja, Kratkije Soobščeniija Moskva 168, 1981, s. 53); która została ufundowana przez B(alerius ?) Ponticus et liberi eius. Ponticus był servus vilicus. Mało prawdopodobny wydaje się jednak związek tej inskrypcji z cesarskim majątkiem ziemskim. Ślusznie uważa wydawca, że Ponticus był chyba urzędnikiem celnym w Tyras. Dla sprawy tamtejszej stacji celnej zob. III 781=12509.

²⁴²E. Gren, Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit, Uppsala 1941, s. 140 n.

²⁴³Por. fragmenty amfor z II-III w. z Barboși (ISM V 325, 330, 334).

²⁴⁴III 7442; J. Kolendo, Archeologia 16, 1965, s. 132 n.

²⁴⁵Por. Gerov, IAI 19, 1955, s. 187.

²⁴⁶Zob. wyżej rozdz. I, przyp. 14; A. Dimitrova-Milčeva, Bayerische Vorgehichtsblätter 49, 1984, s. 113 n.

- 247 Por. lampy i mortaria z Barboği (ISM V 312, 318), Durostorum (Tocileşcu, AEM 19, 1896, s. 85, nr 19; V. Culica, Pontica II, 1978, s. 117, ryc. 5), Appiaria Sexaginta Prista, Novae, Descus, Augustae i Almus (A. Šiškova w: 9 Limeskongress s. 157 n.).
- 248 Papyrus Hunt, col. II, wiersz 18.
- 249 Gerov (w:) Akten des 4. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, Wien 1964, s. 131 n.
- 250 Papyrus Hunt, col. II, wiersz 33; Fink, s. 225
- 251 III 784=ISM 8640. Por. brązową miarkę kohorty V Gallorum z Transdierna (AEM 1981, 738 = Starinar 33-34, 1982-83, s. 341, tabl. 2).
- 252 Culica, Studii și Cercetări de Numismatică 5, 1971, s. 193 n.; idem, Pontica II, 1978, s. 116 n. Plomby noszą napis K(astra) leg(ionis) XI.
- 253 L. Mrozewicz, Archeologia 32, 1981, s. 81, nr 13; [---] OMA [---]; ibidem nr 17: AANM. Być może należałoby czytać nr 13 (ad) [ann]onam i nr 17 (ad)ann(onia).
- 254 Sarnowski, Archeologia 34, 1983, s. 153.
- 255 Zob. wyżej przyp. 89.
- 256 B. Sultov, GMSB 9, 1983, s. 17 n.
- 257 ISM V 240; V. H. Baumann, Ferma romană din Dobrogea, Tulcea 1983, s. 117.
- 258 Dotyczy to szczególnie stempli legionu I Italica. Prawdopodobnie jest to część stemplowanych cegieł górnoeuropejskich legionów z Ratiarii także pochodzący z okresu budowy Colonia Ulpia Ratiaria; por. Benea, s. 49. Okresowi budowy reprezentacyjnych budynków w dalmatyńskich miastach Burnum i Asseria za Trajana należy chyba przypisać stemple legionu VIII Augusta; zob. B. Oldenstein-Pferdehirt, Jahrbuch RMZM 31, 1984, s. 404.
- 259 Zob. Vulpe, Din Istoria Dobrogei II, Bucuresti 1968, s. 126.
- 260 Tak Aricescu, s. 11, 14, 43.
- 261 A. Radulescu, SCJIV 14, 1964, s. 101, nr 19; D. M. Teodorescu, Monumente inedite din Tomi, Constanta 1915, s. 24 n., nr 12.
- 262 Plin. Epist. X 42; 61-62.
- 263 O librator w rzymskiej armii zob. A. v. Domaszewski, B. Dobson, Die Rangordnung des römischen Heeres, Köln 1967, s. 25, 76.
- 264 Plin. Epist. X 77-78.
- 265 Ibidem X 43; 52.
- 266 Tak L. Mrozewicz, Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej, Poznań 1982, s. 8.
- 267 Roxan, s. 44, nr 14. Dla sprawy trackiego namiestnictwa T. Statiliusza Maximusa Severusa Hadrianusa zob. Syme, Historia 14, 1965, s. 348; idem, Hermes 86, 1957, s. 493.
- 268 Stratores consulares: III 13718=IGRulg. II 496 (D. Bešovica); III 13733 (Tropaeum Traiani); ISM I 278 (Histria). Speculatores legionis: III 7546 (Tomis); AE 1960, 348 (Tomis). O tych stopniach wojskowych zob. M. Clauss, Untersuchungen zu den Principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. Cornicularii, Speculatores, Frumentarii, Bochum 1973, s. 65; o beneficiarii consulares z Mezji zob. mapę 11 i niżej przyp. 271. Wysłużeni beneficiarii consulares: III 7500=ISM V 160 (Troesmis); III 7545 (Tomis). Beneficiarius semestris: III 7598 (nieznane miejsce znalezienia). Stator eques ex singularibus: III 12354 (Utus).
- 269 III 6178-6180=ISM V 137 (Troesmis).
- 270 Centuriones frumentarii: ISM V 239 (Horia); III 6125=7420 (Almus). Centuriones regionarii: III 12371 (Montana); III 12380 (D. Verenica) z poprawionym odczytaniem V. Božilovej (w: 11 Limeskongress, s. 476) i Gerova (GSUFKNF 72, 1977/80, s. 78, przyp. 96); AE 1975 Nr 744 (Košov); zob. też [---] gionar(ia)iu(s) w wierszu 74 tzw. Horotezji Laberiusza Maximusa z Histrii (ISM I 67). Gatio agens r(egione) Mont(anensium): AE 1969/70, 575. Stationarii: IGulg. II 277 (Ignatevo, w okolicy Odessos); Ibidem 855 (Avren, w okolicy Marcianopolis). O wszystkich tych stopniach wojskowych bądź określeniach żołnierzy jako urzędnikach policji por. Clauss, op. cit., s. 82 n. i tam przytoczoną literaturę.
- 271 Por. naniesione na mapę 11 inskrypcje beneficiarii i przyp. 268. O beneficiarii consulares w dołnoeuropejskiej służbie drogowej ciągle zachowują w dużym stopniu ważność obserwacje A. v. Domaszewskiego (Westdt. Zeitschr. 21, 1902, s. 189 n.). Bardzo ważne dla statio beneficiarii w Montanie są wywody N. B. Rankova (w:) Ancient Bulgaria, wyd. A. G. Poulter, Nottingham 1983 II, s. 48 n.; tam też informacja o jednej, jeszcze nie opublikowanej inskrypcji z Montany.
- 272 Dla sprawy legionowych vexillationes i auxiliów w Montanie zob. Gerov, op. cit., s. 76 n., szczególnie s. 77, przyp. 91; Rankov, op. cit., s. 48 n. (tamże przekonujące uzasadnienie na podstawie znalezisk epigraficznych hipotezy o roli Montany jako ważnego centrum kopalnianego w okresie rzymskim); nowe, ważne inskrypcje wojskowe publikuje V. Božilova (w:) Montana I (w druku), wstępne informacje podają Rankov, loc. cit. i R. Ivanov, Voenno-istoričeski Sbornik 52, 1983/2, s. 169; dla sprawy dobywania złota w rejonie Montany zob. G. Alexandrov (w:) Actes du IIe Congrès Intern. de Thracologie II, Bucuresti 1980, s. 388 n.
- 273 AE 1969/70, 567 (Smilec koło Durostorum); III 14437,2=AE 1957, 333 (Cetatea koło Tropaeum Traiani); III 14447=ISM I 359 (Sariurt koło Histrii); AE 1919, 14=ISM I 360 (Noviodunum); ISM V 57 (Ulmetum); AE 1960, 349=ISM V 8 (Capidava). Przypuszczenie Gerova (Beitrag, s. 351, przyp. 3; por. też V. Velkov, Studia Balcanica 1, 1970, s. 58), że kamienie graniczne ze Smilec i Oescus (AE 1957, 303) były ustawione na granicach obozowych terytoriów, nie opiera się na konkretnych podstawach. Dla sprawy kamienia granicznego ze Smilec por. Doruțiu-Boila, Dacia 22, 1978, s. 247. Por. też nagrobek jednego discens mensorem leg. I Ital z Trimmium (V. Velkov, INMR 3, 1968, s. 4, nr 2).
- 274 Nie poświadcza wprawdzie tego wyraźnie inskrypcja znaleziona koło Razgradu (Abrittus) (III 1372), ale można chyba przyjąć, że odgraniczane przez trybuna kohorty prat(a) pub(lica) były terenem wykorzystywanym przez wojsko (tak F. V. Vittinghof w: Atti del Convegno Intern. sul tema: I diritti locali nelle provincie romane con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo. Accademia Nazionale dei Lincei 371, 1974, s. 113; Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 98; A. Mócsy w: 6. Limeskongress, s. 211). Contra: Mócsy, Acta Antiqua Budapest 20, 1972, s. 135.
- 275 AE 1916, 65; IVarna 5, 1912, s. 3 n.; ibidem, s. 4. Wszystkie kamienie milowe pochodzą z Sexaginta Prista. Na innych posttrajańskich słupach milowych z Mezji Dolnej nie ma wzmianek o jednostkach wojskowych.
- 276 III 7450; III 12376 (Montana); III 13727 (Abrittus).
- 277 III 6150=7437=12346 wiersz 6 (Nedan); por. też D. M. Pippidi, Studii Clasice 14, 1972, s. 141 n. (Gallatis).
- 278 ISM I 137 (Histria); N. Angelov, IAI 17, 1950, s. 279 n. = Velkov, Epigraphica 27, 1965, s. 100 (Košov koło Sexaginta Prista); AE 1957, 282 (Nikopol).
- 279 A. Aricescu, Pontica 10, 1977, s. 189 n.; L. Mrozewicz, Eos 69, 1981, s. 106 n.; por. też Gerov, Revue de Philologie 24, 1950, s. 164; idem, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 77; Velkov (w:) 9 Limeskongress, s. 152.
- 280 Mrozewicz, op. cit., s. 107. Dwie podane przez Mrozewicza na s. 107, przyp. inskrypcje nie należały do żołnierzy legionu I Italica.
- 281 Beuchel, s. 77 n.; Weerd, s. 189, 194; Aricescu, Pontica 10, 1977, s. 189; Scorpan (w:) Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine, Bucuresti 1977, s. 206.

- 282 Z powodzeniem zastosowała ostatnio tę melodę B. Oldenstein-Pferdehirt, Jahrb. RGZM 31, 1984, s. 397 n. Por. też eadem, Jahrb. RGZM 30, 1983, s. 303 n.
- 283 Por. wyżej wstęp.
- 284 Doruțiu-Boila, SCIV 23, 1972, s. 45 n.; eadem (w:) 9 Limeskongress, s. 85.
- 285 Aricescu, Pontica 10, 1977, s. 189 n.
- 286 Bence, s. 31 n., 161 n.
- 287 Mrozewicz, Eos 79, 1981, s. 106; idem, Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej, Poznań 1982, s. 10.
- 288 Schulten, Hermes 29, 1894, s. 481 n.
- 289 Mócsy, Acta Arch. Hung. 3, 1953, s. 179 n.; por. też idem (w:) 6 Limeskongress, s. 211 n.; idem, Acta Antiqua Budapest 20, 1972, s. 133; idem (w:) Atti del Convegno Internazionale sul tema: I diritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo. Accademia Nazionale dei Lincei 371, 1974, s. 345 n.; Rüger, Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit, Köln 1969.
- 290 Podstawowe myśli opublikował Vittinghoff w aktach kollokwium zorganizowanego przez Accademia dei Lincei, zob. przyp. 289, s. 109 n. Dla sprawy krytyki metody kartograficznej zob. idem (w:) Akten des VI. Intern. Kongresses Griechische Lateinische Epigraphik, Wien 1973, s. 89.
- 291 Sądzę, że zasięg i rozmiary terytorium pozostającego w użytkowaniu innych legionów i oddziałów pomocniczych mogą być ustalone głównie w oparciu o mapy rozmieszczenia znalezisk wojskowych w okolicy miejsc ich stacjonowania.
- 292 Petrikovits (w:) Actes du VIIe Congrès Intern. d'Epigraphie grecque et latine, București 1979, s. 229 n.
- 293 Gonzenbach, Bonner Jahrb. 163, 1963, s. 76 n.
- 294 III 10489.
- 295 Por. Vittinghoff (w:) Atti del Convegno Intern. sul tema: I diritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo. Accademia Nazionale dei Lincei 371, 1974, s. 115 n.
- 296 O hiszpańskich kamieniach granicznych ze wzmiankami prata legionis IIII por. ostatnio P. Le Roux, L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409, Paris 1982, s. 103 n. O pastwiskach wojskowych w Dalmacji, Górnej Pannonii i Dolnej Germanii zob. III 13250; III 14356, 3a; Petrikovits, op. cit., s. 239 n.
- 297 Le Roux, op. cit., s. 112 n., nr 1-9. O prawdopodobnych pastwiskach kohorty pomocniczej stacjonującej w Abrittus, w Mezji Dolnej, zob. przyp. 274.
- 298 O tym w jaki sposób stosowano to pojęcie w dotychczasowych badaniach nad wojskową historią prowincji rzymskich zob. Oldenstein-Pferdehirt, Jahrb. RGZM 31, 1984, s. 408.
- 299 Tak Schulten, op. cit., s. 482.
- 300 Zob. wyżej rozdz. I.
- 301 Por. Wagner, s. 67, 87 n.; Beneš, s. 12, 16 (w odniesieniu do ala Scubulorum i cohors I Aquitanorum); Oldenstein-Pferdehirt, Jahrb. RGZM 30, 1983, s. 311.
- 302 Zob. rozdz. II 1.
- 303 Radnoti (w:) 3 Limeskongress, s. 146 n.; por. idem (w:) 8 Limeskongress, s. 138 n.
- 304 Beneš, s. 72.
- 305 Roxan 50.
- 306 Radnoti (w:) 8 Limeskongress, s. 143.

- 307 Według N. Gostara (Danubius 1, 1967, s. 111 n.) kohorta ta przetrwała do 145 r. Z rezerwą odniosła się do tej propozycji już Doruțiu-Boila SCIV 1972, s. 46, przyp. 5.
- 308 wątpliwości moje mają źródło w stemplu AAEZ COA, który pochodzi z nieznanego miejsca nad dolnym Dunajem (Iocilescu, s. 369, nr 20). Iocilescu czywa (αὐτοῦ) Σολ(....). Podobny, niepublikowany jeszcze stempel znajduje się w materiale regularnym z Novae.
- 309 Not. dign. Or. 40, 12; drugi cuneus stacjonował w Capidava - Not. dign. Or. 13.
- 310 Gerov Beiträge, s. 357 n. Zdanie to przyjęli też Beneš, s. 13 i Aricescu, 60. Jako alternatywne rozwiązanie skrótów na stemplu ze Svištava proponuje Beneš: AI(a) S(ingularium?) Ol...?
- 311 Bardziej wyczerpująco o problemie canabae jako Dimun traktuję w przygotowanej rozprawie Studien zur römischen Militärbesetzung des unteren Donaunraumes.
- 312 Por. dyskusję o pochodzeniu późnorzymskich oddziałów legionowych i auxyliarych noszących nazwę Salenses u D. Hoffmanna, Das spätrömische Bewegungsbild und die Notitia Dignitatum, Köln 1969, s. 173 n.
- 313 Dla sprawy kultu Sol jako bóstwa państwowego w III w. por. Warbach, RE III col. 206 n., s.v. Sol. G wczesnym pochodzeniu wielu auxiliów figurujących w Notitia Dignitatum zob. M. M. Roxan, British Archaeological Reports, Suppl. Series 15, 1976, s. 59 n.
- 314 Zob. tabl. 3. Na to datowanie wskazują paralele między datowanymi znaleziskami stempli legionu I Italica z Novae i niedatowanymi z Pliski; por. Sarnowski, Archeologia 34, 1983, s. 35, 52, 61, tabl. III (typ VI 65), VIII 20.
- 315 Zob. niżej rozdz. IV 2. W sprawie znaczenia inskrypcji dla poruszonego tutaj problemu zob. Doruțiu-Boila (w:) 9 Limeskongress, s. 93.
- 316 Zob. niżej rozdz. IV 2.
- 317 III 6189=ISM V 185; III 7505=ISM V 160.
- 318 Filov, s. 75; Ritterling, col. 1296.
- 319 III 7505=ISM V 160. Martius Verus jest tu jednak wspomniany raczej jako dowódca armii.
- 320 III 6169=ISM V 159.
- 321 III 780=IOSPE I² 1.
- 322 Dla sprawy świadectw epigraficznych z Tyras i Olbii zob. rozdz. IV 2. O vexillationes w Tropaeum Traiani III 14214, 3 I-III z Adamklissi i III 14433=IS 419=Saxer, s. 41 n., nr 72=Gerov Beiträge, s. 463 z Baneasa. Po korekcie Gerova inskrypcja głosi: Nept(uno)Aug(usto) sac(rum) / vexil(lationes) leg(ionis) I Ital(icae) / et V [M]ac(edonicae) Tro[paesi] sub curam / Eptidi(i) Modesti / (centurionis) leg(ionis) V Mac(edonicae) et / Valeri(i) Clementis (centurionis) leg(ionis) V Mac(edonicae) et / Valeri(i) Clementis (centurionis) leg(ionis) I Ital(icae) / v(otum) p(ro)ferunt l(ibentes) m(erito). W świetle tej rekonstrukcji napisu nie do utrzymania jest datowanie na czas najazdu Kostoboków (170-171). W nowszych badaniach powiadali się za tym datowaniem E. Popescu (Studii Clasice 6, 1964, s. 198); Saxer, s. 41; A. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes, Budapest 1975, s. 134 n., nr 696; R. Vulpe, Din Istoria Dobrogei II, București 1968, s. 157, 167; Aricescu, s. 46. Na możliwość wcześniejszego datowania napisu wskazywali już C. Cichorius, Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha, Berlin 1904, s. 9, przyp. 1-1-Ritterling, col. 1412.
- 323 O inskrypcjach z Tyras zob. rozdz. IV 2; napisy z Tropaeum Traiani z lat 156-158 i 161: III 14214, 1; III 7483.
- 324 Ritterling, col. 1570 n.; G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen, Bonn 1977, s. 222 n. Zdaniem Fitz'a, s. 20 n. legio V Macedonica wróciła najpierw do Mezji Dolnej.

- 325 Ritterling, col. 1578 n.
- 326 Podstawowym opracowaniem stempli legionu XI Claudia są dwa artykuły C. Mușeteanu, M. Zahariade, D. Elafterescu, SMMIM 12, 1979, s. 164 n.; SMMIM 13, 1980, s. 85 n. O stemplach legionu I Italica zob. Sarnowski, Archeologia 34, 1983, s. 17 n.
- 327 W robotach budowlanych tego czasu w Romuli wzięły udział także ekipy budowlane legionów VII Claudia i XXII Primigenia; zob. IDR II 325-328; D. Tudor, Historia 14, 1965, s. 370 n.
- 328 Legionowe cegły I Italica z Durostorum pochodzą przede wszystkim z dużego budynku żadni na północ od twierdzy legionowej. Informację tę zawdzięczam kierownikowi wykopalisk, P. Donevskiemu.
- 329 O ceglach legionu I Italica z nie zidentyfikowanej budowli położonej na szczycie prehistorycznego tellu na południe od Sexaginta Prista zob. G. Georgiev, N. Angelov, IAI 18, 1952, s. 43 n.
- 330 Dla sprawy datowania stempli typu LEG XI CLAV zob. Mușeteanu i inni, op. cit., s. 171; o datowaniu stempli typu LEG I ITAL z obramowaniem z podwójną listwą zob. Sarnowski, Archeologia 34, 1983, s. 60.
- 331 Tak już Beuchel, s. 76. Liczne znaleziska inskrypcji i stemplowanych cegieł z północnej Dobrudży nie pozwalają podzielać zastrzeżeń Ritterlinga, col. 1412. Przeciwnie tym zastrzeżeniom wystąpił już Patsch 1937, s. 148. Wyczerpująco o tym Doruțiu-Boila (w:) 9 Limeskongress, s. 89 n.
- 332 Inskrypcja kamienna III 6196=ISM V 209 z Troesmis została omyłkowo uznana przez Weerda, s. 189 za stemplowaną cegłę legionu XI Claudia. Ten sam badacz (S. 195) przekreślił dane CIL-u i przypisał znalezisko stempla legionu XI Claudia (III 8073) materiałowi archeologicznemu z Drobety. Zabytek znajduje się w Bukareszcie a jego pochodzenie jest nieznane.
- 333 O ruinach starożytnego osiedla koło Obnovy-Radinevec por. D. Mitova-Džonova, Arheologičeski pametnici v plevenski okrąg, Sofia 1979, s. 54, nr 315. O prawdopodobnej stacji przydrożnej i willowej budowli w Horia por. V. H. Baumann, Ferme romană din Dobrogea, Tulcea 1983, s. 107 n. i Doruțiu-Boila (w:) ISM V s. 256.
- 334 Zob. wyżej rozdział II 2.
- 335 Zob. też niżej rozdz. IV 2.
- 336 W odniesieniu do niektórych znalezisk stempli górnogermańskich legionów do takiego samego wniosku doszła Oldenstein-Pferdehirt, Jahrb. RGZM 31, 1984, s. 415.
- 337 Por. stemple legionu I Italica w formie przedstawień statków i orka z Durostorum i Novae, stemple typu LEG I ITALI z Augustae, Oescus, Dimum, Novae lub stemple typu LEG I ITAL z Novae, Sucidava, Petrosani, Oescus; Sarnowski, Archeologia 34, 1983, s. 17 n. Te same lub bardzo podobne znaleziska stempli legionu V Macedonica pochodzą z Barboși, Aliobrix, Capidava i z Horia i Noviodunum. O odpowiednich paralelach pośród stempli legionu XI Claudia por. Mușeteanu i inni, SMMIM 12, 1979, s. 176 n., tabl. I-IX.
- 338 Na dachówce ze stemplem Classis Flavia Moesica z Aliobrix (I. D. Golovko i inni, Kratkije Soobščeniija o polevyh arheologičeskich issledovanijach za 1963 g. Odessa 1965, s. 79, ryc. 3) znajduje się ryta inskrypcja AEBEKZ. Bardzo prawdopodobne wydaje się odczytanie zaproponowane przez Grakova i Vinogradova, VDI 1970, s. 133: Le(gionis) Vex(illatio). Fakt, że greka i łacina były niejednokrotnie mieszane w mowie i piśmie przez dolnomezyjskich legionistów, jest ukazany szczególnie dobrze nowo opublikowaną inskrypcją wotywną signifera legionu I Italica z Iatrus (K. Wachtel, V. Najdenova, Archeologija 26/1, 1984, s. 41 n., nr 3).
- 339 Doruțiu-Boila (w:) 9. Limeskongress, s. 93.
- 340 Datowanie inskrypcji ze spisu zawierającym czysto rzymskie imiona nie pozwala żywić większych wątpliwości, iż chodzi najprawdopodobniej o byłych żołnierzy legionu I Italica. Tak Beuchel, s. 77; V. Parvan, AARMSI, 2 serie, 36, 1915, s. 116; Doruțiu-Boila (w:) ISM V, s. 305. Contra Tudor, Studii si Cercetari Stiintifice 4, 1953, s. 477.
- 341 Nie wiadomo niestety jakiego rodzaju jest napis ze spisu żołnierzy legionu I Italica z Almus (III 14409, 1).
- 342 Wątpliwy może być tylko stopień wojskowy dedykanta skromnej płytki wotywnej poświęconej trackiemu Herosowi z Orjanovec (AE 1939, 239=CCET II 2, s. 85, nr 597).
- 343 III 778=7514=ISM V 297.
- 344 III 6176=ILS 1108=ISM V 146; A. I. Iatimirski, Arheologičeski Izvestija i Zametki 5, 1897/3, s. 73 n. (non vidi) = M. Gostar, Apulum 7, 1968, s. 381 n. = idem (w:) Hommages à M. Renard II, Bruxelles 1969, s. 290 n.
- 345 III 6185=ISM V 176.
- 346 III 14214, 19=ISM V 41.
- 347 Nie jest pewne pochodzenie ołtarza AE 1957, 195, który według Aricescu, s. 207 znaleziony został być może w Noviodunum; por. Tudor, MCA 2, 1956, s. 604 n., nr 100.
- 348 Por. wyżej.
- 349 Zob. mapę 11.
- 350 Nazwę legionu XI Claudia znajdujemy również na wydrapanym napisie z Novae. Napis znajduje się na kamiennym bloku wieży z pierwszej połowy IV w. i najprawdopodobniej pochodzi też z tego czasu. Zob. A. Dimitrova, IAI 30, 1967, s. 89.
- 351 AE 1969/70, 577.
- 352 III 6161=ISM V 247.
- 353 ISM V 276.
- 354 Zob. wyżej.
- 355 J. C. Wilms, Epigraphische Studien 12, 1981, s. 50 n., 71 n.
- 356 Nicorescu, AARMSI, seria 3, 26, s. 501 n.; zob. niżej rozdz. IV 2.
- 357 Zob. niżej rozdz. IV 2.
- 358 Zob. ibidem.
- 359 III 13750=IGRRP 860=IOSPEI²404 = Solomonik 1; zob. niżej rozdz. IV 2.
- 360 H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945, Köln 1960, s. 74, ryc. 23; Oldenstein-Pferdehirt, Jahrb. RGZM 31, 1984, s. 420.
- 361 Por. A. Mócsy, Acta Arch. Hung. 3, 1953, s. 196, ryc. 3 (Pannonia); idem, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, s. 24 n., ryc. 7 (Mezja Górna).
- 362 III 14208.
- 363 Cegły legionowe z Ratiarii publikuje M. Bollini, Ratiariensia 1, 1980, s. 93 n.
- 364 Por. III 6124 (Almus); T. Kovačeva, V. Gerasimova, IMSZB 8, 1983, s. 109 n., nr 4 (Storgosia); AE 1934, 107 (Capidava).
- 365 O dolnomezyjskich stacjach celnych por. ostatnio Gerov, Epigraphica 42, 1980, s. 119 n.
- 366 Tak jeszcze Rostovtzeff, Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian, Leipzig 1903, s. 402 n. Contra już H. Zwicky, Zur Verwendung des Militärs in der Verwaltung der römischen Kaiserzeit, Winterthur 1944, s. 86; por. też Patsch, RM 8, 1893, s. 193.
- 367 Tak E. Stein, Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deut-

schland unter dem Prinzipat, Wien 1932, s. 46 n. na podstawie bardzo kontrowersyjnej inskrypcji AE 1931, 26 = Nesselhauf, Ber. RGK 27, 1937, s. 103 n.; nr 186.

³⁶⁸ O wszystkich tych danych zob. wyżej przyp. 268 i tabl. 6.

³⁶⁹ W statystyce tej nie zostały uwzględnione kamienie graniczne z Ulmetum Capidavy (ISM V 8; 57 a, b). Napisy te zostały wystawione przez centurionów nazywanych legionów.

³⁷⁰ Tak Gerov, Revue de philologie 24, 1950, s. 164. Pogląd ten przyjmują J. Mendonça, IAI 24, 1961, s. 265 i Rankov, op. cit., s. 53. Udział dolnoezyjskich oddziałów w wojennych operacjach w Mauretanii ze Antonina Piusa jest bardziej wątpliwy. Jeśli inskrypcja z Pontus Magnus (VIII 9761), na której opiera się domysł Gerova, istotnie dotyczy któregoś z dolnoezyjskich legionów, to nie była nią legio I Italica lecz XI Claudia.

³⁷¹ Zob. tabl. 4. Skrót MCR rozwiązuje ostatnio M. Speidel, ZPE 57, 1984, s. 138 następująco: n(umerus) c(ollectus) r(egionariorum). O centurionach legionowych jako praepositus numeri zob. B. Dobson, A. v. Dumaszewski, Die Rangordnung des römischen Heeres, Köln 1977, s. XXVIII; H. Gallies, Ber. RGK 45, 1964, s. 188 n.

³⁷² Oldenstein-Pferdehirt, Jahrb. RGZM 31, 1984, s. 413 n.

³⁷³ Montana: III 12371; dwie nie opublikowane inskrypcje z lat 159-160 i 165-167; Almus: III 6125-7420. Żle zachowany napis z Montany (III 12370) został 201 r. wystawiony prawdopodobnie przez jakiegoś beneficariusz consularis lub wyzwoleńca namiestnika.

³⁷⁴ AE 1960, 349-ISM V 8; ISM V 57 a, b.

³⁷⁵ AE 1969/70, 567.

³⁷⁶ Gromštin: III 12385 z lat 161-163; Gerov, GSUFKMF 72, 1977/80, s. 79.

³⁷⁷ Por. AE 1927, 95 z Išekli we Frygii.

³⁷⁸ III 7451; AE 1939, 248.

³⁷⁹ III 7451; dla sprawy odczytania napisu zob. Vulpe, Studia thracologica, Bucuresti 1976, s. 295.

³⁸⁰ Wszystkie te informacje można znaleźć w następujących studiach i opracowaniach: V. Velkov (w:) Sbornik Ciprovci. 1988-1968. Materiali ot naučnata sesija Sofia 1971, s. 105 n.; S. Alexandrov, Montana, Sofia 1981; Gerov, GSUFKMF 72, 1977/80, s. 76 n.; Rankov, op. cit., s. 42 n.

³⁸¹ O sanktuarium Diany i Apollina zob. B. Filov, IBAO 5, 1915, s. 216 n. V. Bažilova (w:) 11. Limeskongress, s. 473 n. W związku z tym należałoby jeszcze zwrócić uwagę na wotum z Montany (Alexandrov, IMSZB 8, 1983, s. 69 n., nr 2) dedykowane Domin(a)e M(ontanae lub -ontanensium) Deanae et Apollini. Na przedrzymskie pochodzenie centrum kultowego w Montanie wyraża się dość wyraźnie inskrypcja AE 1902, 71=ILS 9275.

³⁸² Z Košov, około 20 km na południe od Sexaginta Prista, pochodzą dwie inskrypcje wojskowe, na których wspomniana została Diana Plestrensis (N. Angelov, IAI 17, 1950, s. 270 n.; Velkov, Epigraphica 27, 1965, s. 100 z okresu panowania Hadriana; AE 1974, 574 z III w.). Druga inskrypcja brzmi w ostatnich wierszach templum Dianae Plestren/sis vetustate con/lapsum resti/tuit per lul(ium)/[---] (centurionem) leg(ionis) XI Cl(audiae) r(egionarium). Ostatnia litera P, która nie została zinterpretowana ani przez wydawcę ani przez L'Année Epigraphique, jest moim zdaniem chyba skrótem stanowiska służbowego. Według I. E. Russu (u Velkova w: Limeskongress, s. 152) nazwa Plestrensis jest miejscowego pochodzenia. Według Gerova (także u Velkova) pochodzi ona od nazwy miasta Prista. O resztkach sanktuarium Diany koło Košov zob. Cv. Dremgizova-Nelčinova, D. Ivanov, Archeologičeski i metnitsi v rusenski okrąg, Sofia 1983, s. 78 nr 76.

³⁸³ III 13721; AE 1911, 16. Ze względu na inskrypcje III 13721 nie sądzę, by

napisie AE 1911, 16 mogło chodzić o territorium Dianensium (= Dimension). Tak Poulter (w:) 12. Limeskongress, s. 741, przyp. 5.

³⁸⁴ Rankov, op. cit., s. 50 n.

³⁸⁵ Oprócz analizowanych przez Rankova, op. cit., s. 46 n., świadectw zob. fragment płytki wotywnej z Gradašnicy (S. Nikolov, IAI 30, 1967, s. 222). Mrozewicz, Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej, Poznań 1982, s. 74 czyta: ... [cives] Montani pro se / [---] [---] [---] Gerov, GSUFKMF 72, 1977/80, s. 78, przyp. 95 stawia znak równości między Montani i Metallarii.

³⁸⁶ J. Hirschfeld, Kleine Schriften, Berlin 1913, s. 594 n.; Clausen, op. cit., s. 82 n.

³⁸⁷ G. Lopuszański, Antiquité Classique 20, 1951, s. 6 n.

³⁸⁸ O innych, poświadczonych możliwościach użycia żołnierzy legionów i oficerów zob. Zwicky, op. cit., s. 76 n.

³⁸⁹ O latrunculi w regionie Montany mówi być może inskrypcja budowlana III 12376 z Montany z 256 roku:

³⁹⁰ Por. papyrus Hunt, col. II wiersz 22 (Fink, s. 224). Znajdujemy tam wiadomość o odkomenderowanych około 105 r. in dardania ad metalla żołnierzach dolnoezyjskiej kohorty I Hispanarum veterana; por. S. Mrozek, Les mines d'or de Dacie au IIe siècle, Toruń 1966, s. 92 n.

³⁹¹ Chyba słusznie łączy Rankov, op. cit., s. 46 z tą funkcją poświadczoną w Montanie (III 7449; AE 1957, 341) obecność kontyngentów konnicy.

³⁹² O vexillatio w sile jednej centurii por. III 1643 = Saxer, s. 89 n., nr 265; o vexillatio w sile dwóch centurii por. III 14409, 1 z komentarzem Wearda, s. 230 n. i Rankova, op. cit., s. 55.

³⁹³ Por. III 7449 (decurio ex eq.).

³⁹⁴ Chyba słusznie przyjmuje V. Velkov, Archeologia 7, 1957, s. 92 i V. Bažilova, op. cit., s. 474, że n(umerus) c(ivium) R(omanorum) z Montany był oddziałem lokalnej milicji; por. wyżej przyp. 371.

³⁹⁵ Por. VII 222 i 218 = R. G. Collingwood, R. P. Wright, The Roman Inscriptions of Britain I, Oxford 1965, s. 194 n., nr 587 i 583 z Ribchester: (centurio) leg. praep. n(umeri) et regi[onis].

³⁹⁶ III 14208. O Nemesis jako bogini karzącej i wyrównującej szanse zob. H. Herter, RE XVI, col. 2367 n., s.v. Nemesis.

³⁹⁷ Por. A. Betz, JbJh. 35, 1943, s. 138; Zwicky, op. cit., s. 85; Clausen, op. cit., s. 102.

³⁹⁸ A. K. Bowman, The Roman Writing Tablets from Vindolanda, London, 1983, s. 39.

³⁹⁹ Plin. Epist. X 43, 52; por. wyżej rozdz. II 2.

⁴⁰⁰ Por. IOSPEL² 674; zob. niżej rozdz. IV 2.

⁴⁰¹ III 12386-14211, 10: Deanae/Decum(us) Mussidiu[s]/Proculu[s] (centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae) R. R. AVI/ v(otum) s(olvit) l(ihens) m(erito).

⁴⁰² Histria: ISM V 67 wiersz 74. Inskrypcja odnosi się wprawdzie do 25 października 100, ale być może wykonana została dopiero później; Košov: AE 1974, 574. Por. wyżej przyp. 382. Listę wymiennik regionarii (bez znalezisk z Vindolandy, Siakovo, Histria i Košov) zestawili ostatnio Gerov, GSUFKMF 72, 1977/80, s. 78, przyp. 96 i Rankov, op. cit., s. 55 n.; zob. też Speidel, op. cit., w przyp. 371.

⁴⁰³ Nie zostało tu uwzględnione miasto Marcianopolis, którego wiejskie territorium było podzielone na kilka regiones (por. Gerov Beitrage, s. 273 nr 297). O epigraficznych świadectwach i problematyce dolnoezyjskich regiones = territoria zob. Gerov Beitrage, s. 273 n., 297 n.; idem, GSUFKMF 72, 1977/80, s. 65 n. (bez "Regio Plestrensis"); Mrozewicz, Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji

cji w Mezji Dolnej, Poznań 1982, s. 71 n. (bez regio Plestrensis i Dimisi); M. Munteanu, Pontica 3, 1970, s. 211 n. (territorium Capidavense); Suceveanu, Viața economică în Dobrogea română secolele I-III e.n., București 1977, s. 42 n., 66 n. (territorium Capidavense, regio Histriae). O regio Plestrensis zob. wyżej przyp. 382.

404 Dolne Beșovica: III 13718=IGBulg. II 496. Istnieją uzasadnione wątpliwości czy znany z inskrypcji z Liljače (AE 1932, 29=AE 1933, 126=AE 1955, 67) princeps (duplicarius?) legionu I Italica był centurionem. Być może należałoby go uważać za podofficera, któremu czasowo powierzono dowództwo nad małym pododdziałem. O princeps jako ad hoc komendantach por. Lopuszański, op. cit., s. 37; M. P. Speidel, Britannia 12, 1981, s. 7 n.

405 III 13719; Domaszewski, Westdt. Zeitschrift 21, 1902, s. 189.

406 Sp. Mašov, Arheologije 17/3, 1975, s. 39; nr 5; III 13720.

407 Gerov, GSUFKNF 72, 1977/80, s. 58.

408 III 7464. Domaszewski (Westdt. Zeitschrift 21, 1902, s. 191) uważa inskrypcję za dedykację wystawioną przez beneficiarius consularis.

409 E. Popescu, Studii Clasice 6, 1964, 192 n.; od Trajana według Doruțiu-Boila, Dacia 22, 1978, s. 245.

410 III 14437, 2 = AE 1957, 333.

411 IGRRP 1213=ILS 8853; por. Pflaum, s. 576 n., nr 281 ter.

412 IGRRP 624 = I. Stoian, Tomitana, București 1962, s. 213, nr 8.

413 III 771.

414 III 7534.

415 III 14214, 30.

416 III 767=7542; III 14214, 28.

417 Na podstawie inskrypcji z Novae (III 7591), która została dedykowana przez namiestnika prowincji, sądził Domaszewski (Westdt. Zeitschrift 14, 1895, s. 110 i 21, 1902, s. 190), że Novae było stolicą Mezji Dolnej. Słusznie contra J. Kolendo Archeologia 19, 1968, s. 129; Vulpe, Studia thracologica, București 1976, s. 298 n.; idem, Din Istoria Dobrogei II, București 1968, s. 128.

418 IGRRP 652.

419 III 14416 z poprawką Gerova (w:) Acta of the Fifth Intern. Congress of Greek and Latin Epigraphy, London 1969, s. 431 n.; zob. niżej rozdz. IV 2.

420 Tak Aricescu, s. 11; Suceveanu, RRH 13, 1974, s. 226, 234; idem, RRH 20, 1981, s. 610; Tudor, Pontica 13, 1980, s. 245.

421 Por. świadectwa przeanalizowane przez Gerova Beiträge, s. 285 n. O udziale mieszkańców Tomis w budowie murów obronnych wydaje się donosić inskrypcja z III wieku (Stoian, op. cit., s. 167).

422 AE 1964, 252; por. Popescu, Studii Clasice 6, 1964, s. 192 n.; Gerov Beiträge, s. 285 n.

423 IGBulg. I² 24 his. O datowaniu zob. Gerov, op. cit. w przyp. 152, s. 434 n. Doruțiu Boila, SCIV 23, 1973, s. 437 n.

424 ISM I 67, wiersz 74.

425 W odniesieniu do górnomezyjsko-dackiego pogranicza istnieje w dotychczasowych badaniach dość znaczna różnica zdań. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, s. 56 n. reprezentuje pogląd, że niektóre forty zostały ewakuowane po podboju Dacji, zaś według N. Gudea (w:) ANRW II 6, s. 880 utrzymana została także w okresie posttrajańskim stara organizacja wojskowa wzdłuż całej granicy północnej Mezji Górnej. Por. ostatnio I. Piso, D. Benea, ZPE 56, 1984, s. 282 n.

426 Por. Doruțiu-Boila (w:) 9 Limeskongress, s. 91, ryc. 1.

427 Brazda lui Novac de Sud została opisana przez C. Schuchhardta, AEM 9, 1885, s. 219 n. i przez Gr. G. Tocilescu, Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie, Bucarest 1900, s. 118. Błędną obserwację Schuchhardta, że rów znajdował się po południowej stronie wału, prostuje Tocilescu, op. cit., s. 118 i Vulpe (w:) 9 Limeskongress, s. 271 n. Różne zdania o funkcji i datowaniu omawia ostatnio G. Fornì, Dizionario epigrafico IV, col. 1303 s.v. limes.

428 Częściowo podobny pogląd wyraził już Vulpe, Dacia 5, 1961, s. 379; idem (w:) 9 Limeskongress, s. 272.

429 Zob. wyżej rozdz. II 2, przyp. 185. Wśród różnych propozycji datowania najbardziej przekonuje mnie przypisywanie tzw. limesu transalupańskiego okresowi panowania Antonina Piusa; zob. C. C. Petolescu, Revue des Études Sud-Est Européennes 21, 1983, s. 244.

430 AE 1931, 35=AE 1946, 113. O datowaniu i znaczeniu zob. R. Syme, JRS 52, 1962, s. 92; I. Piso, RRH 12, 1973, s. 1007; Petolescu, Dacia 26, 1982, s. 167 n.

431 Podobny kierunek miały sezonowe wędrówki pasterskiej ludności z karpackiego przedgórze jeszcze w XIX i XX wieku (por. V. Mihăilescu w: La Dobruđa, Bucarest 1938, s. 29). O migracji geto-dackiej ludności z karpackiego przedgórze na wołoskie równiny w II w. na podstawie znalezisk archeologicznych G. Bichir, Geto-Dacia din Muntenia în epoca română, București 1984, s. 109 n.

432 Por. scenę XXXVIII na kolumnie Trajana i metopy XL - XLIV na tropaeum z Adamklissi.

433 Por. Bichir, op. cit., mapa I 2.

434 Tak już Doruțiu-Boila (w:) 9 Limeskongress, s. 92.

435 O datowaniu tego wału ziemnego zob. Vulpe (w:) 9 Limeskongress, s. 274 n.

436 Do znalezisk tych należy przede wszystkim okucie w formie znaku beneficiarii z Matăsăru oraz liczne fragmenty wojskowego wyposażenia i rynsztunku z Matăsăru i București-Militari (Bichir, op. cit., s. 58, 109, tabl. LII). Podzielam zdanie Bogdan-Cătănicu, przytoczone przez Bichira, s. 58, że przedmioty te dostały się do Wołoch wraz z rzymskimi żołnierzami. Contra Bichir, loc. cit. Okucie w formie znaku beneficiarii wskazuje moim zdaniem być może na to, że we wzajemnych kontaktach oprócz nieznanych nam form wojskowej kontroli miał też miejsce ruch dyplomatyczny.

437 M. Tzony, Mousaios. Studii și comunicari. Arheologie. Istorie 1, 1981, s. 44; Tudor, Arhivele Olteniei 1, 1981, s. 61; Petolescu, SCIV 32, 1984, s. 609, nr 64. Jeśli słuszne jest odczytanie stempla LEG XI CL ANT, cegły należy datować na lata 212-222.

438 SHA Hadr. VI 8.

439 Por. H. W. Böhme, Jahrb. RGZM 22, 1975, s. 190 n.; H. v. Petrikovis (w:) Actes du VIIe Congrès Intern. d'Épigraphie grecque et latine, București 1979, s. 238 n.

440 Podobne zdanie wyraziła ostatnio Bogdan-Cătănicu, AMN 20, 1983, s. 82 n. Według Vulpe, Din Istoria Dobrogei II, București 1968, s. 132, cała Nizina Wołoska należała do Cesarstwa także po ewakuacji południowokarpackich obozów za Hadriana. Podobnie M. Fluss, RE XV, col. 2358, s.v. Moesia.

441 Taki wniosek wyciągam z rozmieszczenia znalezisk archeologicznych, zob. Bichir, op. cit., tabl. I 2. Por. też mapę znalezisk monet rzymskich u Bogdan-Cătănicu (w:) 10. Limeskongress, s. 268 n., ryc. 1, 2.

442 Por. wyżej przyp. 430.

443 Por. Aelius Aristides, Orat. XXVI 70; Petolescu, Dacia 26, 1982, s. 167.

444 AE 1916, 65.

445 III 6176-ISM V 146 (Troesmis); W. Gostar, *Apulum* 7, 1968, s. 381 n. = ins. (w:) *Hommages à M. Renard II*, Bruxelles 1969, s. 290 nn (Ismail). Mało prawdopodobna jest próba W. Zwikkera, *Studien zur Markussäule*, Amsterdam 1941, s. 222 i datowania najwcześniej na 173 r. inskrypcji z Troesmis z wydarzeniami z wcześniejszych (najazd Kostoboków w 170 r.). Dorutiu-Boila (w: ISM V, s. 177) datuje oba napisy na 173 r.; to jest na czas, gdy Pompeianus po raz drugi był konduktorem. Według Gostara powodem wystawienia inskrypcji była przypuszczalna kampa- nia przeciw Alanom (por. SHA, *vita Marci* 22, 1) w okresie doinomezyjskiego namię- stnictwa Helwiusza Pertinaxa (176-177 r.) i związana z tym obecność Pompeianusa w najniższej części biegu Dunaju. Do tego datowania i wyjaśnienia przyłączył się G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn 1977, s. 374.

446 VIII 619-ILS 2747. O wyjątkowym charakterze jego dowództwa na Krywie zob. niżej rozdz. IV 2. Zapropionowane przez Gostara (w: *Hommages à M. Renard II*, Bruxelles 1969, s. 301) datowanie tego dowództwa na lata 181-182 należy przesunąć o kilka lat wcześniej (por. Devijver II P 41).

447 III 14416; Gerov (w:) *Acta of the Fifth Intern. Congress of Greek and Latin Epigraphy*, London 1969, s. 431 n.

448 Gerov, op. cit. w przyp. 547, s. 431 n.; Dorutiu-Boila, *SCIIV* 24, 1973, s. 435 n.

449 Tak Dorutiu-Boila, *SCIIV* 24, 1973, s. 440. Inaczej J. Fitz (w:) 10. *Limeskastell*, s. 545 n.

450 Por. ISM V 218.

451 AE 1972, 526.

452 *Archeologia* 19, 1968, s. 135 n.

453 Gerov (w:) *ANRW* II 6, s. 126 n.

454 Ostatnie dona zostały nadane przez Septymiusza Sewera i Karakallę; por. V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London 1981, s. 248 n.

455 N. Angelov, *Ist* 17, 1950, s. 278: [--- occisus] in pug(na) (Svalenik III w.); T. Ivanov, *Arheologija* 1, 1962, s. 38 n. (G. Sesovica; druga połowa III w.); T. Ivanov, *Arheologija* 1, 1962, s. 38 n. (G. Sesovica; druga połowa III w.); III 12392: miles leg. decaptus a barbaris (Kamenno Pole; III w.). Brak jest danych, by poległego żołnierza przypisywać legionowi Italica (tak z wahaniem Beuchel, s. 107 nr. 72).

456 Por. B. Gerov (w:) *ANRW* II 6, s. 110 n.

457 *Get.* XVIII 181.

458 Interpretacja Gerova (w:) *ANRW* II 6, s. 133.

459 Por. L. Hollenstein (w:) *Studia Balcanica* 10, 1975, s. 36 n., nr 48 n.

460 Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, s. 24.

461 Następujące przydomki poświadczane są dla legionów doinomezyjskich: Antoniniana, Severiana (tylko legio I Italica), Severiana Alexandriana (niepewny w przypadku legionu XI Claudia - por. AE 1919, 78), Alexandriana, Gordiana. O przydomkach Severiana Alexandriana i Alexandriana legionu I Italica zob. Sarnowski, *Archeologia* 34, 1983, s. 56, przyp. 117. Przydomki auxiliów: Antoniniana (ala Dard.); Severiana (ala I Atect.); Alexandriana (coh. II Fl. Britt.); Maximiniana (coh. I Cisp., coh. I Lusit., numerus GR); Gordiana (coh. I Hisp., coh. Gem. Ba- borum); Philippiana (coh. I Cil.); Aureliana (coh. Pinasensium). O większości tych danych zob. J. Fitz, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd century*, Budapest 1983. Monety legionowe Galliena: RIC V 1, s. 93, nr 320 n.; LEG I, ITAL VI P VI F, LEG I ITAL VII P VII F; ibidem, s. 96, nr 359; LEG XI CL VI P VI F. Zapoczątkowaną w nowszych badaniach dyskusję na temat znaczenia legionowych monet przez A. Alföldyego (*Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Darmstadt 1967, s. 73 n.) przedstawia najpełniej M. Christol, *Bulletin de la Société Française de Numismatique* 27/7, juillet 1972, s. 250 n.

462 Christol, op. cit., s. 250 n.

III. ZAŁĄŻKI PÓŹNORZYMSKIEJ ORGANIZACJI WOJSKOWEJ PROWINCJI

DOLNODUNAJSKICH U SCHYLKU III W.

Korzystny zwrot dla rzymskiego panowania nad dolnym Dunajem przyniosły w okresie nieustannych najazdów gockich w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych III w. rządy Klaudiusza II (268-270) i Aureliana (270-275). Pierwszemu cesarzowi zawdzięczały bałkańskie prowincje znaczne osłabienie potęgi Gotów dzięki decydującemu zwycięstwu pod Naissus (269), drugiemu przede wszystkim istotne zmiany organizacyjne, które doprowadziły do odtworzenia bezpieczeństwa granic. Najazdy barbarzyńskie z północy straciły odąd na długo wiele z wcześniejszego impetu i rozmiarów. Do stabilizacji stosunków na dunajskim froncie przyczyniło się ponadto kilkakrotne osiedlanie w obrębie Cesarstwa ludności pochodzącej zza Dunaju.

Najdonioslejszym wydarzeniem o trwałych skutkach zarówno dla późniejszej organizacji wojskowej, jak i cywilnej dolnodunajskich obszarów była podjęta około 271 r. przez Aureliana ewakuacja Dacji. Na jej miejsce zostały utworzone z części terytoriów obu Mezji i Tracji dwie nowe prowincje, Dacia Ripensis i Dacia Mediterranea. Tym samym granicę Cesarstwa powróciła do stanu sprzed dackich wojen Trajana i ponownie znalazła się na Dunaju. Wprawdzie sprzeczne ze sobą źródła literackie nie dają pewności, czy od razu za Aureliana wydzielone zostały dwie nowe prowincje dackie, ale napis graniczny na brązowej płytce z okolic klasztoru Sedem Prestola¹ w górach Bałkan nie pozwala żywić wątpliwości, iż jeszcze przed nastaniem rządów Dioklecjana Mezja Dolna sąsiadowała od zachodu z Dacia Ripensis. Granica między tymi prowincjami przebiegała na wschód od Oescus wzdłuż rzeki Vit².

Wraz z ewakuacją Dacji zostały przeniesione nad Dunaj także jej wojska, w tym przede wszystkim legiony XIII Gemina i V Macedonica. Itinerarium Antonini, które powstało na podstawie oryginału z czasów Karakalli prawdopodobnie w pierwszych latach panowania Dioklecjana, sytuuje nowe obozy tych legionów w Ratiana i Oescus³ (Dacia Ripensis). Wycofane legiony obsadziły zatem brzeg Dunaju poniżej Żelaznych Wrót. Był to odcinek, który w okresie istnienia Dacji trajanjskiej nie wchodził od wschodu w skład okręgów wojskowych doinomezyjskich legionów⁴, od zachodu zaś prawdopodobnie także nie był objęty okręgiem górnomezyjskiej legia VII Claudia z Viminacium⁵. Tym samym przeto utworzenie nowej prowincji na prawym brzegu Dunaju

i osadzenie w niej wycofanych z Dacji oddziałów nie spowodowało zmian w rozmieszczeniu legionów w obu prowincjach mezyjskich. Itinerarium Antonini wskazuje na obecność dolnomezyjskich legionów (I Italica i XI Claudia) w ich poprzednich obozach Novae i Durostorum⁶. Zarówno o składzie, jak i o rozmieszczeniu garnizonu wojsk pomocniczych na terenie Mezji Dolnej w okresie od Aureliana do Dioklecjana nasze wiadomości są nader skromne (por. tabl. 2 i 3). Kamień milowy z Sexaginta Prista⁷, który został wystawiony za Aureliana przez cohors II Fl. Brittonum, pozwala jednak sądzić, że przynajmniej część pieszych oddziałów pozostała na dunajskiej granicy w swych starych obozach.

Zmiany w organizacji wojskowej dolnodunajskich prowincji za Aureliana niewątpliwie pociągnęły za sobą konieczność wznoszenia nowych instalacji militarnych. Dokumentacja źródłowa świadcząca o prowadzone wtedy roboty jest jednak bardzo uboga. Oprócz ogólnej wzmianki w *vita Aureliani*⁸ dysponujemy zaledwie kilkoma słupami milowymi z Sexaginta Prista i najbliższej okolicy oraz napisem honoryfikacyjnym, wystawionym ku czci Aureliana w Durostorum chyba w 272 r., być może z okazji jakichś prac budowlanych⁹. Ta sama inskrypcja pozwala się domyślać, że Aurelian pobit Karpów [... inter Ca]rsium et Sucid[avam ...]. Ze zwycięskimi operacjami wojennymi przeciwko Gotom i Karpiom, które w latach 271 i 272 sprowadziły cesarza nad dolny Dunaj, wiążą się prawdopodobnie naprawy dróg poświadczane wspomnianymi słupami milowymi. Ważniejszymi w skutki przyczynami pobytów Aureliana na dunajskiej granicy były jednak - jak się wydaje - sprawy organizacyjne, na które złożyła się przede wszystkim ewakuacja Dacji, osiedlenie w Dobrudzy pobitych Karpów¹⁰ i być może inspekcja robót budowlanych.

Świadectwem aktywności budowlanej prowadzonej przez wojsko prowincji Dacia Ripensis niedługo po 271 r. są najprawdopodobniej cegły legionu V Macedonica ze stemplami LVM¹¹. Za takim datowaniem przemawia fakt, że ten typ stempli występuje ponadto na zabytkach z Potaissy w Dacji trajanańskiej z okresu poprzedzającego przemieszczenie legionu do Oescus. Zapewne niewiele późniejsza jest przynajmniej część stempli różnych kohort tego samego legionu. W produkcji materiałów budowlanych poświadczony jest znanymi dotąd znaleziskami udział kohort II-V¹². Znaleziska stempli dwóch wymienionych wyżej rodzajów pochodzą z Dacia Ripensis i z lewego brzegu Dunaju. Na lewym brzegu aktywność budowlana polegała prawdopodobnie nie tylko na budowie nowych umocnień (np. Hinova), ale i na naprawie bądź przebudowie starych (Drobeta, Subidava). Jeden stempel typu LVM jest sygnalizowany również w Slavani nad Oltem¹³. Uwagę zwraca przede wszystkim znaczna koncentracja znalezisk obu rodzajów stempli w Gamzigradzie, gdzie w okresie tetrarchii znajdowała się umocniona rezydencja należąca, być może, do Galeriusza¹⁴.

Znacznie trudniej przedstawić się datowanie stempli pozostałych legionów dolnodunajskich prowincji. Prawdopodobnie aż do czasu reformy wojskowej Konstantyna występowały różne warianty typów znanych już w okresie pryncypatu¹⁵. Dotyczy to

szczególnie legionów I Italica i XI Claudia z Mezji Dolnej. Z tego też względu znaleziska stempli tych oddziałów nie mogą na razie być wykorzystywane do rekonstrukcji zasięgu prac budowlanych prowadzonych w okresie rządów Aureliana, jak i później Dioklecjana.

Panowanie Dioklecjana i jego reformy w systemie zarządzania cesarstwem wprowadziły kolejne, bardzo ważne zmiany także do wojskowej organizacji obronności obszarów położonych nad dolnym Dunajem. Z wcześniejszej Mezji Dolnej, na terenie dzisiejszej Dobrudży, została wyodrębniona nowa prowincja o nazwie Scythia Minor. Pozostała część Mezji Dolnej zwana była później Moesia Secunda. Obie prowincje weszły w skład diecezji Thracia. Granica między dwiema prowincjami przebiegała południkowo od Dunaju do Morza Czarnego w stosunkowo niewielkiej odległości na zachód od Tropaeum Traiani¹⁶.

Podczas gdy prowincja Moesia Inferior pozostała przy starym garnizonie legionowym (I Italica i XI Claudia), Scythia otrzymała dwa nowo utworzone legiony I Iovia i II Herculia, których nazwy nawiązywały do boskich przydomków noszonych przez Dioklecjana (Iovius) i od 286 r. przez drugiego Augusta, Maksimiana (Herculius). Nie znamy wprawdzie daty utworzenia i osadzenia w Scythii wspomnianych oddziałów, ale możemy się domyślać, że nastąpiło to na początku wspólnych rządów Dioklecjana i Maksimiana, ponieważ najpóźniej już około 293 r. legio II Herculia występuje w składzie rzymskiej vexillatio w taurydzkim Chersonesie¹⁷. Za wczesnym datowaniem legionów scytyjskich przemawiać może pośrednio ich numeracja, jeśli zważymy, że wśród nadgranicznych legionów utworzonych przez Dioklecjana była również V Iovia i VI Herculia. Inną przesłanką jest fakt, że spośród dioklecjańskich legionów Itinerarium Antonini przytacza tylko legiony ze Scythii¹⁸.

Znane od niedawna stemple typu LEG I IOVIAE SCY ujawniły, że legio I Iovia nosiła także przydomek Scythica i wyjaśniły odpowiedni zapis w Itinerarium Antonini, który mógł robić wrażenie nazwy miejscowości¹⁹. Wspomniane źródło z końca III w. sytuuje obozy legionowe w Troesmis (I Iovia) i Noviodunum (II Herculia), podczas gdy trzy inskrypcje²⁰ i pochodzące wyłącznie z północnego odcinka limesu znaleziska stempli legionu I Iovia sugerowałyby odwrotną lokalizację kwater legionów scytyjskich. Z wymową znalezisk regularnych zgadzają się również dane zawarte w Notitia Dignitatum, która została zrehabilitowana w końcu IV lub na początku V wieku. Według tych danych oprócz prefektów legionów rezydujących w Troesmis (II Herculia) i Noviodunum (I Iovia) byli jeszcze praefecti ripae legionów z siedzibami w Axiopolis i Troesmis (II Herculia) oraz w Noviodunum i Aegissus (I Iovia). Pod ich rozkazami miały pozostawać oddziały złożone z pięciu kohort legionowych²¹. Analogiczną organizację sił legionowych odnotowuje Notitia dla prowincji Moesia II, gdzie prefekci legionów przebywali w Novae (I Italica) i Durostorum (XI Claudia), zaś prefekci ripae legionów w Novae i Sexaginta Prista (I Italica) oraz w Transmarisce i Durostorum (XI Claudia)²².

Jak wskazują czwartowieczne stemple legionów I Italica z Novae i Ietrus, organizacja legionów w nadgranicznych prowincjach diecezji trackiej przybrała kształt zbliżony do obrazu przedstawionego przez Notitia Dignitatum dopiero w okresie rządów Konstantyna²⁵. W odniesieniu do legionów scytyjskich możemy zatem przypuszczać, że Itinerarium Antonini ukazuje wcześniejszą, dioklecjańską dyslokację oddziałów albo też, że do wspomnianego źródła zakradła się pomyłka²⁴.

Chociaż wojskowe inskrypcje okresu Późnego Cesarstwa są bardzo nieliczne, podobne wydaje się na podstawie kilku napisów ze Scytii i Dacia Ripensis²⁵, że już za panowania Dioklecjana pewna część dolnodunajskich oddziałów legionowych rozmieszczona była także poza głównymi obozami w różnych punktach wzdłuż limesu. W Dacia Ripensis taka sytuacja zaistniała zapewne nieco wcześniej, gdzie – jak sugerują stemple legionu V Macedonica – niektóre kohorty tej formacji wyodrębniły się jako osobne jednostki²⁶. Możliwa, że według tej samej zasady podziału legionów na kohorty zostały wyznaczone za Dioklecjana legionowe garnizony fortów dolnomazyjskich w Sexaginta Prieta, Transmarisca i Candidiana. Najpóźniej od okresu panowania Konstantyna poświadczona są tam przez Notitia Dignitatum bądź stemple na ceglach pododdziały legionów I Italica i XI Claudia²⁷. W przeciwieństwie do okresu pryncypatu, gdy legionowe vexillationes formowano zwykle z żołnierzy różnych kohort, za Dioklecjana respektowana była częściej odrębność mniejszych jednostek taktycznych i do różnych misji wyznaczane były całe kohorty. W przypadku scytyjskiej legii II Herculia takie postępowanie jest poświadczona inskrypcja z Sitifis w Mauretanii²⁸, gdzie w walkach prowadzonych w 298 r. przez Maksymiana uczestniczyła kohorta VII LX tego legionu.

Nie dysponujemy wprawdzie dokładnymi danymi, by stwierdzić, jak duże były oddziały stacjonujące w dolnodunajskich prowincjach pod koniec III w., ale ponieważ chodzi o oddziały istniejące wcześniej bądź o jednostki powstałe na samym początku rządów Dioklecjana, możemy się domyślać, iż liczba żołnierzy w tych legionach niewiele chyba odbiegała od stanu z okresu pryncypatu²⁹. Drastyczne zmniejszenie efektywów nadgranicznych legionów, co w przypadku prowincji Moesia Inferior znalazło duże odzwierciedlenie w tekstach stempli na ceglach; przypada dopiero na czas panowania Licyniusza i Konstantyna³⁰. Za przedstawionym wyżej domysłem wydaje się przesądzać ponadto fakt, że dla wszystkich legionów dolnodunajskich prowincji posiadamy pokaźną dokumentację źródłową późnych kategorii, poświadczającą wielokrotny udział vexillationes w rozlicznych misjach i walkach doby panowania Dioklecjana w Mauretanii, północnej Italii, Pannonii, Macedonii, Egipcie, na Wschodzie, na Krymie. Niektóre vexillationes były też duże, że utworzyły stałe garnizony w odległych od Dunaju prowincjach³¹. Żołnierze z legionów dolnodunajskich powoływani byli również do służby w sacer comitatus³².

Przytoczone wyżej dane pozwalają sądzić, że rozdzielone pododdziały dolnodunajskich legionów (zwykle kohorty), pozostające pod rozkazami trybunów, prefektów

lub praepositi³³ i rozmieszczone już za Dioklecjana w różnych punktach limesu, były dość mało liczebne. Znacznie mniejsze siły niż w dobie pryncypatu musiały stacjonować także w głównych kwaterach legionów. Możemy się domyślać, że kilkunastokwartowe obozy legionowe z II w. zostały zagospodarowane w znacznej części u schyłku III w. przez ludność cywilną. W drugiej połowie III w. nie było już w użyciu np. wojskowe valetudinarium w Novae, zaś principia przestały pełnić funkcję sztabowego budynku po zbrojnych wydarzeniach około 316 roku³⁴. Z podobną sytuacją należy się liczyć w Troesmis, gdzie zarówno weksyllacji legionu I Italica w okresie 167 – około 284 r., jak i później jednemu z nowo utworzonych legionów scytyjskich nie było potrzebna tak duża powierzchnia, jaką przed 167 r. musiały zajmować nie zlokalizowane dotąd kwatery legionu V Macedonica. Na podstawie cechoności charakterystycznego w planie budynku komendatury wojskowej w tzw. twierdzy wschodniej w Troesmis można sądzić, że to właśnie tam stacjonowała legia II Herculia³⁵. Powierzchnia tej późnorzymskiej twierdzy nie sięga nawet 3 ha i odpowiada innym, dioklecjańskim obozom legionowym, jak np. Lejjun (3,5 ha), Palmyra (4-5 ha), Kaiseraugst (3,6 ha). W Noviodunum, gdzie według Notitia Dignitatum znajdowała się połowa sił legionu I Iovia, ufortyfikowana w Późnym Cesarstwie powierzchnia wynosiła około 5 lub 9 ha³⁶. Z sytuacją analogiczną do tej z Troesmis mamy najwyraźniej do czynienia w Durostorum. Zlokalizowany niedawno obóz legionu XI Claudia okresu pryncypatu znajdował się około 1 km na południe od Dunaju, podczas gdy nad samym brzegiem wznosiła się mniejsza, późnorzymska twierdza³⁷. W trzech miejscowościach dolnodunajskich, w których stacjonowały zarówno legiony okresu pryncypatu, jak i dominatu (Novae, Durostorum i Troesmis), siedziby późnorzymskich legionów otrzymały zatem najprawdopodobniej nową lokalizację³⁸.

Zmiany w organizacji wojskowej dolnodunajskich prowincji za Dioklecjana – były – jak sądzę – najważniejszą przyczyną podjętych wtedy i kontynuowanych później za Konstantyna rozległych prac budowlanych wzdłuż całego limesu. Aktywność budowlana okresu rządów Dioklecjana ma wyjątkowo pokaźną dokumentację epigraficzną. Tylko z nadgranicznych prowincji diecezji trackiej pochodzi aż kilkanaście słupów milowych, z czego zdecydowana większość znad samego Dunaju³⁹. Pełniejsza świadomość na charakter robót rzuca pięć napisów budowlanych, jakie znamy dotąd z limesu w trzech dolnodunajskich prowincjach. Z miejscowości Donjo Butarka⁴⁰ koło Kladova w Dacia Ripensis pochodzi inskrypcja datowana przez autora pierwszej publikacji na lata 294-300, z Sexaginta Prieta, Transmarisca i Durostorum w Mezji Dolnej inskrypcje z lat 298-299 i z Seimeni⁴¹ w Scytii napis, którego ze względu na bardzo fragmentaryczny stan zachowania nie można datować precyzyjniej niż na lata 292-304. Cztery pierwsze napisy kończyły się słowami pro futurum in aeternum rei publicae praesidium constituerunt (sc. Augusti i Caesares). Na trzech dolnomazyjskich inskrypcjach słowa te poprzedzone były ponadto wyrażeniami post debellatis hostium gentis confirmata orbi suo tranquillitate. Tytulatura cesarzy na napisie

z Donje Butorka⁴² czyni prawdopodobnym domysł, iż budowa praesidium koło Kladova została ukończona wcześniej aniżeli we wspomnianych miejscowościach Mezji Dolnej. Choć z argumentu ex silentio trudno jest wyciągać wiążące wnioski, symptomatycznie wydaje się na reprezentacyjnej, oficjalnej inskrypcji z Donje Butorka brak tekstu zakończonego zwrotem confirmata orbi suo tranquillitate, który odnosząc się wprawdzie do pacyfikacji całego Cesarstwa⁴³ wszedł do języka oficjalnej propagandy uprawianej nad dolnym Dunajem dopiero po zwycięstwie odniesionym około 296 r. nad Karpami.

Prawie jeńobrzmiąca redakcja trzech dolnomozyjskich napisów i jej częściowe podobieństwo do wcześniejszej chyba inskrypcji z Donje Butorka przeczą raczej możliwości, że udokumentowana w ten sposób aktywność budowlana nad dolnym Dunajem została spowodowana przede wszystkim zniszczeniem starszych umocnień w czasie najazdu Karpów⁴⁴. Wydarzenia zbrojne lat około 296-297⁴⁵ na dolnodunajskim froncie pociągnęły za sobą - jak się wydaje - tylko tymczasowe zaprzestanie robót, które podjęte były w ramach zakrojonego na skalę całego Cesarstwa już pod koniec lat osiemdziesiątych III w. programu przebudowy starych i budowy nowych obozów wojskowych na prawie wszystkich granicach⁴⁶. W Novae (Moesia Inferior) bezpieczny terminus post quem dla datowania prac podjętych wzdłuż murów obronnych obozu okresu pryncypatu dostarczają monety Probusa i Carinusa, najpóźniejsze z 51 monet pochodzących z rumowiska w intervallum zalegającego pod późnorzymską warstwą budowlaną⁴⁷.

Ponieważ w Sexaginta Prista, Durostorum, a zapewne również i w Transmarisca wznosiły się już w okresie pryncypatu wojskowe fortyfikacje, wysunięto przypuszczenie, że wyrażenie praesidium constituerunt na wspomnianych inskrypcjach z Mezji Dolnej odnosiło się raczej do działalności polegającej na przebudowie bądź powiększeniu istniejących założeń⁴⁸. Jeśli jednak przytoczony pogląd wydawał się znajdować uzasadnienie w stanie badań sprzed około dwudziestu lat, to dziś po nowszych odkryciach w każdej z wymienionych miejscowości jest on trudny do utrzymania⁴⁹. Jedynym źródłem, które pośrednio mogłoby popierać dawny pogląd, jest przekaz Eumeniusa⁵⁰. Sądzę jednak, że mamy obecnie przekonującą podstawę po temu, by dać pełną wiarę słowom inskrypcji i uznać praesidia z okolic Kladova i z trzech dolnomozyjskich miejscowości za nowe założenia powstałe za Dioklecjana. Koło Donje Butorka został odkryty późnorzymski fort, zaś z Sexaginta Prisca i Durostorum⁵¹ znamy umocnienia datowane wprawdzie również ogólnie na okres późnorzymski (III-IV w.), ale bynajmniej nie zajmujące miejsca wcześniejszych instalacji wojskowych. Tak jak w Transmarisce⁵² mają one niezbyt regularną formę i są położone na wzniesieniach, które nie odpowiadały swym kształtem wymogom stawianym przed terenem, na którym wznoszono kwadratowe lub prostokątne obozy okresu pryncypatu. Nowo zbudowanych za Dioklecjana i znanych z inskrypcji praesidiach, które jest skłonny identyfikować ze wspomnianymi resztkami późnorzymskich umocnień, widziałbym obozy małych oddziałów nie przekraczających rozmiarami legionowej kohorty. By-

może stacjonowały w nich pododdziały legionu I Italica i XI Claudia, które dla Sexaginta Prista i Durostorum poświadczono są później przez Notitia Dignitatum i stempel LEG XI CL D, zaś dla Transmarisca przez stemple LEG XI CL F TRAM⁵³. Niewykluczone, że znajdowały się w nich jednak oddziały pomocnicze, o których dla okresu Dioklecjana nie mamy, jak dotąd, pewnych danych, lokalne vexillationes, jakie znamy z dobrudzańskich inskrypcji⁵⁴, ewentualnie poświadczeni także epigraficznie burgarii⁵⁵. Prawdopodobne jest przy tym, że w jednej miejscowości, może w obrębie starych i nowych murów, miały swoje osobne kwatery jednocześnie dwa oddziały⁵⁶. Do czasu pojawienia się nowych źródeł epigraficznych przedstawione propozycje muszą pozostać tylko hipotezami. Nie przeczą im jednak, jak dotąd, nasze skromne wiadomości o charakterze założeń nazywanych w rzymskich inskrypcjach budowlanych praesidiami. W świetle tych napisów praesidia były umocnieniami większymi od burgi i phouria i w okresie pryncypatu ich obsadę mogło stanowić auxilium⁵⁷.

Identyczność treści trzech dolnomozyjskich napisów budowlanych skłoniła J. Kolendo do wysunięcia przypuszczenia, że inskrypcje te były kopiami tekstu zredagowanego w kancelarii wojskowej; jaką miał do dyspozycji dux Moesiae secundae, zaś sama inicjatywa budowy umocnień wyszła od najwyższych władz z Rzymu⁵⁸. Przypuszczenie to wydaje się ze wszelkich miar słuszne, zwłaszcza jeśli zważymy, że Dioklecjan kilkakrotnie przebywał nad dolnym Dunajem i że powodem jego wizyt były sprawy natury administracyjno-wojskowej⁵⁹. Na wspomnianych inskrypcjach nie ma, co prawda, wzmianki o zwierzchniku wojsk prowincji - dux, ale mamy pełne prawo domyślać się, że to on był osobą odpowiedzialną za postęp robót budowlanych na limesie, gdzie zapewne nierzadko przebywał celem inspekcji. Jedną z takich podróży dokumentuje wotywny napis z Axiopolis w Scythii, pochodzący najprawdopodobniej sprzed okresu panowania Konstantyna⁶⁰.

Pewne wątpliwości może budzić stanowisko i terytorialny zakres kompetencji dowódców wojsk w dolnodunajskich prowincjach w okresie rządów Dioklecjana, w tym także w Mezji Dolnej. Ponieważ oficjalny tytuł w brzmieniu dux Moesiae secundae poświadczony jest dopiero przez Notitia Dignitatum, prawdopodobniejsze wydaje się łączenie ze wspomnianym stanowiskiem tytułu dux limitis provinciae Moesiae inferioris (później secundae), analogicznie do sytuacji poświadczonej inskrypcyjnie w sąsiedniej prowincji Scythia w pierwszej połowie IV wieku⁶¹. Czy jednak na pewno istniały osobne dowództwa wojskowe każdej z nowych prowincji już od chwili zreformowania terytorialnego podziału Cesarstwa przez Dioklecjana? Okazuje się, iż także w tej sprawie nie mamy, jak dotąd, dostatecznej jasności.

Pierwsi duces jako dowódcy wojsk nadgranicznych prowincji są poświadczeni pod koniec rządów Dioklecjana zaledwie w kilku prowincjach⁶². Należała do nich także Scythia. Najwcześniejsza inskrypcja wzmiankująca dux limitis Scythiae jest datowana na lata 293-305⁶³. Jednych duces, jakich dotąd, znamy z Moesia inferior i Dacia ripensis, pochodzą dopiero z czasów Walentyniana i Walensa⁶⁴. Zbyt nieostroż-

ne byłoby z samego tylko podobieństwa inskrypcji z Donje Butorka do inskrypcji dolnomozyjskich wyciągać wnioski, że tekst napisów opuścił jedną kancelarię wojskową. Są jednak i inne dane, które nie pozwalają wykluczyć możliwości, iż przez znaczną część okresu rządów Dioklecjana, a w wyjątkowych sytuacjach być może i później, dwie lub trzy prowincje dolnodunajskie pozostawały pod jednym dowództwem wojskowym. Podobne sytuacje są wyraźnie zadokumentowane źródłowo w końcu III i w IV w. także nad środkowym Dunajem, Renem i w Egipcie⁶⁵. Na Bałkanach i nad dolnym Dunajem praktyka łączenia pod jednym dowództwem wojsk kilku prowincji stała się dość częstą już od panowania Galliena⁶⁶. Za tym, że w pierwszej dekadzie rządów Dioklecjana zostało zachowane dowództwo o terytorialnych kompetencjach wczesniejszych namiestników Mezji Dolnej, wydaje się świadczyć fakt, że najpóźniej w 293 r. działała na Krymie vexillatio złożona z pododdziałów legionu I Italica z Mezji Dolnej i II Herculia ze Scytii⁶⁷. Około 316 r. łączoną komendę nad nadgranicznymi wojskami dolnodunajskich prowincji sprawował chyba Valens, *dux limitis*⁶⁸. Analogiczne dowództwo w 336 r. kryło się może pod określeniem *ripa Gothica*⁶⁹. Za panowania Konstantyna i jego synów z istnieniem podobnej sytuacji każe się liczyć występowanie w Plisce i Madarze (Moesia II) znalezisk cegieł stemplowanych przez oddziały z Dacia Ripensis. Ponieważ nie może wchodzić w grę transport wodny, należy raczej sądzić, że do Pliski przybyły prawdopodobnie ekipy cegielników z sąsiedniej prowincji⁷⁰. Stosunkowo liczne znaleziska legionowych stempli na ceglach z końca III i pierwszej połowy IV w. w dolinie górnego biegu Prowadzijskiej Reki⁷¹ zwracają uwagę na szczególne znaczenie rejonu Pliski, Madary i Wojwody w organizacji i zaplecze dolnomozyjskiego limesu, a może i w administracyjno-wojskowej strukturze całej prowincji Mezja Dolna w okresie Późnego Cesarstwa. Oprócz wspomnianych stempli oddziałów stacjonujących w Dacia Ripensis zostały odkryte w ruinach pierwszej stolicy bułgarskiej w Plisce, niedaleko rzymskiej willi w Madarze i koło murów późnorzymskiej twierdzy w Wojwodzie najprawdopodobniej konstantyńskie stemple legionów I Italica typów *LEPIFIGOR* i *XI CLAUDIA* typów *LEG XI CL F TRAM* i *LEG XI CL F CAND*. Strategiczne i gospodarcze znaczenie tych okolic, ogromne już w II wieku⁷², wzrosło niepomniernie pod koniec III i w IV w., gdy administracyjne centrum prowincji znalazło się w niedaleko położonym Marcianopolis. W mieście tym, które poczynając od Dioklecjana gościło kilkakrotnie cesarzy rzymskich i służyło za bazę koncentracji wojsk przed ofensywami skierowanymi przeciw Gotom, znajdowała się jedna z czterech, poświadczonych przez *Notitia Dignitatum* północobałkańskich fabryk broni⁷³. W fabryce tej służył jako *centenarius* m. in. jeden z żołnierzy legionu XI Claudia⁷⁴. Chociażby z uwagi na niezbędne zaplecze gospodarcze i możliwość ścisłej kontroli produkcji nie jest przypadkiem, jak sądzę, że państwowe zakłady zbrojeniowe poświadczane przez *Notitia Dignitatum* w prowincjach dolnodunajskich (Marcianopolis, Ratiaria, Naissus, *horreum Margum*)⁷⁵ znajdowały się w pobliżu stolic bądź

majątków cesarskich. Okolice Pliski i Madary, które swym położeniem odpowiadają Gamzigradowi z rezydencją należącą najprawdopodobniej do Galeriusza⁷⁶, zachowały zapewne i w okresie dominatu dawny status własności cesarskiej⁷⁷. Jako świadectwo tej sytuacji skłonny jestem traktować wspomniane wyżej znaleziska stempli wojskowych. Dolnomozyjskie oddziały uczestniczyły też zapewne w rozbudowie połączeń komunikacyjnych wokół Marcianopolis, skąd duża część napisów na kamieniach milowych pochodzi z późnego okresu⁷⁸. W intensywnych pracach budowlanych, polegających także na wznoszeniu umocnień (Wojwoda, Šumen) i prowadzonych od końca III w. w różnych momentach okresu Późnego Cesarstwa, brała udział również ludność cywilna, co znajduje wyraz w inskrypcji z Šumen⁷⁹ i w znaleziskach stempli prywatnych cegielni z Wojwody, Pliski i okolic.

Na podstawie nielicznych źródeł pisanych⁸⁰ i wyników badań archeologicznych nad zabytkami metalowymi z Iatrus⁸¹ możemy przypuszczać, że system zaopatrzenia dolnomozyjskich garnizonów w Późnym Cesarstwie w broń i żywność był w dużym stopniu sterowany centralnie. W takim systemie Marcianopolis z fabryką broni i region Pliska-Madara z dużymi majątkami ziemskimi miały prawdopodobnie ogromne znaczenie. Drogami przez Abrittus i Durostorum oraz statkami wzdłuż Dunaju transporty wojskowe mogły względnie łatwo docierać do różnych punktów limesu. Poważny udział w tym kombinowanym, lądowo-rzeczny systemie zaopatrzenia miały zapewne wojskowe flotylle na Dunaju. Już same nazwy typów statków (*naves amnicae*, *musculi Scythici*, *plateypegia*), które pojawiają się w rozdziałach *Notitia Dignitatum*⁸² poświęconych Scytii i Mezji II, nie wskazują na ich bojowe przeznaczenie, lecz raczej na transportowe, a co najwyżej także na patrolowe zadania dolnodunajskich flotylli. Jest przy tym rzeczą znamioną, iż w jednym związku i pod jednym dowództwem prefektów działały oprócz flotylli także specjalne pododdziały żołnierzy wyodrębnione z legionów⁸³. Być może na nich to spoczywał obowiązek konwojowania i transportowania dostaw, gdy pewien odcinek drogi musiał przebiegać łądem⁸⁴. Istotna w tym kontekście wydaje się obserwacja, iż dolnodunajskie flotylle miały swe bazy w miejscowościach położonych niedaleko wylotów dróg łączących szlak wodny z wnętrzem prowincji. W Mezji Dolnej i Scytii rolę takich baz pełniły Transmarisca (?) najprawdopodobniej Noviodunum, skąd pochodzą stemple floty scytyjskiej z legendą *PCR2*⁸⁵. Zadania podobne do tych, jakie miały wspomniane pododdziały legionowe, ciężyły zapewne również na późniejszych formacjach *milites nauclarii* z Appierii, Altinum i Flaviana⁸⁶.

O ile w okolicach Pliski i Madary, które najwyraźniej miały ogólnoprowincjonalne znaczenie, występują późnorzymskie stemple różnych legionów, o tyle na samym limesie rozmieszczenie analogicznych znalezisk przedstawia się zgoła inaczej. Bardzo zwarty obraz ukazują mapy znalezisk stempli legionów I Italica, XI Claudia i Iovia⁸⁷. Nie stwierdzamy na nich obecności punktów, z których pochodziłyby stemple dwóch legionów. Z niewielkimi wyjątkami podobnie ma się rzecz w odniesie-

niu do stemplowanych cegieł i dachówek legionów z prowincji Dacia Ripensis⁸⁸. Obserwacje te wydają się prowadzić do wniosku, iż po kryzysie III w. stabilizacja władzy rzymskiej nad dolnym Dunajem, którą zapoczątkował Aurelianus, a utrwalili Dioklecjan, oznaczała m. in. częściowy powrót do dawnej idei wojskowych okręgów. Podział limesu na znacznie skrócone w porównaniu do poprzedniego stanu jednostki, za które odpowiedzialni byli dowódcy legionowi, zachował swą ważność i został uporządkowany w czasie reform wojskowych Konstantyna. W okresie tym, który wykracza już poza ramy naszych rozważań, legionowe okręgi w szóstkowej formie miały nazwy *pedaturae* lub *partes*, udokumentowane przez *Notitia Dignitatum* bądź stemple na cegłach⁸⁹.

Przepisy

- ¹AE 1912, 200 z 283 r. Źródła literackie zbiera i przekonująco komentuje H. F. Lov, *Klio* 12, 1912, s. 234 n. Wątpliwości przedstawione przez A. Mócsy'ego (*Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, s. 41 n.) są nieuzasadnione; por. krytykę B. Gerova, *Beiträge*, s. 453.
- ²Por. *Not. dign. Or.* XLII 21 i XL 19; H. Vettars, *Dacia Ripensis*, Wien 1985, s. 6.
- ³*Itin. Ant.* 219, 1; 220, 5. O datowaniu *Itin. Ant.* zob. W. Kubitschek, *ME D*, col. 2337 n.
- ⁴Zob. wyżej rozdz. II 3.
- ⁵Por. D. Benea, s. 41 n., mapa I.
- ⁶*Itin. Ant.* 221, 4; 223, 4.
- ⁷A. Stein, s. 106; L. Hollenstein, *Studia Balcanica* 10, 1975, s. 37, nr 51.
- ⁸*Historia Augusta*, *vita Aureliani* 41, 8; por. V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam 1977, s. 8, 21 n., 207.
- ⁹III 6238=14459; III 14460; Hollenstein, op. cit., 51, 52 (skłupy z Sexaginta Prista i okolic); III 12456; por. R. Vulpe, *Dir Istoria Dobrogei II*, București 1981, s. 274 (napis z Durostorum).
- ¹⁰L. Homo, *Essai sur le regne de l'empereur Aurélien*, Paris 1904, s. 109, przyt. 4; Vulpe, op. cit., s. 273; Gerov (w:) *ANRW* II 6, s. 144.
- ¹¹Benea, *AMN* 15, 1978, s. 235 n.
- ¹²D. Tudor, *SCIIV* 11, 1960, s. 337 n.; A. Lalović (w:) *Gamzigrad. Kasnoanticki carski dvorac*, Beograd 1983, s. 165, ryc. 127.
- ¹³IDR II 522.
- ¹⁴Lalović, loc. cit.; M. Mirković (w:) *Palast und Hütte*, wyd. D. Papenfuss, V. M. Stročka, Mainz 1982, s. 485 n.
- ¹⁵Por. Benea, s. 38 n., 162 n. (legiony VII Claudia i VIII Flavia); V. Moga, *Dir Istoria militară a Daciei române. Legionea XIII Gemina, Cluj - Napoca* 1981, s. 165 n. (X III Gemina); Sarnowski, *Archeologia* 34, 1983, s. 55 n.; idem, *Germania* 63, 1985, s. 107 n. (I Italica i inne); D. Mușeteanu, M. Zahariade, D. Elberseu, *SMMIM* 12, 1979, s. 166 n.; *SMMIM* 13, 1980, s. 86 n. (XI Claudia).

- ¹⁶Vulpe, *Studia Balcanica* I, 1970, s. 33 n.
- ¹⁷Zob. inskrypcje z Chersonesu Solonik 53 z poprawką G. Alföldy'ego, *Bonon* 56, 1985, s. 785; zob. rozdz. IV 3. M. Zahariade (*Revue des Études Sud-Est Européennes* 21, 1983, s. 235 n.) identyfikuje dowódcę pododdziału legionu II Herculia Mucianusa z inskrypcji III 14203,40 z Salonik z Mucianusom, legionowym *praepositus* z P. Oxy. I 43, col. I 16; II 19, i na tej podstawie uważa, że początek 295 r. (data papirusu z Oxyrynchus) stanowi terminus ante quem dla uformowania legionów scytyjskich. Zdaniem Ritterlinga, col. 1352, utworzenie prowincji Scythia i jej legionów przypada już na 285 r.
- ¹⁸*It. Ant.* 225, 2; 226, 1; por. Kubitschek, op. cit., col. 2337. O pochodzeniu legionów I Iovia i II Herculia zob. D. Hoffmann, *Das spätromische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Köln 1969, s. 216 n.
- ¹⁹Popescu 241, 266, 268 (stemple z Dinogetia, Noviodunum i Niculitel); *It. Ant.* 225, 2 i 3; *Trosmis leg. I Iovia Scythica*; por. Gh. Ștefan (w:) *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des sciences historiques*, Roma 1955, s. 161 n.
- ²⁰Popescu 189; III 6194 = ILS 2781 = Popescu 236 (inskrpcje legionu II Herculia z Sacidava-Muzait i Troesmis); Popescu 270 (I Iovia, z Aegyssus).
- ²¹*Not. dign. Or.* XXXIX 29-30. Dla rozwiązania skrótu coh. V (cohortium lub cohortes quinque) zob. Th. Mommsen, *Hermes* 24, 1889, s. 213 = *Gesammelte Schriften* VI, s. 222; Sarnowski, *Germania* 63, 1985, s. 112 n.
- ²²*Not. dign. Or.* XL 30-35.
- ²³Sarnowski, op. cit., s. 117 n.
- ²⁴Por. Zahariade, op. cit., s. 247 n. Tam też wcześniejsza literatura.
- ²⁵Popescu 189 (Sacidava-Muzait); AE 1959, 313 = Popescu 403 (Droheta). W inskrypcji z Drohety mamy chyba do czynienia z kohortą legionową. Por. też inskrypcję Popescu 192, która około przełomu III i IV w. poświadcza istnienie znacznego podziału w Axiopolis.
- ²⁶Zob. wyżej przyp. 12.
- ²⁷*Not. dign. Or.* XL 32; por. Sarnowski, op. cit., s. 127; Mușeteanu i inni, *SMMIM* 12, 1979, s. 169 (stemple typu LEG XLI CL F IRAM i LEG XI CL F CAND).
- ²⁸VIII 8440 = ILS 4195.
- ²⁹Podobnie A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602 A. D.*, London 1964, s. 56; por. Ritterling, col. 1350.
- ³⁰Sarnowski, op. cit., s. 107 n.
- ³¹Oprócz źródeł przytoczonych w przypisach 17 i 20 por. materiał inskrypcyjny omówiony przez Hoffmanna, op. cit., s. 229 n. Dołączyć należy do niego AE 1981, 77 z Ada Kôy w Frygii i inskrypcję z Quasr el-Azraq w Arabii (D. Kennedy, H.I. MacAdam, *ZPE* 60, 1985, s. 100 n., nr 3).
- ³²III 6194 = ILS 2781 = Popescu 236; AE 1957, 293 = M. Speidel, *ZPE* 33, 1979, s. 183 n.; por. też VI 32943; Ritterling, col. 1700; W. Boston, *Diocletien et la tétrarchie*, Paris 1946, s. 303; D. van Berchem, *L'armée de Diocletien et la réforme constantinienne*, Paris 1952, s. 107; Hoffmann, op. cit., s. 218 n.
- ³³Oprócz *Notitia Dignitatum* i kilku inskrypcji (III 6194 = ILS 2781 = Popescu 236; idem 270) najwięcej danych o dowódcach pododdziałów legionowych nad dolnym Dunajem w IV w. (*praefecti*, *praepositi*) dostarczają stemple na cegłach; zob. Tudor, op. cit., s. 339 n.; M. Dușanić, *Arheološki Vestnik* 25, 1974, s. 275 n.; Sarnowski, op. cit., s. 115 n. O trybunach (legionowych?) donoszą inskrypcje z Drohety (AE 1959, 313 = Popescu 402) i Mildina w Dacia Ripensis (V. Velkov, w: *Festschrift M. Vettars*, Wien 1985, s. 270) datowane na koniec III wieku.
- ³⁴Por. L. Press, *Godišnik Sofijskija Universitet. Istoriceski Fakultet* 72/2, 1984, s. 369 n., Sarnowski, *Archeologia* 30, 1979, s. 126 n.

- ³⁵A. S. Stefan (w:) 9, Limeskongress, s. 97 n.; C. Scorpan, Limes Scythiae, Oxford 1980, s. 32, pl. VII.
- ³⁶Stefan, Buistitul Monumentelor Istorice 42, 1973, s. 3 n., ryc. 6; Scorpan, op. cit., s. 21 n., pl. IV.
- ³⁷C. Angelova, Arheologija 15, 1973/3, s. 83 n.; eadem, Muzei i Pametnici na Kulturata 1980/6, s. 5 n.; I. Gladičeva i inni, Arheologija 18, 1976/1, s. 67.
- ³⁸Stanowisko to sformułowałem już wcześniej; por. Archeologia 30, 1979, s. 127 n.
- ³⁹Por. zestawienie u Hollensteina, op. cit., s. 37 n. i Popescu (w:) Limes. Akten des 11. Intern. Limeskongresses, Budapest 1977, s. 443.
- ⁴⁰P. Petrović, Paléographie des inscriptions romaines en Mésie Supérieure, Beograd 1975, s. 145, nr 48; por. idem, Starinar 31, 1980, s. 61.
- ⁴¹J. Kolendo, Eirene 5, 1966, s. 139 n. (Sexaginta Prista); III 6151 = ILS 641 (Transmarisca); AE 1936, 10 (Durostorum). Dla datowania i rekonstrukcji tekstu napisów zob. Kolendo, loc. cit.; III 7487 (Seimeri).
- ⁴²Jedynę cognomina devictarum gentium to Germanici Max. i Sarmatici Max., co datuje napis na około 295 rok. Ten i pozostałe napisy budowlane okresu Dioklecjana z limesu dolnego Dunaju omawiam w komunikacie przygotowanym na 14. kongres limesowy w Carnuntum (IX 1986).
- ⁴³Tak słusznie Kolendo, op. cit., s. 153.
- ⁴⁴Tak C. Patsch, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien 208, 1928, s. 10 n. Contra już Kolendo, op. cit., s. 153.
- ⁴⁵O chronologii walk prowadzonych z Karpami w okresie tetrarchii zob. Kolendo (w:) Hommages à M. Renard II, Bruxelles 1969, s. 378 n.
- ⁴⁶Por. W. Ensslin, RE-VII 4, col. 2472 n.
- ⁴⁷K. Bykowski, Archeologia 30, 1979, s. 205; J. Ziomecki, Archeologia 34, 1983, s. 163; por. Sarnowski, Germania 63, 1985, s. 112.
- ⁴⁸Kolendo, op. cit. w przyp. 41, s. 149. Wcześniej podobnie Vettors, op. cit. s. 20, przyp. 191, który końcową partię inskrypcji z Durostorum uzupełniał zamiast constituerunt na restituerunt, oraz V. Velkov (w:) Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin 1960, s. 215.
- ⁴⁹Za tym poglądem wydaje się opowiadać nadal, lecz bez przedstawienia nowych argumentów M. Biernacka-Lubeńska, The Roman and Early Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace, Wrocław 1982, s. 229 n.; inaczej nieco na s. 215.
- ⁵⁰Paneg. Lat. IX 18, 4: Nam quid ego alarum et cohortium castra percensean toto Rheni et Histri et Euftrate limite restituta?
- ⁵¹P. Petrović (w:) 12. Limeskongress, s. 760 n. (Donje Butorka); Cv. Drenski, wa-Melčinova, D. Ivanov, Arheologičeski Pametnici v Rusenski okrąg, Sofia 1983, s. 59 (Sexaginta Prista); dla Durostorum zob. wyżej przyp. 37.
- ⁵²Por. R. Zmeev, Arheologija 11, 1964/4, s. 45 n., ryc. 1.
- ⁵³Zob. wyżej przyp. 27.
- ⁵⁴AE 1935, 171 = Popescu 220; ILS 8940 = Popescu 271; idem 270.
- ⁵⁵Popescu 172; C. Scorpan, Epigraphica 30, 1977, s. 213, nr 5.
- ⁵⁶Por. np. dane Notitia Dignitatum XI 14; 23; 34 dla Sexaginta Prista i Transmarisca oraz poświadczona jedną inskrypcją (Popescu 270) vexillatio Aegyssensis pododdział legionu I Iovia w Aegyssus.
- ⁵⁷Por. zestawienie danych epigraficznych u G. Forniego, Limes, Dizionario Epigrafico di Antichità Romane IV, s. 16 n.

- ⁵⁸Kolendo, op. cit. w przyp. 41, s. 146, 152.
- ⁵⁹Por. zestawienie źródeł i ich krytykę u Velkova (w:) Charakteria F. Novotny, Brno 1961, s. 151 n.; idem, Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity, Amsterdam 1977, s. 24 n., 208. Być może w czasie jednej z bytności cesarza nad dolnym Dunajem (291, 294, 303 r.) wystawił w Oescus wotywę inskrypcyjną AE 1957, 243 Aureli(us) Eli(anus) optio age(n)s sacro comitatu. Zob. poprawione odczytanie napisu u M. Speidela, ZPE 33, 1979, s. 183 n., który opowiada się za wcześniejszym datowaniem zabytku.
- ⁶⁰Popescu 192. O odpowiedzialności duxów za roboty budowlane na limesie w prowincjach dolnodunajskich w okresie późniejszym zob. Sarnowski, Germania 63, 1985, s. 121 n.
- ⁶¹O nazwach prowincji diecezji trackiej w oparciu o Laterculus Veronensis z początku IV w. i o Notitia dignitatum z końca IV w. zob. Jones, op. cit., tom III, appendix III. Inskrypcje wzmiankujące dux limitis Scythiae: III 764 = ILS 4103 = Popescu 2; III 12483 = ILS 724 = Popescu 238.
- ⁶²D. Hoffmann (w:) 9. Limeskongress, s. 382 n.; J. C. Mann, Ducēs and comites in the 4th century, Council British Arch. Research Report 18, 1977, s. 11 n.
- ⁶³III 764 = ILS 4103 = Popescu 2. Fotografia inskrypcji III 14450 z lat 285-292 zamieszczona przez Popescu 2 czyni wątpliwą identyfikację występującej w tym napisie osobistości z Aur(elius) Firminianus, dux znanym z III 764.
- ⁶⁴Ann. XXXI 4, 9: Maximus (dux Mezji II w 376 r.); Cod. Theod. XV 1, 13: Tauto-medes (dux Dacji Nadbrzeżnej w 364 r.).
- ⁶⁵Zob. Hoffmann (w:) 9. Limeskongress, s. 383; Mann, op. cit., s. 12; J. Fitz, L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain, Bruxelles 1983, s. 20 n.
- ⁶⁶Za Galliena takie dowództwo miał Marcianus, prawdopodobnie namiestnik Mezji Dolnej; zob. Gerov, Beiträge, s. 135 n.
- ⁶⁷Zob. wyżej przyp. 17. Por. też IOSPE I² 572 = Solomonik 12 z poprawką Alföldy'ego, op. cit., s. 785.
- ⁶⁸Anon. Vales, 5, 17. Por. Ensslin, RE VII A, col. 2138 n.; R. Andreatti, Licinius, Dizionario Epigrafico di Antichità Romane IV, s. 1006; A.H.M. Jones i inni, The Prosopography of the Later Roman Empire, Cambridge 1971, 931; Hoffmann (w:) 9. Limeskongress, s. 383.
- ⁶⁹Anon. Vales, 6, 35; por. J.G.F. Hind (w:) 12. Limeskongress, s. 320 n.
- ⁷⁰Sarnowski, Germania 63, 1985, s. 116 n. Tam też dalsza literatura.
- ⁷¹Najpełniejsze zestawienie stempili ze starszych i nowszych badań znajduje się w artykułach Z. Morfowej, Archeologia 5, 1963/1, s. 32 n.; ibidem 13, 1971/3, s. 25 n. Zob. też R. Vasilov (w:) Pliska-Preslav. Proučvanija i Materiali I, Sofia 1979, s. 100 n., ryc. 6; J. Zahariev (w:) ibidem, s. 120 n., ryc. 36; S. Damjanov, Izvestija na Nacionalnija Istoričeski Muzej 2, 1978, s. 139 n.
- ⁷²Zob. wyżej rozdz. II 2.
- ⁷³Not. dign. Or. XI 34; o znaczeniu Marcianopolis w okresie Późnego Cesarstwa zob. Gerov Beiträge, s. 305.
- ⁷⁴G. Mihailov, Izvestija na Narodnija Muzej Burgas 2, 1965, s. 150 n., nr 3.
- ⁷⁵Not. dign. Or. XI 34 i 37-39.
- ⁷⁶Mirković, op. cit., s. 485 n.
- ⁷⁷Por. wyżej rozdz. II 2.
- ⁷⁸Por. Hollenstein, op. cit., s. 36 n.
- ⁷⁹AE 1975, 763. Przez autorkę pierwszej publikacji (V. Gerasimova-Tomova, Izve-

stija na Narodnijs Muzej Sumer 6, 1973, s. 219 n.), a za nią i przez AE inskrypcja została błędnie uznana za świadectwo akcji katastralnej; contra Sarnowski, *Archeologia* 32, 1981, s. 45, przyp. 86.

⁸⁰ Cod. Theod. 7, 4, 15 = Cod. Iust. 12, 37, 4 (do 369 r.); por. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam 1977, s. 142.

⁸¹ G. von Bülow, komunikat wygłoszony na sympozjum *Terra Antiqua Balcanica III*, V. Tárnovo, wrzesień 1985.

⁸² LX 36; XXXIX 35; por. Sarnowski, *J. Trynikowski (w:) 13. Limeskongress (w druku)*.

⁸³ Not. dign. Or. XXXIX 35; LX 36; por. C. Chiriac, *SCIV* 35, 1984, s. 302 n.

⁸⁴ Podobnie widzi zadania późnorzymskich flotylli w prowincjach zachodnich D. v. Berchem, *Revue d'histoire suisse* 17, 1937, s. 83 n. = idem, *Les routes et l'histoire*, Genève 1982, s. 268 n.

⁸⁵ ISM 285; por. Chiriac, op. cit., s. 304.

⁸⁶ Por. Not. dign. Or. XL 22 i 28; XXXIX 20.

⁸⁷ Dla mapy znalezisk późnorzymskich stempłi legionu I Italica zob. Sarnowski, *Germania* 63, 1985, s. 125, ryc. 6. Dla stempłi legionów XI Claudia i I Iovia zob. Mușeteanu i inni, op. cit., s. 169 oraz Popescu 241, 266, 268.

⁸⁸ Por. Benea, *AMN* 15, 1978, s. 243, ryc. 6; Moga, op. cit., s. 165 n.

⁸⁹ Zob. Sarnowski, op. cit., s. 112 n.

IV. WOJSKO RZYMSKIE NA PÓŁNOCNYM WYBRZEŻU MORZA CZARNEGO

1. Rozmiary interwencji rzymskiej w I w.n.e.

Zanim doszło do tego, że sprawy regionu północnego brzegu Morza Czarnego stały się w dużym stopniu przedmiotem wojskowych i administracyjnych decyzji namiestników Mezji (od około 45 r.) i potem Mezji Dolnej (od 86 r.), upłynęło z górą całe stulecie mniej lub bardziej dorywczych, ale za to bezpośrednich kontaktów natury politycznej, nawiązywanych przez greckie miasta¹ z samą stolicą państwa rzymskiego. W ramach tych kontaktów w Rzymie zapadały rozstrzygnięcia o prawnym statusie poszczególnych miast greckich wobec Rzymu i ich ewentualnych sojuszach. Także stan dość delikatnej równowagi politycznej, zawsze narażonej na zachwianie już chociażby ze względu na napór scytyjskich plemion, musiał doprowadzić w konsekwencji do interwencji militarnej tym bardziej, że chodziło o region ważny strategicznie jednocześnie dla dwóch pierwszoplanowych teatrów wojennych Rzymu, dolno-mezyjskiego i przednioazjatyckiego. Początek aktywnej polityce Rzymu, realizowanej z udziałem armii, dał Klaudiusz, Neron zaś, przygotowujący wyprawę ad Caspias portas, otworzył przez kolejną interwencję militarną drogę do trwałego obsadzenia wojskiem i flotą wybranych punktów u brzegów Krymu.

Okolo lat 44-45 n.e. doszło do wojny rzymsko-bosporańskiej, która związana była z wypędzeniem z Bosporu (Panticapaeum) króla Mithridatesa VIII i wprowadzeniem na tron jego brata, przychylnego Rzymowi Kotysa. Szczegółowy opis konfliktu zawdzięczamy Tacytowi². Choć jego przekazowi trudno jest zarzucić brak rzetelności, nie znajdujemy w nim pełniejszych danych o składzie i liczebności wojsk rzymskich, które znalazły się na Krymie pod dowództwem Didiusza, dux Romanus. O ile identyfikacja tej osobistości ze znanym z inskrypcji z Olimpi³ A. Didiuszem Gallusem od dawna nie budziła większych wątpliwości, o tyle dyskusyjna wydawała się ciągle odpowiedź na pytanie, w jakiej prowincji sprawował namiestnictwo ten legat Klaudiusza. Postępy badań w ostatnich latach nad prosopografią Wczesnego Cesarstwa czynią jednak bardzo prawdopodobnym, iż Didiusz Gallus był namiestnikiem Mezji i że ta właśnie funkcja przyniosła mu za wojenne zasługi poświadczone napisem z Olimpi ornamenta triumphalia⁴. Słuszny w związku z tym wydaje się pogląd, że w ekspedycyjnym korpusie Didiusza znajdowały się vexillationes mezyjskich od-

działów, w tym ze świeżo przybyłej z Pannonii do Mezji legio VIII Augusta⁵. Jeden z trybunów tego legionu, L. Coedius Candidus, otrzymał od Klaudiusza najprawdopodobniej za zasługi w czasie bosporańskiej wojny dona militaria⁶.

Zbyt często zapomina się, że na Bosporze były oprócz głównych sił Didiusza Gallusa także kohorty stojące pod dowództwem Juliusza Aquili. Po wycofaniu się Didiusza walczyły te kohorty wspólnie z bosporańskimi oddziałami nowego króla i jego sprzymierzeńcami. Radzieccy historycy, D. B. Šelov i V. J. Kadeev⁷, zwracają szczególną uwagę na tę właśnie część rzymskiego korpusu ekspedycyjnego. W kohortach Aquili widzą oni oddziały małoazjatyckie. Nie jest to bezpodstawne przypuszczenie. Kariera Juliusza Aquili, który pochodził najprawdopodobniej z Amastris w Pontus, była związana z Azją Mniejszą⁸. Na zakończenie wojny został odznaczony także Juliano Cilo, prokurator Bitynii i Pontu⁹. Warto tu mieć także na uwadze, iż ta prowincja inermis miała własny garnizon złożony z kilku auxiliarnych kohort¹⁰.

Także i z innych, przez Šelova i Kadeeva nie uwzględnionych przyczyn, wydają mi się prawdopodobne ich zdanie. Przede wszystkim należałoby wskazać, iż w Tracji prawie jednocześnie z wydarzeniami na Bosporze, wybuchło duże powstanie miejscowej ludności, w którego wyniku doszło do przekształcenia Tracji w prowincję¹¹. Na podstawie nowej, przekonującej rekonstrukcji dwóch hiszpańskich napisów można sądzić, że do walk z powstańcami został wysłany korpus kawaleryjski, który zestawiano wyłącznie z żołnierzami auxiliów¹². Nie zabrakło wśród nich najprawdopodobniej również vexillationes mezyjskich oddziałów pomocniczych. Logicznie byłoby zatem przypuszczać, że na Krym z mezyjskiej armii udały się statkami tylko legionowe vexillationes, ewentualnie także piechota z oddziałów pomocniczych. Kolejną wskazówką uprawdopodobniającą udział małoazjatyckich auxiliów w walkach na Bosporze jest moim zdaniem, wiadomość u Tacycie, który podaje, że obsidia urbium Romani (kohorta Aquili) capesserent¹³. Pod jednym z miast zaszła zresztą potrzeba użycia machin oblężniczych¹⁴. Do takich zadań żołnierze auxiliów armii wschodniej nadawali się chyba znacznie lepiej, aniżeli z mezyjskich oddziałów pomocniczych.

Z powyższych uwag wynika, że mieszany skład rzymskiego korpusu na Bosporze przypuszczalnie pod naczelnym dowództwem mezyjskiego legata, byłby w pełni użyczone¹⁵. W tym, że rzymskie vexillationes przebywające w II w. w państwie bosporańskim należały najprawdopodobniej także do wojska wschodniego, a nie do armii Mezji Dolnej¹⁶, należy, być może, widzieć następstwo wycofania mezyjskich, głównych sił legionowych Didiusza Gallusa z Bosporu jeszcze w wstępnej fazie wojny lat 44-45.

We współczesnej historiografii rozmiary konfliktu rzymsko-bosporańskiego, który u Tacycie nosił nazwę "bellum Bosporanum", a w inskrypcji z Tarracina "bellum Mithridaticum"¹⁷, nie są zwykle oceniane zbyt wysoko¹⁸. W przeciwieństwie do opinio communis sądzi Kadeev, że wojna ta kosztowała Rzymian wiele wysiłku i miała dla nich istotne znaczenie. Oprócz odznaczeń wysokiej rangi przyznanych jej uczestnikom

ma za tym przemawiać pośrednio również fakt, iż miasto Byzantion, wyczerpane w wyniku wojen w Tracji i na kimmeryjskim Bosporze, otrzymało od Klaudiusza w 53 r. pięcioletnie zwolnienie od podatków¹⁹.

Bezpośrednim powodem zorganizowana na początku lat sześćdziesiątych I w. wyprawy na Krym przez Plautiusza Silvanusa była niewątpliwie prośba o pomoc ze strony Chersonesu. W grackiej epigrafice tego miasta i tego okresu zostały wyrażone ślad zarówno barbarzyński napór, jak i poselstwa kierowane do legata Mezji²⁰. W zapisanym na inskrypcji z Tibur²¹ cursus honorum Ti. Plautiusza Silvanusa pomoc udzielona obleżonemu Chersonesowi była przedostatnim, wiekim czynem okresu jego namiestnictwa w Mezji. Datowanie wydarzenia, które na zrehabilitowanej w porządku chronologicznym liście res gestae jest poprzedzone wiadomością o wysłaniu do Armenii dużej części mezyjskiego wojska²², nie budzi już dzisiaj większych wątpliwości. Przedmiotem sporu jest natomiast sposób, w jaki został uwolniony Chersones od obleżenia króla Scytów oraz skład i rodzaj sił, z jakimi Plautiusz pojawił się u brzegów Krymu. Jak słusznie zauważa D. M. Pippidi²³, na pierwsze pytanie nie może nam udzielić odpowiedzi sam tekst napisu, w tym miejscu zresztą dość dwuznaczny. Być może, miała miejsce rzeczywista kampania wojenna, a może dla zdjęcia obleżenia wystarczyła tylko demonstracja siły²⁴. Ponieważ legionowy obóz Novae znajdował się wtedy najbliżej portów zachodniego wybrzeża Morza Czarnego, należałoby przyjąć, iż trzon sił wysłanych do Chersonesu dostarczyła legio VIII Augusta²⁵.

Podobnie jak wojska Didiusza Gallusa, tak i wyprawa z początków lat sześćdziesiątych I w. musiała trafić na Krym drogą morską²⁶. Nie wiemy jednak, jakimi statkami były transportowane oba korpusy ekspedycyjne. Często przyjmuje się, że to miasto Byzantion dostarczyło statków na potrzeby Rzymian, prowadzących wojnę tracką i bosporańską w latach 44-45²⁷. Przypuszczenie to przekonuje mnie nie tylko dlatego, że przemawia za nim cytowana wiadomość u Tacycie o zwolnieniu tego miasta z podatków w wyniku strat poniesionych z powodu obu wojen. Flota mezyjska, która miała to zrobić według D. Kienasta²⁸, albo jeszcze nie istniała²⁹, albo też nie miała jeszcze podczas lub tuż po aneksji trackiego państwa niezbędnych po temu rozbudowanych baz w dolnej części biegu Dunaju.

W przypadku ekspedycji Plautiusza Silvanusa chodziło o kontakt bojowy z nowym, barbarzyńskim przeciwnikiem, na którym należało wyrzucić odpowiednie wrażenie, a to mogły zapewnić tylko prawdziwe, rzymskie okręty wojenne, których Scytowie chyba jeszcze nie widzieli. Takie okręty miały nie tylko dwie floty italskie, lecz prawdopodobnie już także prowincjonalna flota Mezji. Badacze radzieccy, którzy opierają się na nieprecyzyjnie datowanych stemplach floty raweńskiej z Charax³⁰, uważają, że to ona transportowała wojsko legata Mezji³¹. Kienast sądzi natomiast, że była to classis Moesica³². Być może przypuszczenie to jest słuszne, choć samo wydarzenie jest u niemieckiego badacza błędnie datowane na 57 rok.

Wyprawa Plautiusza miała miejsce w czasie, gdy nad dolnym Dunajem ustabilizo-

wała się już sytuacja związana z nowym rozmieszczeniem legionów, gdy został już założony obóz w Novae i co najważniejsze po kilku wcześniejszych wyprawach namiestnika Mezji, których efektem było zaprowadzenie pokoju w prowincji, o czym wyraża nie mówi inskrypcja z Tibur. Tym niemniej ocena całego przedsięwzięcia wydaje się dość dyskusyjna. Z jednej strony trudno jest przyjąć, że poczynania Plautiusza rozgrywały się bez przyzwolenia bądź nawet inspiracji cesarza, z drugiej zaś nie pominąć fakt, że na przyznanie ornamenta triumphalia zasłużony legat Mezji musiał czekać aż do około połowy okresu rządów Wespazjana³³. Nawet jeśli nieśmiało, w Ja-
ką popadł u Nerona Plautiusz, była pośrednim efektem personalnych czystek w Rzymie³⁴, to i tak nie możemy mieć pewności, że jego działania u północnych wybrzeży Morza Czarnego; wyprzedzające o kilka lat realizację wschodnich planów cesarza, dały początek stałej okupacji wojskowej Krymu.

Jednym z kluczowych pytań dla wojskowej historii północnego wybrzeża Morza Czarnego jest datowanie momentu założenia pierwszych rzymskich punktów oporu na Krymie. W grę wchodzi okres późnoneroński tuż lub niedługo po wyprawie Plautiusza przed początkiem 66 r. albo dopiero czas panowania Wespazjana. Wielu historyków współczesnych opowiada się za pierwszą możliwością³⁵ i być może mają oni rację w datowaniu dyskusowanego momentu na okres między około 62-63 a 66 r. przemawia o tym kaz Józefa Flawiusza³⁶ z przytoczoną mową żydowskiego króla Agryppy z początku 66 roku. Została w niej przedstawiona wielkość rzymskiej potęgi wojskowej, w tym także w regionie nadczarnomorskim. Dowiadujemy się w niej, że na straży pokoju na północy i wschodzie tego regionu stało 3000 rzymskich legionistów i 40 okrętów. Jest jednak problematyczne, czy istotnie można przypisać okresowi panowania Nerona informacje podane przez Józefa Flawiusza. Jak podkreślał E. Ritterling³⁷, rozmieszczenie legionów w różnych prowincjach Cesarstwa wydaje się wskazywać, iż większość pozytywnych danych u Józefa Flawiusza odnosi się do stosunków panujących w Wespazjana, a więc dopiero do okresu, w którym Józef Fl. odtwarzał mowę Agryppy.

Jeśli bez autopsji materiału archeologicznego można wydawać jakikolwiek sądy, niech mi przynajmniej będzie wolno stwierdzić, iż opublikowane zabytki wskazują, iż najwcześniejsze znane dotąd rzymskie instalacje wojskowe nie kwalifikują się do datowania na okres przedflawijski. Dla końca okresu panowania Nerona nie dostajemy żadnych wyraźnych śladów pobytu rzymskich oddziałów w północnym Nadczarnomorz.

Inaczej ma się natomiast rzecz z okresem flawijskim. Dopiero chyba za Wespazjana został założony kasztel Charax³⁸. W latach około 78-80 został zakopany 57 rzymskich monet srebrnych koło wsi Pribreżnaja, na mierzei jeziora Saksy na południowy wschód od Kerkinitis. Znalezione monety należały, być może, do rzymskiego żołnierza³⁹. Pośrednim świadectwem wojskowej ochrony Chersonesu za Wespazjana i Domicjana są posągi wystawione w tym mieście przez lud Chersonesu dla legatów Mezji; około lat 75-78 dla Sex. Vettulenusi Cerialisa i około 92 r. dla Sex. Juliusza Fronto⁴⁰.

Pierwszą trwałą okupację militarną najważniejszych punktów wybrzeża Krymu zapewniali żołnierze floty i legionów, bo tak należy rozumieć „hoplitai” w cytowanym przekazie Józefa Fl. Na liczbę trzech tysięcy legionistów i czterdziestu okrętów podanych u Józefa Fl. składał się jednak także garnizon wschodniego wybrzeża Morza Czarnego; ciężkozbrojni u Józefa Fl. nie mogą być raczej traktowani jako połowa legionu, jak uważa W. Schur⁴¹, bo w Kolchidzie i w bosporańskim państwie znajdowały się prawdopodobnie vexillationes ze wschodniego wojska⁴², na południowym Krymie zaś z Mezji. Gdyby jednak odnieść informacje Józefa Flawiusza do 66 r., należałoby konsekwentnie przyjąć, iż legionści z Mezji stacjonowali też na wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego⁴³, a to wydaje się mało prawdopodobne chociażby ze względu na znaczną rozległość strefy operacyjnej dwulegionowej wtedy armii tej prowincji. Siłę obsady Krymu ocenia R. Saxer na 1000 do 2000 żołnierzy⁴⁴. Nie jesteśmy niestety poinformowani z jakich konkretnie legionów pochodzili ci żołnierze. Przy założeniu, że monety z okolicy Pribreżnaja zostały ukryte przez rzymskiego żołnierza, należy jednak zwrócić uwagę, że skład tego skarbu mógłby przynajmniej teoretycznie odpowiadać eszcednościom legionisty z jednego z byłych witaliańskich legionów, przemieszczonych w 69 r. z zachodu do Mezji⁴⁵.

Rzymskie okręty patrolujące brzegi Krymu w okresie flawijskim należały najprawdopodobniej do floty raweńskiej. Wyraźną poszlaką istnienia takiego sturu rzeczy są stemple z Charax⁴⁶, które z nieznanych mi powodów zostały zlekceważone przez Kienast i Starra; zaś przez M. Bollini nie zauważone⁴⁷. Brak przydomka „praetoria” na stemplach floty raweńskiej z Charax nie może oczywiście oznaczać, że są one wcześniejsze od Wespazjana, jak sądzi Rostowzew i za nim radzieccy badacze⁴⁸. W polemice z poglądem Starra, że to Wespazjan nadał flotom italskim wspomniany przydomek za ich postawę w czasie wojny domowej, wysunął Kienast przekonującą i opartą na wielu przesłankach propozycję, iż nadanie tego przydomka należy przypisać okresowi panowania Domicjana⁴⁹. Trudno jest podzielić i drugi pogląd Rostowzewa i Djakova, według których raweńskie okręty zostały użyte na północnoczarnomorskim akwenie tylko dlatego, że Mezja nie rozporządzała wtedy jeszcze swą własną flotą⁵⁰. Z dużymi zastrzeżeniami pogląd ten mógłby mieć ewentualnie zastosowanie tylko do okresu przedflawijskiego. Poświadczona w okresie panowania Domicjana praefectura classis Moesicae et ripae Danuvii⁵¹ tłumaczy, moim zdaniem, wyrażnie, dlaczego za Flawiuszy mezyjska flota nie była jeszcze w stanie zapewnić stałego połączenia morskiego między Mezją a Krymem. Mezyjska flota prowincjonalna oprócz normalnych zadań takiej formacji była odpowiedzialna najwyraźniej za obronę określonego odcinka dunajskiego brzegu. Sądzę, że okręty raweńskie zostały zastąpione przez classis Flavia Moesica najprawdopodobniej dopiero za Domicjana i nawet za Trajana, gdy nowo założone w Troesmis i Durostorum obozy legionów XI Claudia i V Macedonica znacznie skróciły rzeczne i morskie połączenia komunikacyjne między Mezją Dolną a północnym wybrzeżem Morza Czarnego. Wiąże się to oczywiście

ście z przesunięciem całego punktu ciężkości wysiłku militarnego Cesarstwa z Reno na Dunaj. Po podboju Dacji strategiczna rola greckich miast północnego Nadczarnomorza stała się jeszcze poważniejsza niż przedtem. Jako kontrolne i obserwacyjne punkty ruchu plemion barbarzyńskich stały się Tyras, Olbia i Chersonesz, ważne nie tylko dla Mezji i okazjonalnie dla Azji Mniejszej, ale także dla nowożytnego Krymu, nie należało jeszcze w pełni do operacyjnego obszaru mezyjskiego wojska, które samo, bez udziału jednej z italskich flot i naturalnie także bez przyzwolenia centralnych władz w Rzymie, nie mogło dłużej operować w tak odległym rejonie.

Jeśli słuszny jest pogląd Kadeeva, oparty na analizie występowania gentilicjów Flawiuszy wśród imion mieszkańców miasta Chersonesz w I w., że Rzymianie nosili się za Wespazjana z zamiarem prowincjonalizacji tego miasta, to tym bardziej bezzasadnie wydaje mi się sąd tego samego badacza, że jednocześnie wojsko rzymskie stacjonowało w samym Chersonesz⁵². Znany przekaz Józefa Flawiusza dopuszcza taką możliwość tylko dla miasta Bosporos, choć raczej i tam chodziło o obszar państwa bosporańskiego; o miście Chersonesz nie było tam w ogóle mowy. To nie Chersoneszycy, a Taurowie słuchali rzymskich legionistów. Jedyny, znany dotąd, wczesny punkt rzymskiej okupacji to Charax, a ten leży nawet poza wiejskim terytorium miasta. Sądzę, że na wybór miejsca pod budowę tego kasztelu oprócz przede wszystkim korzystnego położenia mogły mieć pewien wpływ względy związane z prawami własności ziemi. Oddziały rzymskie stacjonowały wtedy i operowały najprawdopodobniej poza terytorium miasta, zwykle wzdłuż wybrzeży w ścisłym współdziałaniu z flotą, o czym wydaje się świadczyć też miejsce znalezienia skarbu z okolicy wsi Pribreżnaja. Mógł on zostać ukryty w takich samych okolicznościach, w jakich zginął, zabity na brzeg przez Taurów, prefekt jednej z kohort Juliusza Aquili podczas wojny bosporańskiej.

Dla przedtrajańskiego okresu nie dysponujemy, jak dotąd, żadnymi wiarygodnymi świadectwami rzymskiej obecności wojskowej w innych punktach północnego wybrzeża Morza Czarnego. Domyślano się jej natomiast w Tyras i Olbii w związku z kampaniami Plautiusza Silvanusa na Krymie i po drugiej stronie Dunaju, w Tyras, także z względu na wprowadzenie nowej ery około lat 56-57 i z powodu włączenia miasta do prowincji Mezji⁵⁴.

2. Od Trajana do Dioklecjana. Zarys historii i charakter rzymskiej okupacji wojskowej w Tyras, Olbii i na południowym Krymie

Okres panowania Trajana, dość słabo reprezentowany przez znaleziska epigraficzne, nie wydaje się, by przyniósł w militarnej i politycznej sytuacji północnego wybrzeża Morza Czarnego tak dramatyczną zmianę, jak nad dolnym Dunajem. Garnizon

południowego Krymu, do którego wysyłała swe kontyngenty legio I Italica (por. tabl. 10)⁵⁵, utrzymywał nadal ważną/e/ dla Rzymu bazę/y/ floty i zapewne samą swą obecnością zapewniał miastu Chersonesz bezpieczeństwo na wypadek agresywnych poczynań Taurascytów. Położone najbliżej ujścia Dunaju miasto Tyras⁵⁶, które za Domitjana zostało włączone do prowincji mezyjskiej, było w okresie późnotrajańskim miejscem stacjonowania vexillatio, złożonej z legionistów z V Macedonica i żołnierzy z auxyliów tego samego legionu⁵⁷. Choć rzymskie wojsko mogło pojawiać się tam okazjonalnie już wczesniej, inskrypcje z Tyras wydają się wskazywać raczej na to, że stały garnizon zainstalował się tam raczej niedawno. Do takiego sądu skłania mnie zarówno budowa jakiejś ważnej dla oddziału, chyba jednej z pierwszych, oficjalnych budowli⁵⁸, jak też nie mogący trwać długo zwyczaj wystawiania inskrypcji honoryfikacyjnych kolejnym dowódcom stosunkowo niskiej rangi przez principales⁵⁹. W moim odczuciu może to świadczyć o bardzo bliskich związkach między żołnierzami a dowódcą, do jakich dochodzi zwykle tylko w warunkach odosobnienia i w trudnych sytuacjach, a takie mógł niewątpliwie stwarzać już sam przemarsz z Troesmis do Tyras, zwłaszcza że czas około 117 r. nie był wcale spokojny⁶⁰. Nie sądzę, by normalne wymiany załóg w Tyras, a takie, sądząc z napisów, miały miejsce dość często i obejmowały nie tylko dowódców, odbywały się statkami Dunajem i morzem⁶¹.

Jedynym datowanym świadectwem rzymskiej obecności wojskowej w Północnym Nadczarnomorzu z okresu panowania Hadriana pochodzi ze 120 roku⁶². Mała ilość źródeł epigraficznych z tego okresu wcale nie wydaje się przypadkowa i związana li tylko ze stanem badań. Defensywna polityka nowego cesarza, która nad dolnym Dunajem oznaczała rezygnację z terenu Niziny Wołoskiej i ewakuację obozów z przedgórze Karpat, znalazła także swój wyraz i na Krymie. Phlegonowi, wyzwolencowi Hadriana, zawdzięczamy wiadomość⁶³, że miasto Chersonesz zostało podporządkowane przez Hadriana bosporańskiemu władcy Kotysowi. W świetle brązowych i złotych emisji Chersonesz z pierwszej połowy II w. przekaz ten wydaje się w pełni wiarygodny⁶⁴. O dacie tego ważnego wydarzenia nie jesteśmy poinformowani; jeśli wierzyć przekazowi Phlegona w grę wchodzić może tylko okres po latach 123-124 (początek panowania Kotysa II). Ponieważ wstąpienie Kotysa na tron zbiega się w czasie z drugą podróżą Hadriana do krajów naddunajskich, można chyba przyjąć, iż przekazanie władzy nad Chersoneszem bosporańskiemu królowi miało miejsce około 123 roku⁶⁵. Jest całkiem możliwe, ale nie dowiedzialora, że Hadrian bawił w greckich miastach północnego wybrzeża Morza Czarnego i sam uregulował na nowo polityczne stosunki w tym ważnym dla Rzymu regionie⁶⁶. Przy obecnym stanie badań musi jednak nadal zostać otwarte pytanie, czy postarunek beneficjarii w bazie floty Charax (por. tabl. 10) był dalej obsadzony ze strategicznych względów, czy też polityczna decyzja Hadriana pociągnęła za sobą całkowitą ewakuację rzymskich oddziałów z Krymu⁶⁷.

Nie wiemy niestety, czy w następstwie środków podjętych przez Hadriana nad dolnym Dunajem trajanańska vexillatio legionu V Macedonica i jego auxyliów wycofała

się też przejściowo z Tyras, określonego przez Ptolemeusza jako miasto dolnomozyjskie⁶⁸. Na podstawie greckiej inskrypcji⁶⁹ z bazy posągu Hadriana, który został wystawiony już kilka miesięcy po jego dojściu do władzy, należałoby sądzić, że miasto Tyras bardzo zależało na pohycie rzymskich oddziałów. Czy kryła się już za tym podzięką, czy dopiero chęć zdobycia cesarskiej przychylności, nie sposób w tym razie rozstrzygnąć.

Zdecydowany zwrot w militarnym zaangażowaniu się Rzymu w regionie północnego wybrzeża Morza Czarnego przychodzi za Antonina Piusa. Dopiero na okres jego panowania przypada najwcześniejsza wiadomość o rzymskich oddziałach w Olbii, która przed interwencją wojskową Rzymu sama broniła się skutecznie przeciwko Tauroscytom⁷⁰. Także za Antonina Piusa kończy się krótkotrwały protektorat bosporańskiego władcy nad Chersoneszem. Miasto to ponownie strzymało status civitas libera, a wraz z nim prawdopodobnie wojskową pomoc bezpośrednio ze strony Cesarstwa⁷¹. Chersońskie monety odnotowują przyznanie miastu eleutherii około połowy lat czterdziestych⁷². Jeśli i w Tyras nie było przejściowo rzymskiego oddziału wojskowego, można się domyślać, że ponownie skierowano tam taki w tym samym czasie co do Olbii i Chersonesu⁷³.

Wydarzenia pierwszej połowy II w. wydają się wskazywać, że o ile pod względem prawnym miasta Północnego Nadczarnomorza były traktowane przez Rzym w sposób zróżnicowany; o tyle w sprawach wojskowych obowiązywała dość jednolita norma postępowania. Znajduje to swój wyraz także w dyslokacji oddziałów wojskowych, które najczęściej trzyma się przemyślanego schematu terytorialnego. W Tyras stacjonowała vexillatio z Troesmis⁷⁴, skąd najbliższe było do ujścia Dniestru. Wojskową obsadę Olbii zapewniał natomiast oddział dowodzony przez centuriona z Durostorum⁷⁵ i już chociażby z tego względu możemy się domyślać, że w składzie tej vexillatio przewagę mieli legioniści z XI Claudia. Oprócz względów praktycznych za taką dyslokacją oddziałów okupacyjnych przemawiała też zasada równomiernego rozłożenia uciążliwych zadań na poszczególne legiony i ich związki taktyczne⁷⁶. Realizacja tej samej zasady wymagała nałożenia podobnych zadań także na legio I Italica. Prawdopodobnie dlatego, że z Novae było równie daleko do wszystkich trzech eksponowanych punktów Północnego Nadczarnomorza, przypadł też legionowi I Italica w udziale Krym, o czym świadczy nieco późniejsza obsada stanowiska komendantów w Chersonesie i Charax (zob. tabl. 8 i 9)⁷⁷. Transport żołnierzy do Olbii i Chersonesu odbywał się zapewne przez porty w Callatis, Tomis i być może Histria.

Pierwsza modyfikacja tego systemu dyslokacyjnego musiała nastąpić około 162 r. gdy legio V Macedonica została skierowana pod komendą swego legata na partyjski teatr wojenny do Armenii⁷⁸. Istnieje jednak pewna podstawa po temu, by sądzić, że przynajmniej część żołnierzy z oddziałów okupacyjnych tego legionu została nad Morzem Czarnym, żeby wprowadzić w swe dotychczasowe obowiązki nowe oddziały⁷⁹. Prawdopodobny wydaje się ten domysł tym bardziej, że planowany był chyba powrót legio-

nu do dacko-mozyjskiego regionu, co pokazuje założenie nowej kwatery tej formacji ok. 167 r. w Potaissa, w Dacji. Jeśli słuszna jest moja hipoteza, to dyslokację oddziałów okupacyjnych na północnym wybrzeżu Morza Czarnego w przejściowym okresie lat 162-167 ilustruje jeden stempel z Tyras⁸⁰ i inskrypcja (budowlana?) z Olbii⁸¹.

Definitywne przenieszenie legionu V Macedonica do Dacji spowodowało powierzenie dużego odcinka granicy dolnodunajskiej w Dobrudży legionowi I Italica⁸². Logiczną konsekwencją tego było też przejście przez tę samą formację gros obowiązków okupacyjnych w Tyras, co poświadcza jeden napis i stemple na ceglach⁸³. Odnosząca się do III w. inskrypcja nagrobna z Olbii⁸⁴ wskazuje natomiast, że żołnierze z legionu XI Claudia nadal tworzyli trzon tamtejszej vexillatio. Choć dowództwo wojskowe na Krymie pozostało nadal przy legionie I Italica, zwiększył się natomiast wyraźniej udział żołnierzy z Durostorum (por. tabl. 10) w składzie oddziału okupacyjnego noszącego już nazwę vexillatio Moesiae inferioris⁸⁵.

Kolejne zmiany organizacyjne przynosi koniec wspólnego panowania Marka Aureliusza i Kommodusa, kiedy to zostało utworzone wspólne dowództwo nad vexillationes Ponticae apud Scythia et Tauricam. Sprawował je w latach około 175-179. Pl. Plautiusz Ferruntianus, trybun legionu I Italica⁸⁶. Dowództwo to nie obejmowało jednak ani państwa bosporańskiego, jak sądzą N. Beljajev i E. Solomonik⁸⁷, bo stacjonująca tam oddziały nie pochodziły z dolnomozyjskiego wojska, ani też miasta Tyras, jak uważa Solomonik⁸⁸, bo do tamtejszego garnizonu złożonego z żołnierzy I Italica i ewentualnie jej auxiliów, rekrutowanych w zachodniej części Mezji Dolnej, nie mogłaby się raczej odnosić wskazująca na miejsce pochodzenia nazwa Pontica. Plautiusz Ferruntianus dowodził najprawdopodobniej tylko oddziałami znajdującymi się na terytoriach dwóch civitates liberae (Olbii i Chersonesu) oraz na znacznej części ich zaplecza (np. Charax). Koszty utrzymania tych oddziałów, a przynajmniej vexillatio Chersonessitana, obciążały w części greckie miasta, a ich współzycie ze społecznością miejską regulowały cesarskie reskrypty i pisma dolnomozyjskiego namiestnika⁸⁹. Dwie inskrypcje chersońskie⁹⁰ pozwalają twierdzić, że główna kwatera trybuna znajdowała się w Chersonesie. Bez wątpliwości była mu także podporządkowana vexillatio floty, której dowódcy w randze trierarchy zmieniali się w innym rytmie niżeli trybuni⁹¹. Oprócz trierarchy T. Secundusa ze 185 r.⁹² do oficerów floty zaliczałbym również Terentiusza Se[r]ap[ion]a oraz jednego nieznajomego z imienia ordinatus, którzy razem z również nie nazwanym po imieniu [c]er[arius] cl[assis] ufundowali w Chersonesie ołtarz dla Jowisza⁹³.

Nie wiemy jak długo utrzymało się wspólne dowództwo nad vexillationes Ponticae. Odnoszę jednak wrażenie, że za dość pysznie brzmiącym tytułem służbowym Ferruntianusa kryje się specjalne dowództwo związane, być może, z jakimiś działaniami wojennymi prowadzonymi przy udziale dodatkowych kontyngentów wojskowych z Mezji Dolnej⁹⁴. Następcy Ferruntianusa z lat ok. 185-186 nie noszą jednak w każdym

razie tego tytułu, a dwom z nich krótki trybunał wojskowy upłynął najwyraźniej pod znakiem załatwiania spraw biurowo-administracyjnych⁹⁵. Wspomagali ich w tym zapewne centurioni. Także do jednego z nich, Valeriusza Maximusa, a nie tylko do trybuna, było skierowane pismo namiestnika prowincji z lat 185-186⁹⁶. Rybym skłonny wnosić z tego, że podporządkowana nominalnie trybunowi, vexillatio Chersonesitana podlegała jednak bezpośrednio centurionowi. Najprawdopodobniej też to dowódcy chersoneskiego garnizonu, a nie trybuni, zapewniali ciągłość wykonania zaleceń legata, w tym również regulujących wzajemne stosunki miasta i wojska. Rytm zmian na tych dwóch stanowiskach dowódczych był zatem zróżnicowany.

Rutynowe obowiązki służby garnizonowej wykonywane przez vexillatio w Tyras na początku III w.⁹⁷ zakłóciła w 214 r. inwazja Karpów. Pozwalają domyślać się tego dwie honoryfikacyjne inskrypcje z Oescus wystawione ku czci T. Aureliusza Flawinusa⁹⁸. Ze względu na walce przeciw Karpom i res prospere Tyras gestas otrzymał ten primipilaris rodem z Oescus nagrodę i awans od cesarza Karakalli oraz został uhonorowany m. in. godnością członka rady miejskiej w civitas Tyrannorum. Jest zatem bardzo prawdopodobne, że w okresie walk z Karpami w 214 r. Flavinus był centurionem jednego z dolnomezyjskich legionów i praepositus vexillationi w Tyras. Nie obeszło się wtedy chyba bez skierowania do tego rejonu dodatkowych kontyngentów zbrojnych, co wydaje się sugerować poświadczona tylko dla tego roku w Tyras obecność żołnierzy floty⁹⁹.

Powrót do sytuacji sprzed zmian w latach siedemdziesiątych II w. nastąpił na południowym Krymie, być może w okresie dostarczania materiału budowlanego opatrzonego stemplami legionu XI Claudia, gdy komendę nad garnizonem Chersonesu objęli ekwicy oficerowie legionu z Durostorum¹⁰⁰. Należy się chyba domyślać, że vexillatio złożone z żołnierzy z XI Claudia i z przypisanych jej auxiliów wzięło na siebie w III w. cały ciężar wojskowej obsady Krymu. Ze wspomnianych przez inskrypcje pięciu oddziałów pomocniczych, trzy kohorty (I Brac., I Thr., I Cil.) i jedna ala (ala Atect.) należały najprawdopodobniej do związku taktycznego legionu XI Claudia¹⁰¹. W stałej obsadzie wojskowej południowego Krymu, Olbii i Tyras w pierwszej połowie III w. nie umieszczającym natomiast żołnierzy kohorty XX Palmyrenorum, do której prawdopodobnie należała znaleziona w Dura Europos tarcza przedstawiająca mapę wybrzeży Morza Czarnego z naniesionymi miastami garnizonowymi¹⁰².

Órtarz Pyrrusa Bithusa z Olbii z 248 r.¹⁰³ pozwala mieć pewność, że przynajmniej do połowy III w. utrzymywane były oddziały okupacyjne u ujścia Bohu. Umyka niestety naszej wiedzy, czy podobnie było też i w innych miastach oraz czy i ewentualnie kiedy doszło do ewakuacji dolnomezyjskich garnizonów w dobie walk z Gotami. Niewielki fragment inskrypcji z Chersonezu¹⁰⁴ z zachowanym imieniem [Tr]ebonian[os] wydaje się poświadczać ciągle żywe związki tego miasta z państwem rzymskim nawet w bardzo krytycznym dla Mezji Dolnej momencie. Najpóźniejsza moneta znaleziona w obrębie kasztelu Charax to brąz Gordiana III. Jeśli Chersonesz, pole-

zony na uboczu głównych kierunków inwazji gockich, zdołał najprawdopodobniej ocalać¹⁰⁵, to nie można powiedzieć tego samego o Olbii i Tyras; gdzie zarówno wykopaliska, jak i analiza znalezionych monet wskazują na zdobycie i ograbienie miast, przy czym stało się to chyba dopiero w latach 269-270¹⁰⁶. Jak dotąd nie dysponujemy wystarczającymi danymi, by udzielić odpowiedzi na pytanie, czy potwierdzona inskrypcjami rzymska obecność wojskowa w Chersonesie, począwszy od okresu Dioklecjana, była powrotem oddziałów odkomenderowanych z naddunajskiej granicy, czy może jednak nieprzerwaną kontynuacją poprzedniej obsady wojskowej tego miasta.

Na charakter rzymskiej okupacji wojskowej miast północnego wybrzeża Morza Czarnego w II i III w. dużo światła rzucają źródła archeologiczne. Dotychczasowe wykopaliska przekonująco wykazały, że we wszystkich trzech miastach (Tyras, Olbia, Chersonesz) wojsko rzymskie zajęło na swe potrzeby niewielkie, ustronne powierzchnie w obrębie wcześniejszych, zwykle hellenistycznych murów obronnych¹⁰⁷. Niezmienione znajdowały się te miejsca w pobliżu portu, a w Olbii i Chersonesie odznaczały się ponadto górującym nad całym miastem położeniem. Już w okresie przedrzymskim (Chersonesz) lub dopiero za obecności rzymskich oddziałów (Olbii, Tyras?) powierzchnie te zostały oddzielone od miasta murem. Powstałe w ten sposób cytadele przypominają swym usytuowaniem siedziby garnizonów rzymskich w miastach Syrii Dura i Palmirze. Przed przybyciem Rzymian cytadele miast nadczarnomorskich były albo nie zabudowanymi refugiami (Chersonesz?), albo dawnymi dzielnicami mieszkalnymi, które leżały w ruinach i były nie zagospodarowane jeszcze od 48 r.p.n.e., to jest od najazdu Getów Burebisty (Olbii¹⁰⁸, Tyras). Materiału budowlanego zatem nie brakowało i, jak pokazuje szczególnie tzw. budynek vexillacji w Tyras, rzymscy żołnierze robili duży użytek ze starych płyt i bloków kamiennych. Wydaje się, że działalność budowlana oddziałów okupacyjnych tylko w niewielkim stopniu obejmowała prace nad ulepszaniem starych czy budową nowych urządzeń obronnych w miastach¹⁰⁹. Pogrubienie murów w Chersonesie i Tyras oraz budowa wieży i muru cytadeli w Olbii, przypisywane okresowi rzymskiemu, nie są niestety dokładnie datowane ani zadokumentowane, co nie pozwala odpowiedzieć na pytanie kto wykonał te roboty¹¹⁰.

Założeniem wojskowym od podstaw zbudowanym przez żołnierzy rzymskich chyba już w okresie flawijskim był - jak wykazały niedawne badania weryfikacyjne - kasztel Charax¹¹¹. Był on położony na wzgórzu odciętym od morza stromą skarpą. Od strony lądu izolowały go dwa mury oddalone od siebie od 40 do 80 m; mur zewnętrzny miał u podstawy szerokość 2,20-6 m, wewnętrzny 3-6 m¹¹². Do kasztelu prowadziła jedna brama i kilka mniejszych przejść¹¹³. Powierzchnia około 2,5 ha między dwoma murami posłużyła w czasie budowy za kamieniołom. Później nie była ona zabudowana¹¹⁴. Właściwy kasztel zajmował zatem tylko stosunkowo płaską, najwyższą część wzgórza o powierzchni około 2 ha.

Ze wszystkich miejsc stacjonowania rzymskich oddziałów są także znane pojedyncze budowle wewnętrzne. Wskazują one, że ze względu na trudne warunki terenowe lub

na obecność wcześniejszych budynków nie wszędzie mogły znaleźć zastosowanie zasady regularnego rozczłonkowania powierzchni wewnętrznych. Tak było chyba w Tyras i Olbii. W Tyras znany jest z początku III w. prostokątny budynek (10,9 x 6,2 m) koło muru obronnego¹¹⁵. Znaleźiska ruchome, typowy dla produkcyjnej hali wygląd budowli oraz izolowane położenie pozwalają ją interpretować, moim zdaniem, jako fabryca.

Budowle rzymskiego okresu z Olbii, które przez radzieckich archeologów przypisywane są dolnomezyjskim oddziałom, znajdują się w centrum cytadeli¹¹⁶. Z południa na północ biegła tam główna ulica z szerokim na 2 m chodnikiem; od niej odchodziła druga w kierunku południowo-wschodnim. Obie ulice miały szerokość od 3 do 4 m. Każde skrzyżowanie znajdowała się budowla z II-III w. o powierzchni 488 m² z dziedzińcem i co najmniej siedmioma pomieszczeniami, które miały typowe dla domów Olbii piwnice. W jednym z pomieszczeń znaleziono reliefowe przedstawienie orła i terakotowy medalion wyobrażający rzymskiego żołnierza. Budowla ta jest określana przez archeologów jako praetorium lub koszary¹¹⁷. W oczekiwaniu na pełną publikację budowli i znalezisk z niej pochodzących trudno jest na razie ustosunkować się do wypowiedzianych poglądów na temat jej funkcji i znaczenia. Inny fragment zabudowy wewnętrznej cytadeli okresu rzymskiego został tylko wspomniany w sprawozdaniach wykopaliskowych. Wskazać należałoby ponadto także na dom z peristylem z I i II wieku¹¹⁸.

Z Chersonesu mamy bodaj najwięcej informacji o budowlach wewnętrznych i rozczłonkowaniu powierzchni cytadeli¹¹⁹, skąd pochodzi też zresztą znakomita większość chersoneskich inskrypcji wojskowych, znalezionych w warunkach wtórnego użycia w murach bizantyjskich. Środkiem powierzchni cytadeli biegła w III-IV w. od bramy w murze północnym kilkumetrowej szerokości ulica (via praetoria?) i wodociąg¹²⁰. Wzdłuż murów zostały odkryte w dwóch miejscach rzędy prostokątnych pomieszczeń z murami szerokości 0,6 m. Trudno jest je uznać za cokolwiek innego jak koszary¹²¹. Zmierzone na planie, przeciętne wymiary pomieszczeń wynoszą około 3,5 x 4 m, co wypada tylko nieco poniżej stosowanych w praktyce standardów powierzchni przewidzianej na miejsce do spania jednego contubernium legionowego¹²². Plan koszar wydaje się sugerować, że przed sypialniami znajdowały się pomieszczenia do składowania broni i ekwipunku. Niedaleko północno-wschodniego narożnika cytadeli znajdowały się łaźnie z założeniami hypokaustycznymi¹²³. W centrum cytadeli odkryto niedawno trójnawową budowlę¹²⁴ wymiarów 27,5 x 23,7 m.

Odsłonięte resztki budowli w Cherax pozwalają się domyślać dość regularnego rozplanowania powierzchni wewnętrznej. Znane są przede wszystkim dwie, dość szerokie ulice, w tym jedna z portykiem, oraz łaźnie z dwoma rzędami pomieszczeń kąpielowych z trzech okresów budowlanych¹²⁵. W pobliżu skrzyżowania ulic widzimy na planie kilka częściowo odsłoniętych kompleksów budowlanych. Ponieważ w publikacjach zostały one opatrzone bardzo małym komentarzem¹²⁶, można tylko przypuszczać

że chodzi o dużą budowlę gospodarczą, a wzdłuż wschodniej strony głównej ulicy o koszary. Z planu wynika, że każde z pomieszczeń w domniemyanych koszarach miało około 9 m². Wzdłuż wewnętrznego muru obronnego stwierdzono podczas sondażu obecność pomieszczeń długości około 5 m i nieznanej szerokości¹²⁷. Również w pobliżu muru wewnętrznego została odsłonięta cysterna wymiarów 9 x 7,7 x 2,5 m¹²⁸, co przy uwzględnieniu schodów na jej długim boku daje pojemność minimum około 160 m³. Znalezione w pobliżu fragment inskrypcji¹²⁹ pozwala się domyślać, że pokrytą dachem cysternę nazywano Nymphaeum. Z wnętrza kasztelu pochodzą interesujące znaleziska. Są wśród nich kamienne kule, różnorodne okucia metalowe, ostrza włóczni i wiele innych brązowych znalezisk małych rozmiarów, które w większości oczekują jeszcze na wyczerpującą publikację¹³⁰.

W kilku innych miejscowościach południowego Krymu sygnalizowany jest materiał archeologiczny, który ma niewątpliwie bezpośredni bądź pośredni związek z rzymską obecnością wojskową. W Balaklavie, na południu Półwyspu Heraklejskiego, została odkryta płyta nagrobna żołnierza oddziału pomocniczego oraz małe zabytki z okresu rzymskiego¹³¹. Po północnej stronie Zatoki Sewastopolskiej znajdował się grób z II-III w. należący do rzymskiego żołnierza¹³². Na większym terytorium Chersonesu, pomierzonym i podzielonym na działki już w przedrzymskim okresie, między więcej w połowie drogi między Balaklavą a Chersoneszem, zostały odkryte w ruinach antycznej willi dachówki z legionowymi stemplami¹³³. Podobnych znalezisk nie brakuje też na północ od Chersonesu. Najbardziej zaskakujące odkrycie przyniosły wykopaliska w późnoscytyjskim umocnieniu Alma-Kermen (Zavetnoje) nad rzeką Alma, około 20 km na północny wschód od Chersonesu, niedaleko obecnej drogi Sewastopol-Symferopol¹³⁴. W obrębie przedrzymskiego muru obronnego, na zniszczonych domostwach scytyjskich stały budynki zbudowane w dużej części z kamieni łączonych nie znaną Scytom zaprawą wapienną. Odsłonięto duże prostokątne pomieszczenie (13 x 8,5 m) oraz romboidalny budynek o wymiarach 6,6 x 7 m, który przykryty był dachówkami noszącymi stemple legionowe. Zachowały się resztki malowideł ściennych, detale architektoniczne w jońskim stylu, sporo narzędzi rolniczych. W pobliżu odkryto ponadto warsztat szklarski z trzema piecami¹³⁵. Cztery monety rzymskie (Antoninus Pius do Karakalli) datują dość pewnie całe znalezisko na początek III wieku. Głównie na podstawie dachówek z wojskowymi stemplami radzieccy archeolodzy doszli do wniosku, że całe założenie było obozem rzymskim¹³⁶; w którym stacjonowała „zavetinskaja vexillatio”¹³⁷. I. Vysotskaja stwierdza ponadto, że rzymscy legioniści zajmowali się tam m. in. produkcją szkła i rolnictwem¹³⁸.

Trudno jest zgodzić się z taką interpretacją materiału archeologicznego z Alma-Kermen. Wygląd budowli i ich plan nie zawiera żadnych elementów właściwych dla rzymskich obozów wojskowych. Wśród sygnalizowanych zabytków nie ma broni ani fragmentów ekwipunku żołnierskiego. Także obecność dachówek noszących legionowe stemple nie jest przekonującym argumentem na rzecz koncepcji czysto wojskowego zabo-

zenia. W Dobrudży znane są stemple wojskowe także z willi¹³⁹. Produkcja kaszkieł, działalność rolnicza i wygląd budowli każą, moim zdaniem, widzieć w Alma-Kermen umocnioną willę z budowlami gospodarczymi i mieszkalnymi. Być może chodzi jednak o willową stację tego samego typu, jaki znamy z przedpola pannońskiego limesu w II i III wieku. Słusznie chyba przyjmuje się ostatnio, że stacje te służyły raczej gospodarczym, a także reprezentacyjno-politycznym celom aniżeli czysto militarnym¹⁴⁰. Tak czy inaczej, materiał archeologiczny z Alma-Kermen wydaje się wskazywać, że przez znaczną część III w. mieszkańcy Chersonesu i rzymskie oddziały okupacyjne z jednej strony oraz Tauroscyty z drugiej żyli obok siebie w pokojowych stosunkach. Za prawdopodobne uważam też, iż Alma-Kermen znajdowała się w tym czasie na granicy znacznie powiększonego w II i III w. wiejskiego terytorium miasta Chersonesus¹⁴¹.

W kilku punktach południowego Krymu sygnalizowane są ślady rzymskich dróg. Rosztowzew wypatrywał rzekomo także koło kasztelu Charax¹⁴², a od czasu przeprowadzonych pod koniec lat pięćdziesiątych badań powierzchniowych wcześniejsze domysły na temat drogi Charax-Chersonesus zamieniły się w radzieckiej literaturze w stwierdzenie, że takie ślady zostały odkryte na grzbietach górskich Bajdar i Tarpan, skąd droga miała iść do Balaclawy i Chersonesu¹⁴³. Nie dyskutując w tym miejscu sprawy ewentualnego istnienia takiej drogi, należy stwierdzić, że publikacja wspomnianych badań powierzchniowych, których celem była głównie ewidencja śladów osadnictwa średniowiecznego, nie zawiera informacji na interesujący nas temat¹⁴⁴. Choć odwołując się do niej radzieccy badacze, mapa wczesnośredniowiecznych połączeń komunikacyjnych nie wykazuje połączenia dróg między Bajdar-bair a Tarpan-bair. Jedyną wykazane połączenie między Charax a Chersoneszem prowadziło bardzo okrężną drogą, prawie dwa razy dłuższą od drogi morskiej¹⁴⁵.

Ślady swej obecności zostawili żołnierze rzymscy także w miejscowościach garnizonowych poza obrębem murów cytadel i kaszteli. Dotyczy to przede wszystkim Chersonesu i Charax. W chersoneskim teatrze wystawił ołtarz dla Nemesis Consetivatrix jeden beneficiariusz consularis¹⁴⁶. Choć na dotychczas znanych płytach wotywnych poświęconych różnym bóstwom trackim z Chersonesu nie przedstawił się wyraźnie żaden żołnierz, mamy pełne prawo przypuszczać, że wiele z tych wotów zostało ufundowanych przez nich samych lub członków ich rodzin¹⁴⁷. Jest prawdopodobne, że rzymski oddział okupacyjny miał swą odrębną nekropole koło południowego muru cytadeli¹⁴⁸. Możliwy, ale jak dotąd nie dowiedziony, jest udział wojska w pracach budowlanych prowadzonych w samym mieście¹⁴⁹. W Charax, w niewielkiej odległości od murów kasztelu, zostało odkryte małe sanktuarium, którego planu nie udało się niestety odtworzyć¹⁵⁰. Oprócz płytek wotywnych dla różnych bóstw, znaleziono w ruinach także trzy ołtarze wystawione przez beneficiarii, które pozwalają się domyślać, że sanktuarium zostało zbudowane przez wojsko.

Stosunkowo bezpieczny, choć niezbyt precyzyjny, punkt wyjścia dla bardzo

skutownej i kontrowersyjnej jednocześnie sprawy liczebności dolnomszyjskich oddziałów na północnym wybrzeżu Morza Czarnego w II i III w. i charakteru obecności wojskowej dają, moim zdaniem, powierzchnie kaszteli i cytadeli (Tyras: około 2-2,4 ha, Olbia: około 4 ha¹⁵¹, Chersonesz¹⁵²: około 0,7 ha, Charax: około 2 ha). Jeśli, tak jak się domyślamy, garnizon w Olbii nie zajmował całej cytadeli, to okazuje się, że we wszystkich trzech strefach okupacyjnych (w tym Chersonesz i Charax traktowane łącznie) powierzchnie oddane do dyspozycji wojsku były mniej więcej jednakowe i wynosiły około 2,5 ha. Powierzchnie te odpowiadają wielkości kaszteli mieszczących cohortes quingenariae¹⁵³. Jest jednak problematyczne, czy w każdej strefie okupacyjnej znajdowały się vexillationes o sile pięciuset żołnierzy. Garnizony w Olbii i Tyras, które dowodzone były przez centurionów legionowych, mogły być i chyba były zazwyczaj mniejsze. Z kolei oddziały stacjonujące w Chersonesz i Charax też prawdopodobnie nie zawsze liczyły tylu żołnierzy, ilu mogły pomieścić koszary w obu miejscowościach. Wydaje się, że liczebność wszystkich sił zaangażowanych do służby garnizonowej w Północnym Nadczarnomorzu wahać się mogła od 500 do 1500 żołnierzy.

Przedstawione wyżej zestawienie powierzchni cytadel wyjaśnia częściowo - moim zdaniem - szczególną rolę Charax w obsadzie wojskowej południowego Krymu. W przeciwieństwie do Olbii i Tyras miasto Chersonesz nie było po prostu w stanie oddać do dyspozycji garnizonu rzymskiego wystarczającej powierzchni. Zapewne m. in. dlatego zdecydowano się już na samym początku na założenie bazy na przylądku Aj-Todor. Innym ważnym powodem, abstrahując tu od najważniejszego czynnika w postaci korzystnego położenia, był fakt, że to dogodne miejsce znajdowało się jednocześnie poza obrębem wiejskiego terytorium miasta, co pozwoliło uniknąć rozmaitych problemów związanych z prawami własności ziemi. Nie była to rzecz bez znaczenia, jeśli zwązimy, że Rzymianie w okresie flawijskim liczyli się jeszcze z ewentualnością prowincjalizacji Chersonesu i wcale nie jest pewne, że już w tym czasie znajdował się garnizon w samym mieście. Wykopiska pokazały ponadto, że założenie bazy w Charax nie odbyło się też kosztem miejscowej ludności. Było to miejsce najwyraźniej nie zasiedlone i co najwyżej tylko rzadko odwiedzane przez ludzi. Sytuacja rzymskiego garnizonu w Chersonesz wyznaczyła dla Charax najprawdopodobniej rolę bazy zaopatrzeniowej, w której domyślałbym się obecności magazynów i spichlerzy. Znaczna część zaopatrzenia logistycznego, a chyba też i żywności trafiała statkami być może najpierw do Charax. Przez dłuższy czas, szczególnie za Flawiuszy, była tu też główna baza floty. Statkami też, a nie lądem, gdzie warunki terenowe były bardzo trudne¹⁵⁴, kierowane było chyba zaopatrzenie do Chersonesu.

O ścisłych związkach oddziału kwaterującego w Charax z garnizonem w Chersonesz i podporządkowaniu kasztelu komendzie w mieście wydaje się świadczyć fakt wystawienia przez tę samą osobę, beneficiariusz consularis, ołtarzy w obu miejscowościach¹⁵⁵. Obecność beneficiarii w Charax, która dała początek dyskusji na te-

nał sieci dróg rzymskich i tzw. *limes Tauricus*¹⁵⁶, niekoniecznie musiała być związana z jakimś ważnym skrzyżowaniem. Jak pokazują inskrypcje beneficjarii z zachodniopontyjskich miast dostatecznym powodem było istnienie samego portu bądź przystani¹⁵⁷. Z funkcjonowaniem portu i zwykłymi powinnościami żandarmerii wojskowej w mieście garnizonowym wiązałyby również postępek beneficjarii w Chersonesie. Dla utrzymania niezbędnej łączności lądowej między Charax a Chersonesem nie była wcale konieczna *via militaris*; wystarczyć mogła moim zdaniem zwykła ścieżka. Łączność tę zapewniali zapewne jeźdźcy, których obecność w Charax jest poświadczona epigraficznie¹⁵⁸.

Niemalże ilość inskrypcji z Charax, Olbii i Chersonesu oraz znaczny udział imion łacińskich w nomenklaturze Chersonesu¹⁵⁹ pozwala wyrazić przekonanie, że żołnierzom dolnomezyjskiej armii towarzyszyła niejednokrotnie rodzina, w tym wyzwolenci i niewolnicy. Dwie inskrypcje z Olbii i Chersonesu¹⁶⁰ wskazują natomiast, że miały też miejsce przypadki zakładania nowych rodzin i osiedlania się weteranów w greckich miastach. Inna inskrypcja z Olbii¹⁶¹ wydaje się świadczyć, że potomkowie żołnierskich rodzin piastowali nawet niekiedy urzędy miejskie. Niezbyt jasne znalezisko z Alma Kermen oraz z wili na południe od Chersonesu są, być może związane w jakiś sposób z rzymskim osadnictwem wojskowym. Na jego rozmiary pewien wpływ mogły ewentualnie mieć dostawy materiału budowlanego. Na północnym wybrzeżu Morza Czarnego wypalane cegły i dachówki były artykułem bardzo cennym, a miejscowa produkcja wyraźnie nie nadążała za potrzebami tak w okresie hellenistycznym, jak i rzymskim, skoro trzeba je było transportować przez morze z południowego i zachodniego wybrzeża Morza Czarnego¹⁶². Jest charakterystyczne w związku z tym, że stemplowanymi wyrobami z cegielni wojskowych były przede wszystkim dachówki, co z jednej strony wydaje się wskazywać, że część produkcji była kierowana na niowojskowe place budów, z drugiej zaś, że wojsku zależało na kontroli obiegu tego materiału.

Długi okres stacjonowania rzymskich oddziałów w Północnym Nadczarnomorzu znalazł także odbicie w innych dziedzinach życia. Zapewne pod wpływem i może przy udziale rzymskiego garnizonu został powiększony i przystosowany do nowych widoków teatr w Chersonesie, w którym zaczęły się odbywać boje gladiatorские¹⁶³. Obecność oddziałów okupacyjnych najwyraźniej doprowadziła do istotnych zmian w niektórych rzemiosłach, czego przykładem jest szklarstwo¹⁶⁴. Zaopatrzenie rzymskich oddziałów okupacyjnych w Północnym Nadczarnomorzu w rozmaite wyroby rzemiosła dochodziło jednak w dużej części z Mezji Dolnej. W Tyras występują na przykład naczynia z dolnomezyjskich centrów produkcji ceramiki w Butovie i Pavlikeri¹⁶⁵. Pośród znalezisk z Tyras i Olbii, które m. in. przypisać można rzymskiemu wojsku są również marmurzy pochodzenia włoskiego, naczynia sigillata z Westerndorf i inne typy typów znanych w prowincjach zachodnich¹⁶⁶. Płyty wotywne Jeźdźcy Trackiego pochodzą po części z Mezji Dolnej (Odessos), po części zaś były wykonywane w mie-

scowych warsztatach z importowanego marmuru¹⁶⁷. Pod wpływem wojskowych nagrobków pojawiły się podobne wśród scytyjskich i greckich mieszkańców Chersonesu¹⁶⁸. Analogiczne zjawiska występowały również w religii. Nie obserwujemy wprawdzie w tej dziedzinie zjawiska romanizacji, ale mamy pełne prawo mówić, że pewne postępy zrobiła trakizacja.

Oficjalna religia rzymskiego wojska reprezentowana jest sześcioma dedykacjami dla Iovis Optimus Maximus¹⁶⁹. Z bóstw popularnych wśród żołnierzy w różnych częściach cesarstwa otrzymały pomniki Mercurius¹⁷⁰, Dea Nemesis Conservatrix¹⁷¹ i [--- In]victus¹⁷². Na płytach wotywnych, które ewentualnie pochodzą od wojskowych dedykantów, jest także obecny Hermes i Mitra¹⁷³.

Jeśli w rzymsko wyglądających imionach oraz w przedstawieniach na nagrobkach¹⁷⁴ rzadko dostrzegamy odbicie narodowościowego składu garnizonów na północnym wybrzeżu Morza Czarnego, to w pełni ujawnia się on natomiast w prywatnych wotach, na których nie zachowała się lub była nie odnotowana przynależność dedykanta do wojska. Żołnierzom jednak i członkom ich rodzin należy niewątpliwie przypisać większość skromnych płytek wotywnych i posągów lub posążków z Tyras, Olbii, Chersonesu i Charax¹⁷⁵, które ofiarowane były głównie różnym bóstwom trackim. Z dedykacji są znane: Deus Diberanus, Deus sanctus Porobonus, Meges Theos¹⁷⁶. Bardzo licznie reprezentowane są przedstawienia Jeźdźcy Trackiego, ale również i Dionizosa, Artemidy, Hekate i Dioskurów.

Tracki skład *vexillationes Ponticae* tłumaczy częściowo ich nazwę. Choć wyjątkowo tylko dolnomezyjscy żołnierze z oddziałów okupacyjnych mogli rekrutować się z miast zachodniopontyjskich, to i tak łączyły ich z nimi bardzo trwałe więzi. Tutaj mogły zostać ostatecznie uformowane *vexillationes*, stąd wyruszały statkami i stąd też były zaopatrywane w rozmaite artykuły, w tym także w marmurowe płyty wotywne i nagrobne; te ostatnie do osadzenia w wapiennych pomnikach. Pewną część zaopieczowania zaczęły pokrywać z czasem również miejscowe warsztaty kamieniarskie, które w importowanym marmurze imitowały nie do poznania styl mistrzów z Odessos¹⁷⁷.

Niezwykle jednolity skład narodowościowy oddziałów rzymskich w II i III w. na północnym wybrzeżu Morza Czarnego nie mógł sprzyjać procesowi romanizacji, która jest prawie niedostrzegalna w języku i kulturze mieszkańców miast greckich. Nie taki też zresztą był cel rzymskiej obecności wojskowej. Jej celem była od samego początku stabilizacja i kontrola wojskowo-politycznej sytuacji w Północnym Nadczarnomorzu. W ten sposób miasta greckie, zamiast nieuchronnie posłużyć Barbarzyńcom z północy za bazę wypadową dla najazdów na bałkańskie i małoazjatyckie prowincje, mogły być przez długi czas bezpiecznymi punktami oporu dla rzymskiego panowania nad całym Morzem Czarnym.

Jeszcze do niedawna bardzo skromna ilość epigraficznych świadectw do wojennej historii tego okresu zwiększyła się ostatnio dzięki zaproponowanym przez G. Alföldy'ego¹⁷⁸ nowym rekonstrukcjom kilku trudnych, fragmentarycznie zachowanych napisów z Chersonesu. Z trzech odłamków napisu na piłyce marmurowej¹⁷⁹ najprawdopodobniej z lat 286-293 możemy się domyślać, że za wspólnych rządów Dioklecjana i Maksymiana prowadziła w Chersonesie działalność budowlaną *vexillatio* złożona z żołnierzy legionów I Italica i II Herculia. Nazwy tych dwóch legionów widać również na napisie wotywnym z Chersonesu¹⁸⁰, który prawdopodobnie został stawiony za czasów tetrarchii. Inne chersoneskie wotum z tego samego okresu zawiera z kolei nazwę legionu II Herculia¹⁸¹. Rzymskiemu garnizonowi w Chersonesie należy też przypisać, jak się wydaje, fragmentarycznie zachowaną łacińską inskrypcję budowlaną¹⁸² z lat 294-312. Wspomniane napisy pozwalają twierdzić, iż zapewne nieprzerwanie przez cały czas rządów tetrarchii na południowym Krymie przebywała *vexillatio*, wydzielona z legionów stacjonujących nad dolnym Dunajem. Jest przy tym znamienne, iż przynajmniej przez pewien czas w składzie chersoneskiego garnizonu byli legionieści pochodzący z wojsk dwóch prowincji: Scytii i Mezji Dolnej. Ten mieszany skład *vexillatio* może wskazywać z jednej strony na utrzymywanie nad dolnym Dunajem wspólnego dowództwa nad nadgraniczną armią kilku prowincji, a nawet po wprowadzeniu przez Dioklecjana nowego podziału administracyjnego¹⁸³; z drugiej zaś wydaje się sugerować, iż przynajmniej u podstaw uformowania takiego oddziału i wysłania go na Krym były wypadki wojenne.

Na poparcie przedstawionego domysłu można przytoczyć jedno późne źródło: Ehozdi o „Historię castrum Chersonesos” przekazaną przez Konstantyna Porfirogenetę w X w., która przez Th. Mommsena¹⁸⁵ została określona jako bajka. Prawdopodobnie na podstawie jakiejś wczesnobizantyjskiej kroniki chersoneskiej opowiada Konstantyn o tym, jak to za panowania Dioklecjana mieszkańcy Chersonesu pomogli rzymskiemu wojsku w walkach prowadzonych przeciwko Bosporańczykom i ich barbarzyńskim sprzymierzeńcom. Na prośbę cesarza Chersonesyjczycy mieli najechać na pobliskie terytorium swego sąsiada, w wyniku czego bosporański król musiał wycofać się z zajętych czasowo przez niego rzymskich posiadłości w Azji Mniejszej. W zamian za okazaną pomoc Chersones otrzymał miejskie przywileje. Chrześcijańskie źródło tych danych było zapewne bardzo tendencyjne. Rzeczywistość historyczna wyglądała prawdopodobnie nieco inaczej. To chyba w szerszych ramach działań skierowanych przeciwko Bosporańczykom i Sarmatom lub Gotom rzymskie wojska pomogły podobnie jak w przeszłości Chersonesyjczykom, a nie odwrotnie. Jeśli wierzyć opowiadaniu Konstantyna, wspomniane działania wojenne miały miejsce niedługo przed ogłoszeniem Konstancjusza cesarzem, a zatem najprawdopodobniej w 292 roku¹⁸⁶. Konstantyn Porfirogeneta prowadzi swe opowiadanie jeszcze dalej i donosi o konsekwencjach wojny

prowadzonej za Dioklecjana. Za Konstantyna Wielkiego były nim kaskaderskie najezy Bosporańczyków i ich sprzymierzeńców na Chersones, za każdym jednak razem z powodzeniem odparte. W tym czasie stacjonował w Chersonesie oddział ballistarów, o czym czytane w nowy sposób inskrypcje chersoneskie wydają się w dużej części potwierdzać. Wartość źródłową danych zawartych w opisie Konstantyna Porfirogenety, dotyczące za życia Mommsena podnosiły się głosy, że „Historia castrum Chersonesos” oprócz kilku bałamutnych informacji zawiera także wiele cennych i prawdziwych danych¹⁸⁷. Dotyczy to np. późnej obsady wojskowej miasta przed oddział ballistarów, którego obecność w Chersonesie poświadczona jest także epigraficznie¹⁸⁸. Kilka wiadomości o okresie panowania Konstantyna znajduje potwierdzenie i w innym, niestety także późnym źródle¹⁸⁹, które podobnie jak opowiadanie u Konstantyna Porfirogenety opiera się chyba na tej samej, powstałej już może w VI w. kronice chersoneskiej. Na fragmentarycznie zachowanym napisie sassanidzkim z Pajkuli J. Harmatata¹⁹⁰ odczytał relację ze zbrojnych działań przeciwko Bosporańczykom i ich sprzymierzeńcom, którzy równoległe do najeźdu na Azję Mniejszą zaatakowali również Armenię. Także i na tym froncie poczynania bosporańskie zakończyły się niepowodzeniem, co można hipotetycznie wiązać z informacją o przeciwuderzeniu na ziemie państwa bosporańskiego u Konstantyna Porfirogenety. Niewątpliwie tendencyjne i nieprzychylnie Dioklecjanowi źródło, na którym oparł się bizantyjski cesarz, uczyniło z tego wydarzenia zwycięstwo miasta Chersonesos.

Konsekwencją wojskowej ingerencji Rzymu na Krymie było ponowne obsadzenie oddziałami Chersonesu. Naszej wiedzy umyka niestety odpowiedź na pytanie, czy podobne oddziały stanęły też w Tyras i Olbii¹⁹¹. Nie wiemy również jak długo przebywały w Chersonesie *vexillationes* legionów dolnodunajskich. Jeśli wierzyć wiadomościom podanym przez Konstantyna Porfirogenetę, za Konstantyna Wielkiego stacjonowały w Chersonesie już oddziały z armii polowej.

Przypisy

¹ Prawie każde greckie miasto na północnym wybrzeżu Morza Czarnego ma już swoją monografię, niektóre nawet po kilka. Wskazuję na najnowsze opracowania dotyczące tych miast, w których poświadczona jest rzymska obecność wojskowa: V. I. Kaczev, Chersones Tavričeskij v pervych vekach našej ery, Charkov 1981; G. A. Cvetaeva, Bospor i Rim, Moskva 1979; A. Węslowicz, Olbia Pontique et son territoire, Paris 1975; o Tyras zob. A. I. Furmanskaja i inni, Antičnaja Tira i srednevekovyj Belgorod, Kiev 1979; P. O. Karyškovskij, J. B. Klejman, Drevnij gorod Tira, Kiev 1985.

² Ann. XII 15-21; zob. szczególnie XII 15. Dla datowania na około 44-45 r.n.e. wyderzeń odnoszonych przez Tacyta do 49 r. zob. K. Vivell, Chronologisch-kritische Untersuchung zur Geschichte des Kaisers Claudius, Freiburg 1911, s. 28, 107.

³ III 7247 = ILS 970; por. III 12278; AE 1975, 780; Stein, s. 25.

⁴U. Vogel-Weidemann, Die Statthalter von Africa und Asia in den Jahren 14-68 Chr., Bonn 1982, s. 348 n.

⁵Filov, s. 12; Ritterling, col. 1647 nn; W. Schur, Die Orientpolitik des Kaisers Nero, Leipzig 1923, s. 87; Patsch 1932, s. 148; Saxer, s. 11; Kienast, s. 109 n.; L.J.F. Keppie, Britannia 2, 1971, s. 153 n.

⁶XI 6163, wiersze 7 n.; por. B. Oldenstein-Pferdehirt, Jahrb. RGZM 31, 1981, s. 399 n. Nie ma żadnych pewnych danych, by sądzić, że legio VIII Augusta, która przed przeniesieniem w region wschodniobałkański (ok. 44 r.) należała do pannońskiego wojska, uczestniczyła w brytyjskiej kampanii 43 r. (tak jeszcze H. Dessau do ILS 967; contra Keppie, op. cit., s. 153 n.; por. też S. Frere, Britannia. History of Roman Britain², Oxford 1978, s. 78). Z drugiej strony jest też mało prawdopodobne, że pannońskie oddziały zostały wysłane przeciwko trwającej zaledwie pięć dni rewolcie dalmatyńskiego legata, Arruntiusza Scribonianusa (42 r.) - tak jeszcze E. Groag (W:) PIR² II, s. 229, nr 1257; contra Keppie, op. cit., s. 153 n. Rewolcie Scribonianusa Suet. Claudius 13, 2; por. J. J. Wilkes, Dalmatia, Oxford 1949, s. 83.

⁷D. B. Šelov, VDI 158, 1981, s. 61; Kadeev, s. 19.

⁸PIR IV 166; Pflaum 21.

⁹Tac. Ann. XII 21 (Julius Aquila - insignia praetoria, Iunius Cilo - insignia consularia); por. też III 7427 (Didius Gallus - ornamenta triumphalia).

¹⁰Plin. Epist. X 21; por. M. Speidel (w:) Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia, wyd. St. Mitchell, Oxford 1983, s. 12.

¹¹Zob. rozdz. I.

¹²II 3272; II 2079 = Saxer, s. 9 n., nr 7 n. Zob. rozdz. I.

¹³

Tac. Ann. XII 15.

¹⁴Ibidem XII 16.

¹⁵Także Rostowzew (Annual of the British School at Athens 22, 1916-1917, s. 109) sądził, że Juniusz Cilo rozporządzał jakimiś oddziałami, które uczestniczyły w wojnie bosporańskiej. Por. o tym jeszcze Kienast, s. 109. Nieporozumieniem jest liczba 2000 żołnierzy, jaką Schur, op. cit., s. 87 przyjmuje dla określenia sił wojsk okupacyjnych w państwie bosporańskim. Taką liczebność miał tracki garnizon w 66 r. lub za Wespazjana; zob. Josephus, Bell. Jud. II 16, 4.

¹⁶Zob. niżej rozdz. IV 2.

¹⁷Tac. Ann. XII 63; ILS 9197.

¹⁸Według A. v. Domaszewskiego, RM 22, 1907, s. 355 odznaczenia nadane uczestnikom wojny zdradzają jej przesadzoną ocenę. Podobnie traktuje on nazwę wojny w inskrypcji ILS 9197; por. też Ritterling, col. 1649.

¹⁹Tac. Ann. XII 63 o 53 r.; por. Kadeev, s. 19. Miasto Byzantion mogło uciec przed pięć w trakcie wielokrotnych przemarszów wojsk, a jego interesy w następstwie przekazania statków na dłuższy czas dla potrzeb obu wojen; por. Patsch 1932, s. 148; Starr, s. 131.

²⁰Por. IOSPE I² 355, 369, 420.

²¹XIV 3608 = ILS 986, wiersze 23 n.: Scytharum quoque regem a Cherronenis est ultra Borustenen, opsidione summo.

²²W 62 r. opuściła Mezję legio V Macedonica; Tac. Ann. XV 6; por. Stein, s. 131.

²³Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit, Berlin 1962, s. 130.

²⁴Pogląd o walkach prowadzonych przez Rzymian ze Scytami reprezentują m. in. Rostowzew, Klio 2, 1902, s. 81 i Kadeev, s. 20; za demonstracją floty opowiada

L. Halkin, Antiquité Classique 3, 1934, s. 146. Łatyšev i Rostowzew wiążą z omawianym wydarzeniem dwie niedatowane inskrypcje (IOSPE I² 369, 420 - tam też interpretacja rosyjskich uczonych). Druga inskrypcja wylicza zasługi jakiegoś nieznanego obywatela Chersonezu, który m. in. przebywał z dyplomatyczną misją u namiestnika Mezji, być może w związku z grożącym miastu niebezpieczeństwem. Pierwsza, bardzo fragmentarycznie zachowana inskrypcja, odnosi się do jakichś działań wojennych. Według Łatyševa jest to dekret wydany ku czci hosporańskiego króla Sauro-matesa II (173-174 - 210-211 n.e.), natomiast według Rostowzewa ku czci rzymskiego wodza, który obronił miasto przed królem Scytów i Sarmatów = Sauromatów. V.N. Djakov odnosi inskrypcję do ekspedycji Plautiusza Silvanusa (VDI 14, 1941, s. 90 n.). Na podstawie uzupełnień Rostowzewa rekonstruuje Djakov przebieg wydarzeń w następujący sposób: przybycie floty od strony Olbii, wyczekiwanie Rzymian po północnej stronie zatoki sewastopolskiej, obsadzenie miasta bez walki, wznoszenie umocnień na granicach chersoneskiego terytorium. Tę interpretację wydaje się podzielać E. Belin de Ballu, Olbia. Cité antique du littoral Nord de la Mer Noire, Leiden 1972, s. 170. Koniec oblężenia miasta widzi on dwudziestego dnia, podczas gdy inskrypcja mówi o dwunastym (dniu?). Zbyt duże uzupełnienia i niedokładne datowanie nie pozwalają uwzględnić tego interesującego źródła w dyskusji nad charakterem i przebiegiem wyprawy Silvanusa.

²⁵Jedną z kampanii Plautiusza Silvanusa dała legionowi VIII Augusta sposobność do wyróżnienia się i zdobycia zaszczytnego przydomka bis Augusta (XI 3004; por. Filov, s. 26; Ritterling, col. 1649 n.).

²⁶Dla tego okresu nie rozporządzamy żadnymi danymi, aby sądzić, że istniała droga lądowa łącząca Mezję z Chersonezem. Belin de Ballu, op. cit., s. 170 przyjmuje istnienie drogi łączącej dolny Dunaj z Tyras i Olbią.

²⁷Patsch 1932, s. 148; Starr, s. 131.

²⁸s. 109.

²⁹Zob. wyżej rozdz. I i Sarnowski, Ratiariensis 3, 1986 (w druku).

³⁰Zob. niżej przyp. 46.

³¹Djakov, op. cit., s. 90 n.; Kadeev, s. 21; por. też Rostowzew, Żurnal Ministerstwa Narodnego Prosvieščenijsa 328, marzec 1900, s. 156 n.

³²Kienast, s. 109.

³³Por. R. Hoffmann, RE XXI, col. 39, s.v. Plautius; Vogel-Weidemann, op. cit., s. 416.

³⁴Ibidem, s. 416 n.

³⁵Domaszewski, Rheinisches Museum für Philologie 47, 1892, s. 207 n.; Rostowzew, op. cit. w przyp. 31, s. 142; Cvetaeva, s. 35; Kadeev, s. 21; Šelov, op. cit., s. 54.

³⁶Bell. Jud. II 16, 4.

³⁷col. 1261 n. Contra Schur, op. cit., s. 89; Kienast, s. 111; Saxer, s. 91 w odniesieniu do rzymskich oddziałów okupacyjnych na obszarze bosporańskim i kaukaskim.

³⁸Pośród najwcześniejszych monet rzymskich z kasztelu Charax jest jeden denar republikański, dwie monety Galby i Vitelliusa oraz dziewięć Wespazjana. Tylko monety Trajana, Septymiusza Sewera i Alexandra Sewera są liczniejsze; zob. Rostowzew, Klio 2, 1902, s. 92.

³⁹A. M. Gilevič, Numizmatika i Epigrafika 5, 1965, s. 103 n. W skarbie były jeszcze dwa, dziś zaginione aurei. Najpóźniejsze monety to siedem denarów Wespazjana, wśród nich jeden z 74 lub 75 r. Ponieważ wśród odkrytych moment nie ma żadnych emisji greckich miast, wydają mi się słuszne wnioski Gileviča, że mamy do czynienia zapewne z oszczędnościami jakiegoś żołnierza rzymskiego. Pani M. L. Alfordi zawiadamiam uwagę, że ostateczne rozstrzygnięcie sprawy pochodzenia tych oszczędności musi poczekać do czasu analizy wszystkich znalezisk monetarnych z Krymu.

⁴⁰IOSPE I² 421, 422 = IGRRP 863, 862. Podzielałam zdanie Kadeeva, s. 24, że trudno byłoby sobie wyobrazić fundowanie podobnych posągów w warunkach ciągłego zagrożenia miasta przez Scytów bez wojskowej pomocy Rzymu.

⁴¹op. cit., s. 89.

⁴²Por. wyżej przyp. 10 i niżej rozdz. IV 2.

⁴³Pierwsze legiony rzymskie pojawiły się w Kappadocji dopiero na początku panowania Wespazjana; zob. D. v. Berchem, *Museum Helveticum* 40, 1983, s. 185. Speidel, op. cit., s. 8; inaczej jeszcze Saxer, s. 91.

⁴⁴Ibidem, s. 91.

⁴⁵Spośród 57 monet dziewięć zostało wybitych w Rzymie i 38 w zachodnich prowincjach. Dwadzieścia dwa denary Augusta, Tyberiusza i Kaliguli pochodzą z mennicy ljońskiej (Gilavič, op. cit., s. 103 n.). Dla problemu identyfikacji właścicieli tych oszczędności nie jest być może bez znaczenia fakt, że legio I Italica przebywała około jednego roku w Lugdunum przed przemieszczeniem do Mezji w 69 r., zaś legio V Alaudae stacjonowała dłużej w Velera. Por. zastrzeżenia w przyp. 39.

⁴⁶Stemple na ceglach (bipedales) i dachówkach; III 14215, 5 = Rostowzew, op. cit. w przyp. 31, s. 154 n., ryc. 1; idem, *Klio* 2, 1902, s. 93; V. D. Blavatskij, *Mat. Moskva-Leningrad* 19, 1951, s. 287, ryc. 25; Solomonik, *VDI* 96, 1966, s. 109, ryc. 1; Saxer, s. 92 Nr 271: Vex(illatio) c(lassis) Rav(ennatis) SP. Fragmenty tak stemplowanych dachówek zostały odkryte w czasie nowych wykopaliisk w wewnętrznej i zewnętrznej murze kasztelu (Blavatskij, op. cit., s. 330 n.). O datowaniu kasztelu zob. niżej rozdz. IV 2. Nie zarejestrowano niestety okoliczności znalezienia trzech stempli ze starszych wykopaliisk, o których pisze Rostowzew. Zauważane w całości, stemplowane cegły typu bipedalis znajdują się w muzeum w Jasku (Blavatskij, op. cit., s. 287; Uvetasva, s. 64). Niestemplowane płyty tego samego typu były natomiast użyte w pomieszczeniach kaźni pierwszego okresu budowlanego z drugiej połowy I w. (Blavatskij, op. cit., s. 288).

⁴⁷Kienast, s. 111; Starr, s. 160; M. Bollini, *Antichità Classiche*, Ravenna 1968.

⁴⁸Rostowzew, op. cit., w przyp. 31, s. 144; Blavatskij, *VDI* 3, 1938, s. 32; N. I. Replikov, *SA* 7, 1941, s. 122.

⁴⁹Kienast, s. 71 n.

⁵⁰Rostowzew, op. cit., w przyp. 31, s. 144; Djakov, *Tavrika v epochu rimskoj okkupacii*, Moskva 1942, s. 49; słusznie contra już Kadeev, s. 20 n.

⁵¹AE 1972, 572; por. wyżej rozdz. I i II 1.

⁵²Kadeev, s. 21 n.

⁵³*Tac. Ann.* XII 17.

⁵⁴Djakov, *VDI* 14, 1941, s. 92; Kienast, s. 111; Belin de Ballu, op. cit., s. 16; Uvetasva, s. 16; Selov, op. cit., s. 53. Por. krytyczne uwagi Steina, s. 30. Pippidi, op. cit., s. 128 n. Już Rostowzew, *Klio* 2, 1902, s. 84 słusznie uważał za możliwe, iż w okresie od Domicjana do Antonina Piusa nie było w Olbii rzymskich oddziałów okupacyjnych. Żadne oddziały rzymskie nie znajdowały się w tym mieście za Domicjana, gdy Olbię odwiedził Dion, który oprócz opisu miasta pozostawił w domu o antyrzymskich nastrojach jego mieszkańców (Dion Chrys. Or., XXXVI). Nie różnią się od innych, prowincjonalnych emisji, przekonująco dowodzi P. O. Karyškovskij (*Materiały po Archeologii Severnogo Pričernomorija* 7, 1971, s. 158). Że miasto to włączone wówczas zostało do prowincji Mezji. Także ten badacz jest zdania, że w Tyras przebywały wówczas rzymskie oddziały.

⁵⁵W tabeli 10 nie ma imion dwóch żołnierzy auxyliów z Bosporu. Napisy IG 894-896 poświadczają w Pantikapaionie obecność kohorty Cypria i Thracum. Cohors Cypria nie zostawiła żadnych śladów w Mezji Dolnej. Z drugiej strony nie mamy

nych danych po temu, by identyfikować znaną znad Dunaju (AE 1939, 101 z Transmarisca) i z Chersonesu (zob. tabl. 10) cohors I Thracum z bosporańską cohors Thracum. Już Cichorius (RE IV, col. 277, 341, s.v. cohors) uważał obie bosporańskie kohorty za stojące tam stale oddziały. Zapewne były to jednak tylko vexillationes uczęszczające w szkoleniu armii bosporańskiej. Wychodząc z tradycyjnego już, ale bezasadnego założenia, iż Bospor znajdował się w wojskowym okręgu dolnoezyjskiej armii, przyjmował Wagner, s. 128 i Beneš, s. 29, 52, iż cohors IV Cypria została przemieszczona w II w. z Dacji do Mezji. Całkiem niedawno D. B. Selov przekonująco dowiódł (*VDI* 158, 1981, s. 61), że wszystkie kontakty państwa bosporańskiego z Rzymem odbywały się za pośrednictwem prowincji Pontu i Bitynii. Nie mamy też żadnego powodu, by sądzić, że inaczej miała się rzecz w kręgu spraw wojskowych. Na możliwość interwencji militarnej w państwie bosporańskim przez oddziały ze wschodnich prowincji wskazuje opis drogi z Azji Mniejszej do Bosporu, jaki dla Hadriana przygotował kappadocki namiestnik Arrian, *Per.* 17. Zaledwie kilka danych ujętych w tabl. 10 pochodzi z datowanych napisów. Wszystkie pozostałe zostały zaczerpnięte z nie datowanych nagrobków i wotów. Niezwykle rzadko możliwe jest chronologiczne usystematyzowanie tego bogatego materiału i to zwykle tylko na podstawie występowania cesarskich gentilicjów. Na żadnym napisie nie została wspomniana tribus ani pochodzenie żołnierzy. Tekst nagrobków kończy się prawie niezmiennie formułą $\beta(\text{ene}) M(\text{erenti}) P(\text{osuit})$ lub $HER(\text{es}) H(\text{uius}) F(\text{ecit})$. Od tego schematu odbiegają tylko dwa nagrobki. W jednym przypadku występująca w Mezji Dolnej do około połowy II w. formuła HSE (Dimitrov, s. 17 n.) pozwala datować na okres panowania Trajana lub Hadriana stela żołnierza legionu I Italica (IOSPE I² 548), w drugim ze względu na tria nomina i formułę HFC można przypisywać II w. nagrobek jednego żołnierza auxilium (IOSPE I² 555). W innych przypadkach przejmuję datowanie Solomonik, która najlepiej zna tajniki epigrafiki chersoneskiej. W tabl. 10 nie zostały uwzględnione te osoby, których przynależność do wojska, czasem bardzo prawdopodobna, może być odgadana tylko na podstawie miejsca znalezienia inskrypcji lub innych danych (por. np. IOSPE I² 678 lub AE 1967, 427).

⁵⁶Poprawione przez R. O. Finka, *JRS* 46, 1958, s. 107 odczytanie papirusu Hunt (col. 2; wiersz 21: $\kappa\alpha\sigma\tau\alpha\epsilon$ zamiast $\tau\upsilon\tau\alpha\epsilon$ in praesidio in is eq ii) wyeliminowało pridanium kohorty I Hispanorum ze 105 r. z grupy źródeł odnoszących się do rzymskiej obecności wojskowej w Tyras. Poprawka Finka została prawie powszechnie przyjęta; por. R. Syme, *JRS* 49, 1959, s. 26 n.; J. F. Gilliam (w:) *Hommage à A. Grenier*, Bruxelles 1962, s. 747 n. Przy starym odczytaniu, podług którego Tyras znajdowałoby się extra provinciam, pozostaje jednak Pippidi, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin 1962, s. 129. Por. przekonującą krytykę tego poglądu u Karyškovskiego, *Materiały po Archeologii Severnogo Pričernomorija* 7, 1971, s. 157. Jeśli zamiast „tyras” istotnie należy czytać „kasrae”, to chodzi w tym miejscu moim zdaniem być może o Charax na Krymie. Nazwa ta ma zarówno brzmienie jak i znaczenie zbliżone do łacińskiego castrum, castellum. Z uwagi na mnogość możliwości identyfikacji z łacińskimi nazwaniami wojskowych stacji w sąsiednich prowincjach (za tym opowiada się Fink) dziwi, że w dokumencie papirusowym obok słowa casrae nie znalazło się dodatkowe określenie. Także i ta obserwacja wydaje się przemawiać na korzyść przedstawionej przeze mnie hipotezy.

⁵⁷Zob. inskrypcje P. N. Nicorescu, *AARMSI*, seria 3, 26, 1944, s. 501 n. = P. O. Karyškovskij, *VDI* 70, 1959, s. 116, nr 5 (z lat 116-117): ... per vexill(ationem) I [eg(ionis) V Mac(edonicae)] et auxiliis eius sub cura [M(arci) En]ni II [centurionis] leg(ionis) V Ma[edonicae]; Nicorescu, *AARMSI*, seria 3, 19, 1937, s. 219 n., nr 2 = Karyškovskij, op. cit., s. 117, nr 6 (ok. 116-117); Nicorescu, *AARMSI*, seria 3, 19, 1937, s. 219, nr 1 = Karyškovskij, op. cit., s. 117 n., nr 7; por. też Nicorescu, *Dacia* 3-4, 1933, s. 570, nr 7 = Karyškovskij, op. cit., s. 123, nr 20.

⁵⁸Pierwsza inskrypcja cytowana w przyp. 57.

⁵⁹Druga i trzecia inskrypcja cytowana w przyp. 57.

⁶⁰Na 117 r., to jest na czas na jaki są datowane trzy inskrypcje z Tyras, przy-

pada nad dolnym Dunajem najazd Sarmatów i Roxolanów; SHA, Hadr. VI 6; por. Patsch 1932, s. 161 n.; Vulpe, Dacia 5, 1961, s. 377 n.

⁶¹Por. jednak inskrypcję wystawioną przez mil(es) ci[ssiarius] z 214 r. Karyškovskij, s. 86 n., nr 4. Jego obecność w Tyras należy najprawdopodobniej wiązać ze wzmocnieniem miejscowego garnizonu przez dodatkowe posiłki przybyłe w związku z zagrożeniem miasta przez inwazję Karpów; por. niżej.

⁶²IOSPE I² 674 z Charax. Nowoznaleziony fragment dwujęzycznej inskrypcji z Tomis (AE 1977, 745) datuje napis z Charax na około 120 r.

⁶³Phlegon Olymp. XV 22 (Fragm. Hist. Graec. III, wyd. C. Müller, s. 607)

⁶⁴V. A. Anochin, Numismatika i Epigrafika 4, 1963, s. 29 n.

⁶⁵W. Weber, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrians, Leipzig 1909, s. 151 n.

⁶⁶Ibidem, s. 152 n.

⁶⁷Opowiada się za tym Kadeev, s. 24 n.

⁶⁸Ptol. III 10, 8.

⁶⁹Karyškovskij, Materiały po Archeologii Severnogo Pričernomorija 7, 1971, s. 150 n. Napis jest znany tylko ze starego rysunku.

⁷⁰SHA, Ant. Pius IX 9-10. Przekonujący dowód nieobecności wojsk rzymskich w Olbii w dziewięćdziesiątych latach I w. przynosi opis Diona Chryzostoma (Or. XXXI). Dwie olbijskie inskrypcje, nieprecyzyjnie datowane na początek II w. (IOSPE I² 175); donoszą o zwycięstwach nad wrogami odniesionymi bez jakiegokolwiek pomocy zewnątrz. Por. jednak Rostowzew, IPetrograd 58, 1915, s. 13), który w przeciwieństwie do swego wcześniejszego sądu (Klio 2, 1902, s. 84) przypisuje już Hadrianowi osadzenie rzymskiego garnizonu w Olbii. Podobnie Patsch 1932, s. 190 i T. D. Zerkovskaja, Mezija v I-II vekach našej ery, Moskva 1951, s. 124.

⁷¹Jeden chersoneski dekret (IOSPE I² 362) zawiera wiadomość, że dzięki wstawiennictwu miasta Heraclea u Antonina Piusa Chersones doczekał się ratunku, co trudno inaczej rozumieć, jak przysłanie wojsk rzymskich; por. też Kadeev, s. 25 n.

⁷²Anochin, op. cit., s. 34; Kadeev, s. 26.

⁷³Por. fragmentarycznie zachowaną inskrypcję budowlaną lub honoryfikacyjną z Tyras (Karyškovskij, s. 82 n., nr 3), na której chyba słusznie rozpoznaje Karyškovskij imię dolnomozyjskiego legata Tul. Krassusa (140-142 lub 146-148) i M. Ialliusza Bassusa (163-164). Chociaż brak na tym napisie zachowanej wzmianki o wojskowych dedykantach uważam, że należy go uwzględnić z dużym prawdopodobieństwem wśród epigraficznych świadectw rzymskiej obecności militarnej w Tyras. Chodzę przy tym z założenia, że fundowane przez miasto lub ich obywateli budowle i budowle miały zwykle dedykacje zredagowane w języku greckim. Dla dalszych świadectw obecności dolnomozyjskich vexillationes w Tyras za Antonina Piusa i Marka Aureliusza zob. niżej przyp. 74.

⁷⁴Na koniec rządów Ant. Piusa bądź początek panowania Marka Aureliusza przed 167 r. należy moim zdaniem datować stemple legionu V Macedonica z Tyras typów LEG MAC i LEG M; Nicorescu, Ephemeris Dacoromana 2, 1924, s. 412 n., nr 66 n.; AE 1977, 77; E. B. Maximov, Kratkije Soobščeniija Kiev 5, 1955, s. 81, ryc. 2; N. Gostar, ASUI 11, 1965, s. 6, ryc. 2; C. D. Kryžickij, J. B. Klejman (w:) Furmanskaja i Antičnaja Tira i srednevekovyj Belgorod, Kiev 1979, s. 34, ryc. 13. W sprawie metodyki nie uzasadnionej próby Gostara przypisania jednego ze stempli legionowi I Nervia zob. Sarnowski, Germania 65, 1987 (w druku). Datowanie stempli z Tyras na końcowy okres pobytu legionu w Mezji Dolnej przed przeniesieniem go w 167 r. Pataissy opieram na występowaniu typu LEG MAC w materiale z Potaissy (III 8066

⁷⁵IOSPE I² 322.

⁷⁶O tej zasadzie Saxer, s. 118 n.

⁷⁷W tabelach 8 i 9 zestawione zostały wnioski wynikające z analizy dotychczasowego materiału epigraficznego (Tyras: trzy pierwsze inskrypcje cytowane w przyp. III 14416 = ILS 7178 z poprawką Gerova (w:) Acta of the Fifth Intern. Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambridge 1969, s. 431 n.; ibidem, s. 432 n.; Olbia: IOSPE I² 322; Chersones: VIII 619 = ILS 2747 = Saxer 74; III 14214, 34 = IOSPE I² 17; III 13750 = IGRRP 860 = IOSPE I² 404 = Saxer 269 = Solomonik 1; Solomonič, Numismatika i Epigrafika II, 1974, s. 34 n., nr 2; Charax: IOSPE I² 674) i tegużanego (Tyras: stemple cytowane w przyp. 74; AE 1925, 78 = Gostar, ASUI 11, 1965, s. 6; J. B. Klejman, Materiały po Archeologii Severnogo Pričernomorija 7, 1971, s. 179; G. Avakian, Cronica Numismatica și Arheologica 6, 1925, s. 39, nr 100; Chersones: S. J. Saprykin, Kratkije Soobščeniija Moskva 168, 1981, s. 58 n.; V.V. Borisova, Soobščeniija Chersoneskogo Muzeja 2, 1961, s. 42; ibidem, s. 41; ibidem, s. 41; Alme-Kermen: T. M. Visotska, Pozdnije Skify v jugozapadnom Krymu, Kiev 1972, s. 54 n., ryc. 5; Charax: III 14215, 4 = Saxer 270; III 14215, 3) dla chronologii stempli na ceglach i dachówkach oraz dla czasowego rozwarstwienia komendantur rzymskich oddziałów okupacyjnych w miastach Północnego Nadczarnomorza. Większość datowanych epigraficznych pochodzi z datowanych napisów. W tabl. 9 znalazł miejsce również eq(ues) Rom(anus), którego imię nie zachowało się niestety na nie datowanej chersoneskiej inskrypcji (IOSPE I² 550 = Solomonik 29). Zarówno rekonstrukcja tekstu jak i jego datowanie są bardzo problematyczne. Aktywność tego byłego centurionu, który przeszedł do stanu ewickiego, umieściłem w okresie Sewerów, ale późniejsze datowanie jest także możliwe.

⁷⁸Ritterling, col. 1578 i wyżej rozdz. III 3.

⁷⁹Podobna sytuacja zaistniała chyba i nad dolnym Dunajem; por. wyżej rozdz. III 3.

⁸⁰AE 1925, 78 = Gostar, op. cit., s. 6. Na ten sam okres należy prawdopodobnie datować fragment inskrypcji (budowlanej?) (Karyškovskij, Kratkije Soobščeniija o polevych archeologičeskich issledovanijach Odesskogo Arch. Muzeja 1961, s. 107, nr 13) z Tyras z zachowaną nazwą legionu XI.

⁸¹IOSPE I² 322.

⁸²Zob. wyżej rozdz. III 3.

⁸³IOSPE I² 15 i 16 = Karyškovskij, Materiały po Archeologii Severnogo Pričernomorija 7, 1971, s. 156; Klejman, op. cit., s. 179, ryc. 2 n. Avakian, op. cit., s. 39, nr 100.

⁸⁴IOSPE I² 236.

⁸⁵Zob. stemple z Chersonesu (Borisova, op. cit., s. 43, ryc. 5 n.) i Charax (III 14215, 4 = Saxer 270). Blavatskij (Mat. Moskva-Leningrad 19, 1951, s. 333) wiąże stemple z Charax z drugim okresem budowlanym tamtejszych łaźni i datuje na około połowę II w. Ponieważ chronologia łaźni nie opiera się na dobrze datowanych znaleziskach, skłonny jestem datować stemple nieco później, na lata 70-te II w. Do tego poczynając od tego okresu znamy częściej poświadczonych centurionów legionowych noszących tytuł praepositus vexillationi (zob. Saxer, index i W. Ensslin, Suppl. VIII, col. 550, s.v. praepositus). Wprowadzenie nazwy „vexillatio Moesia inferioris” (por. wcześniejsze vexillatio legionum ... z Olbii - IOSPE I² 322) nastąpiło prawdopodobnie dopiero po ostatecznym przemieszczeniu legionu V Macedonica do Decji w 167 r. Trudno jest podzielać zdanie, że stemple z Charax jest świadectwem stacjonowania vexillationi legionu I Italica w tym kasztelu (tak m.in. Blavatskij, op. cit., s. 333). Centurion legionu I Italica dowodził oddziałem złożonym z żołnierzy pochodzących z różnych formacji dolnomozyjskiej armii, w tym także z żołnierzy auxiliów. Jest natomiast prawdopodobne, że tak stemplowany materiał budowlany, był produkowany na Krymie. Ponieważ mógł on być stosunkowo łatwo transportowany statkami, należy stwierdzić, że kasztel Charax nie mógł być koniecznym kwaterą wspomnianego na stemplu praepositus.

⁸⁶VIII 619 = ILS 2747 = Saxer 74. Dla datowania zob. Pflaum 198; Devijvet P 41.

⁸⁷Beljajev, VDI 106, 1968, s. 132; Solomonik, s. 17.

⁸⁸ Solomonik, s. 17.

⁸⁹ III 13750 = IGRRP 860 = IOSPE I² 404 = Solomonik 1 z lat około 185-186; zob. komentarz Domaszewskiego do III 13750 i Rostowzewa, IPetrograd 60, 1916, s. 62. Uwaga Solomonik (s. 26 n.) poddająca w wątpliwość datowanie Domaszewskiego wydaje się nieuzasadniona; por. też fragmentarycznie zachowany napis z Balaklavy (Solomonik, Numizmatyka i Epigrafika II, 1974, s. 34 n., nr 2) z lat około 185-186. Także inna, grecka inskrypcja z Chersonesu (Solomonik, Nowyje epigrafičeskie pamjatniki Chersonesa, Kiev 1964, s. 42 n., nr 14) wydaje się donosić o tym, że miasto wydzieliło środki finansowe chyba dla potrzeb rzymskiego garnizonu.

⁹⁰ III 14214, 34 = IOSPE I² 417 ze 185 r.; III 13750 = IGRRP 860 = IOSPE I² 404 = Solomonik 1 z lat około 185-186.

⁹¹ Zob. III 14214, 34 = IOSPE I² 417. Słusznie chyba widzi Rostowzew (Klio 1902, s. 85) w wyrażeniu „sequentes” nowa przybyłych oficerów.

⁹² III 14214, 34 = IOSPE I² 417.

⁹³ Solomonik 6. Jedynie pierwszy ze współfundatorów został wymieniony z imienia. Prawdopodobnie był on zatem trierarchą lub navarchą mezyjskiej floty. Solomonik nie identyfikuje rangi Terentiusza, a w ordinatus widzi centuriona legionowego, co wydaje mi się mało przekonujące; por. komentarz AE 1967, 428.

⁹⁴ Nie jest wykluczone, że do działań wojennych tego okresu odnosi się chersoneski dekret IOSPE I² 369. Łatyśew (zob. wyżej rozdz. IV 1, przyp. 24) widzi w wierszu 7 zamiast nazwy ludu Sauromatów imię bosporańskiego króla Sauromates (może Sauromates II 173-210), za rządów którego miała miejsce wojna w rejonie Tanais i na Krymie. Los dwóch pochowanych razem żołnierzy kohorty I Cilicum (III 13750) wskazuje dość wyraźnie, że oprócz normalnej służby garnizonowej oddziały stacjonujące na Krymie musiały sięgać niekiedy po broń; por. wyżej rozdz. II 3.

⁹⁵ Por. III 13750 = IGRRP 860 = IOSPE I² 404 = Solomonik 1.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Z tego okresu pochodzą stemple typów CICLI i LEG I ITAL (Klejman, op. cit. s. 179, ryc. 2 n.; Avakian, op. cit., s. 39, nr 100) oraz inskrypcja wotywna (III 13747 = IOSPE I² 6) z lat 198-209 ufundowana być może przez wojskowego dedykanta.

⁹⁸ III 14416 = ILS 7178 z poprawką Gerova, op. cit., s. 431 n. Poprawka D. Urdora (Latomus 19, 1960, s. 350 n. = AE 1961, 208) przyjęta przez Dobsona, 191 jest nieuzasadniona. Druga inskrypcja (Gerov, op. cit., s. 432 n.) nie została uwzględniona ani przez AE ani przez Dobsona. Por. też IG Bulg. I² 24 bis; Domaszewski, Westdt. Zeitschr. 19, 1900, s. 146 n.; E. Doruțiu-Boila, SCIV 24, 1973, 435 n.

⁹⁹ Karyškovskij, s. 86 n., nr 4.

¹⁰⁰ IOSPE I² 550 = Solomonik 29; por. tabl. 8 i 9.

¹⁰¹ Por. Beneš, s. 8, 19 n. 24 n. 52 n.

¹⁰² P. Cumont, Syria 6, 1925, s. 1 n.; dla datowania tarczy na lata 208-256 por. J. F. Gilliam (w:) The Excavations at Dura-Europos. Final Report V. Part I, New Haven 1959, s. 27. Przyjmuje się powszechnie, że fragment mapy przedstawia marszrutę z Byzantion przez Tyras, Olbię, Chersones i stamtąd morzem do Trapezuntu i dalej do Artaxaty. Wnosi się stąd, że w Dacji, Mezji lub w Północnym Nadczarnym morzu walczyła i stacjonowała przynajmniej vexillatio oddziału palmyreńskich auxyliów (por. np. G. Cantacuzene, Aegyptus 9, 1928, s. 93; Beneš, s. 48; Wagner, s. 175). Ponieważ zabytek z Dura jest z pewnością kopią jakiejś mapy, skłaniam się ku propozycji R. Urdora (Hermes 67, 1932, s. 117 n.), który na tarczy dostaje też nazwę Pantikapaion. Na brakujących fragmentach były też chyba małe oznaczenia miasta portowe. W związku z tym uważam, że droga żołnierzy (szlakiem lądowym) nie musiała wcale prowadzić wokół całego Morza Czarnego i równie dobrze mogła iść w kierunku ze wschodu na zachód. Za najprawdopodobniejszą końcową stację uważam Pantikapaion, stolicę państwa bosporańskiego. Do czasu uzyskania nowych informacji

musimy jednak uwzględnić i taką możliwość, że każda z naniesionych na mapie miejscowości mogła być dla żołnierzy (lub żołnierza) kohorty XX Palmyrenorum zarówno miejscem odpoczynku, stacjonowania, wojskowej interwencji lub celem podróży, która podjęta została w jakimś innym, nie rozpoznanym na razie celu.

¹⁰³ IOSPE I² 167.

¹⁰⁴ IOSPE I² 590; por. Solomonik, s. 19.

¹⁰⁵ Tak G. D. Belov, Chersones Tavričeskij, Leningrad 1948, s. 129; Kadeev, s. 35.

¹⁰⁶ Olbia: Karyškovskij, VDI 1968, s. 179; Tyras: Karyškovskij, A. C. Kocievskij (w:) Fuzmanskaja, op. cit., s. 90. Wśród publikowanych monet znalezionych w Tyras i Olbii dłuższe przerwa jest co zaobserwowania jedynie między emisjami Klaudiusza II i Dioklecjana.

¹⁰⁷ Por. też inskrypcję IOSPE I² 405, która według Łatyśewa jest fragmentem rozporządzenia cesarza lub namiestnika prowincji o wydzieleniu w Chersonesie powierzchni przeznaczonej dla rzymskiego oddziału.

¹⁰⁸ W odniesieniu do Olbii por. szczegółowy opis miasta w końcu I w.n.e. u Dionisa Chryzostoma Gr. XXXVI.

¹⁰⁹ Greckie inskrypcje okresu rzymskiego z Chersonesu (IOSPE I² 369, 439) mówią o wznoszonych przez miasto założeniach obronnych. Udział rzymskich oddziałów w takich pracach ograniczał się, być może, tylko do fachowego poradnictwa. Sędząc po wyglądzie fortyfikacji kilku miast państwa bosporańskiego (np. Tanais), Aureliusz Antoninus, architekt zaangażowany w latach 220-236 przez miasto Tanais do robót budowlanych i napraw wież i bramy (V. V. Struve, M. N. Tichonov i inni, Corpus Inscriptionum Regni Bosporani, Moskva 1965, nr 1245, 1249 n., 1252; por. też T. M. Knipovič, Tanais, Moskva 1948, s. 97), uczył się chyba swego rzemiosła od rzymskich inżynierów wojskowych.

¹¹⁰ Chersones: G. D. Belov, Chersones Tavričeskij, Leningrad 1948, ryc. 8. Tyras: S. D. Kryžickij, I. B. Klejman, Archeologija Kiev 25, 1978, s. 83 n.; Kryžickij, Klejman (w:) Fuzmanskaja, op. cit., s. 28; B. V. Farmakovskij, Otčet Petrograd 1904/07, s. 2. Bez przedstawienia swoich argumentów, R. I. Vetštein, Kratkije Soobščeniija Kiev 7, 1957, s. 80 uważa jedyną znaną dotąd wieżę w murach cytadeli olbijskiej za dzieło rzymskiego garnizonu.

¹¹¹ Rostowzew, Klio 2, 1902, s. 80 n.; idem, IPetrograd 40, 1911, s. 1 n.; B. V. Farmakovskij, Arch. Anz. 1911, s. 234 n.; Blavatskij, op. cit., s. 321 n.; idem, Mat. Moskva-Leningrad 19, 1951, s. 250 n.; Djakov, Tavrika v epochu rimskoj okkupacii, Moskva 1942, s. 73 n.; L. V. Firsov, SA 1975/1, s. 94 n. (prace weryfikacyjne).

¹¹² Zob. Firsov, op. cit., s. 94 n.

¹¹³ Między opublikowanymi dotąd planami kasztelu istnieją dość poważne różnice - por. prace i artykuły cytowane w przyp. III.

¹¹⁴ Obserwacja Firsova, op. cit., s. 95; inaczej Rostowzew, Klio 2, 1902, s. 90.

¹¹⁵ Mury tej prostokątnej hali zostały zbudowane z wtórnie użytych, dużych płyt kamiennych i mniejszych kamieni łączonych gliną. Radzieccy archeolodzy nazywają ją budynkiem vexillacii legionu I Italica i określają jako arsenal (Klejman, Materiały po archeologii Severnogo Pričernomorija 7, 1971, s. 229 n.; Kryžickij, Klejman, loc. cit.). Obie interpretacje nie wydają mi się przekonujące. Ten budynek przykryty dachówkami ze stęplami CICLI należał prawdopodobnie do vexillatio dowodzonej przez legionowego centuriona, w której byli też zapewne żołnierze oddziałów pomocniczych. Wyraźnie wskazuje na to dość duża ilość znalezionych w budynku ostrz strzał do łuków - broń typowa dla auxyliów. Oprócz tego znaleziono też wiele innych, źle zachowanych przedmiotów żelaznych, które wydają się potwierdzać moje przypuszczenie, że w budynku znajdowała się fabryca.

¹¹⁶ Nie znam żadnego planu ogólnego wewnętrznej powierzchni cytadeli. Por. następujące raporty wykopaliskowe i artykuły: I. M. Slavin, Kratkije Soobščeniija

Kiev 6, 1956, s. 131; Vetstein, op. cit., s. 78 n.; idem (w:) Arheologičeskie issledovanija na Ukraine 2, 1968, s. 140; ibidem, s. 166 n. Arheologičeskie do-
slidženija na Ukraini 4, 1972, s. 171 n.; ryc. na s. 172; idem (w:) Nekotoryje vo-
prosy arheologii Ukrainy, Kiev 1977, s. 50 n.

117 Sądząc po przytoczonych analogiach (forty nadreńskie) archeologowie radziec-
cy mają na myśli principia.

118 I. Knipovič, VDI 43, 1953, s. 183 n., ryc. 1.

119 K. E. Grinevič, Chersonesskij Sbornik 2, 1927, s. 43; V. E. Gajdukevič, Mat.
Moskva-Leningrad 34, 1953, s. 306; V. V. Borisova, Soobščeniya Chersoneskogo Mu-
zeja 3, 1963, s. 45 n.; I. A. Antonova, L. A. Arkadova (w:) Arheologičeskie ot-
krytija 1970, s. 270.

120 Jeden z wodociągów jest drewniany (Borisova, op. cit., s. 54). Ten nietylko
powy w Północnym Nadczarnomorzu sposób budowy instalacji wodnych występuje w I w
w twierdzy legionowej Novae (via sagularis - nie opublikowane odkrycie).

121 Pomieszczenia koło bramy uznaje Borisova, op. cit., s. 54 za rezydencję ka-
poś z dowództwa.

122 Por. H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der
Prinzipatszeit, Opladen 1975, s. 36.

123 Datowanie: III-IV w.; zob. Grinevič, op. cit., s. 43; Antonova, Arkadova
op. cit., s. 270. Obok typowych założeń ogrzewczych, praefurniów i wanien godne
uwagi są gliniane rury, które zostały użyte jako filarki podtrzymujące posadzkę.
System ten jest znany przede wszystkim z Mezji Dolnej i Tracji (por. E. Brödeur,
Jahresberichte aus August und Kaiserzeit 3, 1983, s. 160).

124 Borisova (w:) Arheologičeskie odkrytija 1969, s. 251 n. (bez planu).

125 Rostowzew, Klio 2, 1902, s. 81 n.; Blavatskij, VDI 3, 1938, s. 332 n.

126 Rostowzew, IPetrograd 40, 1911, s. 3 n.; Djakov, op. cit. w przyp. 62, s.
83. Rostowzew zastanawia się, czy archeolodzy nie natknęli się tu przypadkiem na
principia.

127 Na podstawie zabytków ruchomych Blavatskij, op. cit., s. 331 sądzi, że jed-
no z pomieszczeń służyło do celów mieszkalnych, drugie do magazynowych.

128 Według Rostowzewa (IPetrograd 40, 1911, s. 42) w cysternie była zbierana
woda deszczowa, natomiast według Blavatskiego, op. cit., s. 289 woda dochodziła
ruurami glinianymi z odległego o około 700 m źródła.

129 IOSPE I² 680.

130 Por. Blavatskij, op. cit., s. 331 n. Djakov, op. cit. w przyp. 62, s. 56
ryc. B.

131 Solomonik, Numizmatika i Epigrafika 11, 1974, s. 36 dopuszcza możliwość, że
znajdowało się tam osiedle lub nawet stacja przydrożna.

132 S. E. Strzeleckij (w:) Problemy istorii Severnogo Pričernomorija w anti-
cznuju epochu, Moskva 1959, s. 81. Nie jest mi wiadome, czy nagrobek został opu-
blikowany.

133 S. J. Saprykin, Kratkije Soobščeniya Moskva 168, 1981, s. 58 n.

134 I. Vysotskaja, Pozdnie Skify v jugo-zapadnom Krymu, Kiev 1972, s. 32 n.

135 Eadem, Arheologija Kiev 16, 1964, s. 7 n.

136 Beljajev, VDI 106, 1968, s. 134; Cvetaeva, s. 71 n., Šelov, VDI 158, 1981,
s. 55; Kadeev, s. 29 n.

137 Beljajev, op. cit., s. 134. Badacz radziecki sądzi również, że siła domni-
manej obsady wojskowej Alma-Kermen była nie mniejsza od 100 ludzi i dorównywała
vexillatio olbijskiej.

138 Vysotskaja, Pozdnie Skify v jugo-zapadnom Krymu, Kiev 1972, s. 56 n.

139 V. H. Bauman, Ferma romana din Dobrogee, Tulcea 1983, s. 117.

140 Por. H. W. Böhme, Jahrb. RGZM 22, 1975, s. 190 n.; T. Kolnik (w:) 11 Li-
meskongress, s. 190 n.; O. Pelikan, Sbornik Praci Filosoficke Fakulty Brněnske
University E 28, 1983, s. 223 n.

141 O wiejskim terytorium miasta Chersonesus w okresie rzymskim zob. Strzelec-
kij, op. cit., s. 81; Kruglikova, Kratkije Soobščeniya Moskva 168, 1981, s. 9 n.

142 Rostowzew, IPetrograd 40, 1911, s. 9.

143 A. V. Ščeglov, VDI 92, 1965, s. 111 n.; idem, Zapiski Odesskogo Arh. Ob-
ščestva 1, 1960, s. 341; Solomonik, Numizmatika i Epigrafika 11, 1974, s. 36.

144 G. I. Dombrovski, Arheologija Kiev 12, 1961, s. 157 n.

145 Ibidem, s. 157, ryc. 1.

146 Solomonik 10.

147 Małe sanktuarium zostało odkryte 10 km na południowy zachód od Chersonesu,
na półwyspie Majačnij (Ščeglov, Mat. Moskva-Leningrad 150, 1969, s. 154 n.). Ščeg-
lov wiąże to sanktuarium z domniemanym rzymskim posterunkiem wojskowym.

148 Solomonik, s. 12.

149 Ibidem, s. 18.

150 Rostowzew, IPetrograd 40, 1911, s. 1 n.; Pharmakowsky, Arch. Anz. 1911, s.
234 n.; W. Blawatsky, G. Kochelenko, Le culte de Mithra sur la côte septentrio-
nale de la Mer Noire, Leiden 1966, s. 22 n.

151 Odnoszę wrażenie, że powierzchnia zajęta przez wojsko w Olbii nie obejmowa-
ła całej cytadeli zwłaszcza, że dzielnice mieszkalne okresu rzymskiego znajdo-
wały się tylko w tzw. mieście górnym. Wewnątrz cytadeli odsłonięty został dom z
perystylem; por. T. Knipovič, VDI 43, 1953, s. 183.

152 Istnieją pewne różnice zdań co do wielkości cytadeli w Chersonesie. Kadeev,
s. 28 podaje 0,9 ha, Blavatskij (Archaeologia Polona 14, 1973, s. 120) 0,7 ha. Róż-
nice wynikać zapewne stąd, że nie jest znane położenie muru wschodniego.

153 Por. D. Beatz, Der römische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein
und Donau, Berlin 1975, s. 25 n.

154 Repnikov, SA 7, 1941, s. 124 n.

155 Solomonik 10; IOSPE I² 675.

156 Rostowzew, IPetrograd 40, 1911, s. 5 n.; Djakov, VDI 14, 1941, s. 87 n.;
Ščeglov, VDI 92, 1965, s. 111 n.; Solomonik, s. 19; eadem, Numizmatika i Epigra-
fika 11, 1974, s. 36; Cvetaeva, s. 35 n.; Kadeev, s. 31; Šelov, VDI 158, 1981,
s. 59 n.

157 Zob. wyżej rozdz. II 3.

158 IOSPE I² 677.

159 Kadeev, s. 87.

160 IOSPE I² 484; ibidem 237.

161 Karyškovskij, Materiały po Archeologii Severnogo Pričernomorija 7, 1971,
s. 128, nr 4.

162 M. Maximova, Klio 37, 1959, s. 113 n. (w odniesieniu do okresu hellenisty-
cznego). O dużej wartości dachówek także w okresie rzymskim można moim zda-
niem m. in. z greckiej inskrypcji budowlanej z Olbii IOSPE I² 184, która podaje,
że zasługą niejakiego Aureliusza Iulianusa było wzniesienie świątyni z portykami,
dachówkami, drzwiami i oknami. Borisova, op. cit., s. 45 jest zdania, że cherso-

neski garnizon złożony z żołnierzy legionu XI Claudia miał swoją cegielnię, zaś garnizon Charax inną, która produkowała tylko cegły. Podobnie już Őjakov, Tavriki v epochu rzymskiej okupacji, Moskwa 1942, s. 76. Inaczej w odniesieniu do materiału stemplowanego przez vexillatio floty raweńskiej Rostowzew, Żurnal Ministerstwa Narodnego Prosvieščeniija 328, marzec 1900, s. 157. W przeciwieństwie do badaczy radzieckich sądzę, że znaczna część stemplowanych dachówek a być może i cegieł docierała na północne wybrzeże Morza Czarnego z wojskowych wytwórni w Mezji Dolnej. Ze względu na występowanie analogicznych stempli na znaleziskach dolnomazyjskich jest to bardzo prawdopodobne w odniesieniu do dachówek ze stemplami LE XI CL z Chersonesu, Charax i Alma Kermen, ze stemplami LEG XI CL z Charax, LEG I ITALIA z Tyras a zapewne również w odniesieniu do materiału stemplowanego przez legio V Macedonica z Tyras i okolic Chersonesu. W tym kontakście znaczące mogą się wydać także znaleziska stempli legionów dolnomazyjskich w portowych miastach zachodniego wybrzeża Morza Czarnego (por. mapa 6). Są one moim zdaniem raczej świadectwem transportu materiałów budowlanych po Morzu Czarnym aniżeli dowodem obecności aktywności budowlanej poszczególnych oddziałów w zachodniopontyjskich miastach (por. Aricescu, s. 11; Suceveanu, RRH 13, 1974, s. 226, 234; D. Tudor, Pontica 13, 1980, s. 245).

¹⁶³I. Ő. Dombrovskij, Archeologija Kiev 10, 1957, s. 94 n.; Šceglov, Eirene 5, 1966, s. 99.

¹⁶⁴Cvetava, s. 73 n.

¹⁶⁵I. B. Klejman, N. A. Son (w:) Materiały po Archeologii Severnogo Pričerno-morija, wyd. V. P. Vančugov, G. A. Dżis-Rajko, 1983, s. 51, 56.

¹⁶⁶Ibidem, s. 50 n.

¹⁶⁷Šceglov, Mat. Moskva-Leningrad 150, 1969, s. 160 n.

¹⁶⁸A. P. Iwanova, SA 7, 1941, s. 106 n.

¹⁶⁹IOSPE I² 555 = Solomonik 19; IOSPE I² 675, 676; Solomonik 6, 7.

¹⁷⁰IOSPE I² 167.

¹⁷¹Solomonik 10.

¹⁷²Karyškovskij, 4.

¹⁷³Pharmakovskij, op. cit., s. 237, ryc. 7 n, 16; Blavatsky, Kochelenko, op. cit., s. 23 n.

¹⁷⁴Por. jednak nagrobek IPetrograd 40, 1911, s. 38 n. z przedstawieniem Jezdźca Trackiego.

¹⁷⁵Tyras: A. I. Furmenskaja, Archeologija Kiev 19, 1965, s. 158 n.; Olbia: Rostowzew, IPetrograd 40, 1911, s. 17 n.; Šceglov, VDI 92, 1965, s. 111; Chersones: Šceglov, Mat. Moskva-Leningrad 150, 1969, s. 135 n.; Charax: Rostowzew, IPetrograd 40, 1911, s. 1 n.; Pharmakovskij, op. cit., s. 237 n.; Blavatskij, Mat. Moskva-Leningrad 19, 1951, s. 256 n.; AE 1967, 427.

¹⁷⁶B. N. Grakov, J. G. Vinogradov, VDI 113, 1970, s. 129 n.; IOSPE I² 171 = Y. Zawadzki, Archeologia 11, 1959/60, s. 179 n.; Solomonik, VDI 166, 1983, s. 73 n.

¹⁷⁷Zob. wyżej przyp. 167.

¹⁷⁸G. Alföldy, Gnomon 56, 1985, s. 785 n.

¹⁷⁹M. A. Sangin, VDI 4, 1938, s. 79 n., nr 9 = Solomonik 53 z poprawką Alföldy'ego, op. cit., s. 785. Fragment o skłonny byłbym uzupełniać w następujący sposób: s(ub) p(rae) p(osito)/(vixil[latio]nis lo/[gionum ----] I Ital(icae) et/[---] I He[r]culia[e]. Ordinatio tekstu nie pozwala wykluczyć możliwości, że do vexillatio należał też pododdział legionu I Jovia, a ewentualnie nawet legionu XI Claudia. Alföldy dopuszcza także możliwość, że inskrypcja może pochodzić z okrestu wspólnego panowania Walentyniana i Walensa. Wydaje mi się to mało prawdopodobne, bo - jak wskazują późnorzymskie stemple wojskowe z prowincji dolnodunajskich (por. Sarnowski, Germania 63, 1985, s. 107 n.) - dawne nazwy oddziałów nie były już używane w okresie panowania Walensa przez legiones riparienses.

¹⁸⁰IOSPE I² 572 = Solomonik 12 z poprawką Alföldy'ego, loc. cit.

¹⁸¹IOSPE I² 662 = Solomonik 60 z poprawką Alföldy'ego, loc. cit.

¹⁸²IOSPE I² 656 = Solomonik 2.

¹⁸³Por. wyżej rozdz. III.3.

¹⁸⁴De adm. Imp. LIII.

¹⁸⁵Th. Mommsen, Römische Geschichte V, Berlin 1894, s. 291, przyp. 1; por. też B. Rappaport, Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin, Leipzig 1899, s. 115.

¹⁸⁶Por. J. Harwatta (w:) Antičnoje obščestvo, Leningrad 1967, s. 205; B. Naddal, Dialogues d'histoire ancienne 1977, s. 98 n.

¹⁸⁷R. Garnett, English Historical Review 12, 1897, s. 102.

¹⁸⁸IOSPE I² 449 = Solomonik 3; por. Rostowzew, IPetrograd 23, 1907, s. 13.

¹⁸⁹Žitijsz svjatyh episkopov chersoneskich, wyd. V. Latyšev, Petrograd 1906, s. 61 n. - non vidi. Cytuję za Rostowzewem, op. cit., s. 9; por. też Solomonik, VDI 123, 1973, s. 76.

¹⁹⁰Op. cit., s. 207 n.; por. V. F. Gajdukevič, Das Bosporanische Reich, Berlin 1971, s. 478; Kadeev, s. 35; Madel, op. cit., s. 100.

¹⁹¹Wbrew temu co sądzi Karyškovskij (VDI 103, 1968, s. 167 n.) datowana na lata 293-305 inskrypcja III 12464 z Tropaeum Traiani, którą wystawił dla Iovis Olbiopolitanus Naevius Palmas Theotimianus nie zawiera żadnych danych pozwalających domyślać się, że dedykant był byłym dowódcą czymkiej vexillatio w Olbii (por. Popescu, s. 183).

SPIS TABEL I TABLIC

1. Auxilia legionów I Italica i V Macedonica w końcu I i w II w.n.e.
2. Kohorty pomocnicze dolnomezyjskiej armii w II i III w.
3. Alae i numeri w dolnomezyjskiej armii w II i III w.
4. Żołnierze i oficerowie rzymskich oddziałów w Montanie i w najbliższej okolicy
5. Żołnierze i oficerowie dolnomezyjskich oddziałów w Almus
6. Żołnierze i oficerowie rzymskich oddziałów w miastach zachodniego wybrzeża Morza Czarnego w okresie od Hadriana do Dioklecjana
7. Żołnierze i oficerowie rzymskich oddziałów w Tropaeum Traiani w okresie od Hadriana do Dioklecjana
8. Próba rekonstrukcji chronologii stempli na ceglach wojskowej produkcji, znalezionych w Północnym Nadczarnomorzu
9. Dowódcy vexillationes dolnomezyjskiej armii w Północnym Nadczarnomorzu
10. Żołnierze i principales oddziałów okupacyjnych w Północnym Nadczarnomorzu

SPIS MAP

1. Rozmieszczenie znalezisk przedtrajańskich inskrypcji wojskowych i stempli na ceglach we wschodniej Mezji (do 86 r.n.e.) i w Dolnej Mezji (86-98 r.n.e.)
2. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji wojskowych i stempli na ceglach z okresu panowania Trajana w Dolnej Mezji i na terenie obsadzonym przez dolnomezyjskie wojsko
3. Wschodnia Oltenia i Muntenia. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji i stempli auxiliów należących przed około 118 r.n.e. do dolnomezyjskiego wojska
4. Wschodnia Oltenia, Muntenia i południowa Mołdawia w okresie rzymskim
5. Zbiorowe inskrypcje, kamienie graniczne, plomby i ciężarki dolnomezyjskich legionów
6. Rozmieszczenie znalezisk stemplowanych cegieł i dechówek dolnomezyjskich legionów w II i III w.n.e.
7. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji nagrobnych, wotywnych i honoryfikacyjnych legionu I Italica w Mezji Dolnej
8. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji legionu V Macedonica w Mezji Dolnej (Hadrian do 167 r.n.e.)
9. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji nagrobnych, wotywnych i honoryfikacyjnych legionu XI Claudia w Mezji Dolnej (od Hadriana do Dioklecjana)
10. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji centurionów dolnomezyjskich legionów nad dolnym Dunajem
11. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji czynnych beneficjarii consulares i członków ich rodzin
12. Dolna Mezja
13. Rozmieszczenie znalezisk wojskowych inskrypcji i stempli na ceglach w Północnym Nadczarnomorzu

OBJAŚNIENIA DO MAP

Mapa 1. Rozmieszczenie znalezisk przedtrajańskich inskrypcji wojskowych i stempli na ceglach w wschodniej Mezji (do 86 r.n.e.) i w Dolnej Mezji (86-98 r.n.e.).

- 1 Montaria: III 12378; XVI 22; III 12529 = IMSZB 1, 1977, s. 272 (stempel COH I/SVG VE).
- 2 Sirakovo: III 12386 = 14211; 10.
- 3 Augustae: JIF 12347; Kalinka, s. 324 nr 413; AE 1912, 187.
- 4 Varians (Leskovec): AE 1967, 425.
- 5 Reselec: III 7452.
- 6 Bajkal: III 12348.
- 7 Sacidava (Celei): III 14492.
- 8 Descus: III 12352; III 14415; AE 1912, 188; 1927, 51; 1957, 286; 1957, 298; 1960, 127; 1960, 128; GSUFKNF 72, 1977/80, s. 37, przyp. 3; Latomus 18, 1959, s. 640 n. (stemple LEG V MAC, LEG V MC); IMSZB 5, 1980, s. 63 (stemple).
- 9 Utus (Guljanai): III 12359; JII 12361.
- 10 Brăşljanica: AE 1976, 614.
- 11 Čerkovica: AE 1925, 70.
- 12 Nikopol: AE 1967, 426.
- 13 Gradište: Roxan, s. 35 nr 5.
- 14 Novae: III 7441; AE 1914, 93 = 1919; 79; nie opublikowany nagrobek.
- 15 Tenča: III 12437.
- 16 Debelec: XVI 28.
- 17 Tigris (Marten): III 12528 (Stempel COH III [GAL ?]).
- 18 Appiaria: AE 1957, 307.
- 19 Kamenovo: XVI 158.
- 20 Zafirovo: XVI 3.
- 21 Durostorum: III 6152 = 7448.
- 22 Adanklissi: III 14214 = Dacia 5, 1961, s. 345 n.

- 23 Troesmis: III 6242 = ISM V 214 (Stempel ALAE I PAN).
- 24 Arrubium: Pontica 14, 1981, s. 256 nr 3 (Stempel COH I VIB).
- 25 Tomis: III 7548; III 12498; III 14453; XVI 31; Aricescu, s. 209 nr 71; idem, s. 211 nr 102.
- 26 Salsovia: XVI 41.

Mapa 2. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji wojskowych i stempli na ceglach z okresu panowania Trajana w Dolnej Mezji i na terenie obsadzonym przez dolno-mezyjskie wojsko.

- 1 Ratiaria: III 14597, 1 = Ratiariensia 1, 1980, s. 102 nr 7 (Stempel LEG V MAC).
- 2 Descus: III 6128 = 7425; III 7428; III 14417; III 14417, 1; AE 1912, 189; 1935, 78; 1957, 299; 1957, 301; GSUIFF 45, 1948/49, s. 72 nr 14; Latomus 18, 1959, s. 640 n. (Stemple LEG V MAC, LEG V MC); IMSZB 5, 1980, s. 63 (Stemple LEG XI CPF); Arheologija 23/2-3, 1981, s. 42 nr. (Stemple LEG XI CPF, LEG I ITAL).
- 3 Ribena: SMMS 3, 1921, s. 213 n., nr 2.
- 4 Dăbovan: AE 1932, 30.
- 5 Lenkovo: AE 1935, 74.
- 6 Somovit: IAI 24, 1961, s. 243.
- 7 Nedan: III 12409.
- 8 Novae: AE 1932, 53; 1939, 121 = 1940, 126; Arheologia 34, 1983, s. 34 n., 39 (Stemple LEG XI CPF, LEG I ITAL - nieokreślone bliżej warianty).
- 9 Gorna Orjachovica: III 6144.
- 10 Pisarevo: Roxan, s. 44 nr 14.
- 11 Sexaginta Prista: God. Muz. Plovdiv 1937-39, s. 122 nr 6 g (Stempel LEG XI CPF).
- 12 Transmerisca: AE 1939, 101.
- 13 Madara: Madara: Razkopki i proučvanija 2, Sofia 1936, s. 19 nr 11 = INMK 1, 1960, s. 37 (Stemple LEG XI CPF).
- 14 Pliska: I Konstantinopol 10, 1905, s. 261, tabl. 52 (Stemple LEG V MC, LEG V MAC).
- 15 Durostorum: AE 1936, 14; III 14597 = SMMIM 13, 1980, s. 86 nr 1 n. (Stemple LEG XI CPF); Sbornik za Narodni Umotvorenija, Nauka i Knjižnina 18, 1901, s. 770 (Stempel LEG VII CL PF).
- 16 Altinum (Oltina): XVI 44.
- 17 Sacidava (Muzait): AE 1981, 745.
- 18 Tropaeum Traiani: III 14214, 9; XVI 58.
- 19 Capidava: ISM V 24; ISM V 54 (Stemple LEG V MAC).
- 20 Carsium: ISM V 94.

- 21 Troesmis: ISM V 215 (Stemple LEG V MAC, LEG V MC).
 22 Arrubium: ISM V 305 (Stemple LEG V MAC).
 23 Barboși: ISM V 305 (Stemple LEG V MAC).
 24 Aliobrix (Orlovka): Kratkije Soobščeniija o polevych archeologičeskich
 Issledovanijach Odesskogo Gosudarstvennogo Arch.
 Muz. 1963-65, s. 79 (Stemple LEG V MAC).
 25 Noviodunum: ISM V 284 (Stemple LEG V MAC).
 26 Horia: ISM V 240 (Stemple LEG V MC).
 27 Tomis: III 7557; SCIV 14, 1964, s. 101 nr 19.
 28 Palazu: D. M. Teodorescu, Monumente inedite din Tomi, Constanța 1915
 s. 24 n., nr 12.
 29 Histria: RRH 20, 1981, s. 610, ryc. 1 (Stempel LEG XI C[L]).
 30 Pietroasele: IDR II 605 (Stemple [LEG XI] CPF, LEG XI C[L]).
 31 Drajna de Sus: III 12530; IDR II 600-602; SMMIM 13, 1980, s. 93 nr 68;
 SMMIM 12, 1979, s. 178, tabl. III 15 (Stemple LEG I ITAL
 LEG V MAC, LEG XI CPF, LEG XI CL PF, LEG XI CL).
 32 Malaești: C. Zagoriț, Castrul roman dela Malaești și cetatea daca de
 la V. Humei din județul Prahova, 1940, s. 8; SCIV 32, 1981,
 s. 609 nr 63 (Stemple LEG V MAC, LEG XI CPF ?).
 33 Tirgșor: IDR II 606 (Stemple LEG XI CPF).
 34 Voinești-Muscel: SCIV 32, 1981, s. 291 (Stemple LEG XI C[PF]).
 35 Jidava: IDR II 613.
 36 Slăveni: IDR II 523 (Stempel LEG XI [II lub CPF]).
 37 Romula: IDR II 381; C. M. Vlădescu, Armata romană in Dacia inferior,
 București 1983, s. 199, ryc. 1; SMMIM 13, 1980, s. 93 (Stemple
 [LEG] XI CPF, LEG XI CL).
 38 Buridava: IDR II 556 (Stemple [L]EG I ITAL E[T]/[V] MAC); IDR II 557
 (Stempel -X-- LEG V M--); II 559 (Stempel LEG I [I] TAL E[T]
 /V. MACE[D]); IDR II 564 (Stempel PS).

Mapa 3. Wschodnia Oltenia i Muntenia. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji i stem-
 pli auxiliów należących przed około 118 r.n.e. do dolnomezyjskiego wojska
 (uwzględnione zostały również poświadczone przez papirus Hunt miejsca po-
 stoju pododdziałów coh. I Hisp. vet.).

Auxilia legionu I Italica

Ala I Asturum

11 Hoghiz: III 1633, 11; III 8074, 1 a, b (Stemple AL AS, A I A).

Cohors III Gallorum

4 Pons Aluti: IDR II 555 (Stempel COH III G).

11 Hoghiz: III 953 (inskrypcja budowlana lub honoryfikacyjna); III 955
 = 7721 (nagrobek); AE 1944, 42 (inskrypcja honoryfikacyjna).

16 Borosneul Mare: SCIV 26, 1975, s. 344, ryc. 3 (Stemple COH III G).

Auxilia legionu V Macedonica

Ala Claudia Gallorum Capitoniana

1 Slăveni: IDR II 525 (Stempel ACL).

15 Reci: MCA 6, 1959, s. 198 (Stempel AL GAL).

16 Borosneul Mare: SCIV 26, 1975, s. 344, ryc. 2 (Stemple ALA GAL[L],
 [AL]A GALL).

Ala I Hispanorum

1 Slăveni: III 13800 = IDR II 496; III 14216, 17 = IDR II 498; IDR II 499
 (inskrypcje budowlane); IDR II 510 (inskrypcja wotywna); IDR II
 526 (Stemple AH).

Cohors I Bracaraugustanorum

1 Slăveni: IDR II 527 (Stempel CIB).

14 Comalău: SCIV 28, 1977, s. 264 (Stempel).

16 Borosneul Mare: SCIV 26, 1975, s. 344, ryc. 2 (Stempel [C]OH i BRAC).

17 Brețcu: III 8074, 9 a, b; AMP 4, 1980, s. 294, ryc. 44 (Stemple COH I
 BR, COH BRAC).

Cohors II Flavia Bessorum

5 Bîrsești: IDR II 571 (Stempel COH II FL B).

6 Buridava: IDR II 561 n. (Stempel COH II FL BES).

8 Cincșor: AISC 2, 1933-35, s. 253 (nagrobek); III 8074; AMN 4, 1967, s.
 87 (Stempel C II FB).

10 Rucăr: IDR II 607; SCIV 25, 1974, s. 277 n., ryc. 5 (Stemple COH II FB,
 COH II FL B).

Cohors I Hispanorum veterana

6 Buridava: Papirus Hunt, col. II, wiersze 28: buridavae in vexillatione.

7 Arutela: III 12602 = IDR II 582 (Blaszka wotywna).

14 Comalău: SCIV 27, 1976, s. 487 (Stempel COH HIS).

17 Brețcu: SCIV 26, 1975, s. 382, ryc. 1 (Stempel COH HIS).

18 Piroboridava (Poiana): Papirus Hunt, col. II, wiersz 27: pirob[o]ri-
 davae in praesidio.

Cohors I Ubiorum

12 Odorheiu Secuiesc: Dacia 6, 1962, s. 507, ryc. 2 (Stempel C I VB).

Auxilia legionu XI Claudia?

Cohors I Flavia Commagenorum

1 Slăveni: IDR II 528 (Stempel [CO]H FL COM).

2 Romula: IDR II 382 (Stempel [C]OH I F COM).

3 Acidava: IDR II 551 (Stempel [C]OH I F COM).

9 Voinești-Muscel: SCIV 32, 1981, s. 291, ryc. 2 (Stempel [CO]H COM).

13 Drajna de Sus: IDR II 603 (Stempel COH COM, COH I COM).

Cohors IX Batavorum milliaria equitata exploratorum

5 Birsești: IDR II 572 (Stempel C IX B).

6 Buridava: IDR II 563 (Stempel C IX B).

Mapa 5. Zbiorowe inskrypcje, kamienie graniczne, piony i cigzarki dolnomezyjskich legionów.

1 Montana: III 7449.

2 Almus: III 14409, 1.

3 Somovit: IAI 24, 1961, s. 243.

4 Novae: ANRW II 7, s. 223, przyp. 72; Eos 71, 1983, s. 85 n.; ZPE

1984, s. 179.

5 Sexaginta Prista: III 784.

6 Smilec: AE 1969/70, 567.

7 Durostorum: AE 1925, 109; 1936, 14.

8 Ostrov: AE 1978, 710.

9 Baneasa: III 14433.

10 Tropaeum Traiani: III 14214, 3 I-III?

11 Troesmis: ISM V 137.

12 Barboși: ISM V 295.

13 Aliobrix (Orlovka): III 780?

Mapa 6. Rozmieszczenie znalezisk stemplowanych cegieł i dachówek dolnomezyjskich legionów w II i III w.

1 Augustae: IAI 21, 1957, s. 314; IMSZB 8, 1983, s. 97 nr 9.

2 Variana: IBAD 2, 1911, s. 275.

3 Bajkal: Kalinka, s. 339 nr 450.

4 Oescus: Latomus 18, 1959, s. 640 n.; IMSZB 5, 1980, s. 63, ryc. 5; Arheologija 23, 1981, s. 42 n.

5 Sucidava (Celei): IDR II 235.

6 Obnova?: IKonstantinopol 10, 1905, s. 261.

7 Dimum: III 14464, 1; Kalinka, s. 340 nr 454; IKonstantinopol 10, 1905, s. 261.

8 Svištov: III 785, 1; III 6293 a; III 7617.

9 Novae: III 785, 1; III 6293 a; III 7617.

10 Carsvec: IAI 6, 1930/31, s. 266.

11 Ostrite Mogili: Archeologia 34, 1983, s. 52.

12 Iatrus: Klio 47, 1966, s. 374 nr 1-5; Iatrus - Krivina II, s. 238 nr 1-3.

13 Petroșani: III 12522 = IDR II 636.

14 Sexaginta Prista: God. Muz. Plovdiv 1937/39, s. 122 nr 6 a, b, g; IAI 21, 1957, s. 44 nr 2.

15 Iigris (Marten): Zadružen Trud 4, 1905/6, s. 556; IKonstantinopol 10, s. 452.

16 Pietroasale: SCIV 32, 1981, s. 609 nr 64.

17 Tegulicium (Vetren): SMMIM 12, 1979, s. 167, przyp. 18.

18 Pliska: IKonstantinopol 10, 1905, s. 260 n., tabl. 52; Pliska-Prestav. Etudes et Matériaux I, Sofia 1979, s. 103, 122, ryc. 6, 36.

19 Durostorum: AE 1936, 16; SMMIM 13, 1980, s. 89 n.

20 Ostrov: SMMIM 13, 1980, s. 89 n.

21 Guze Vodă: SMMIM 13, 1980, s. 93.

22 Gura Carliei: Pontica 14, 1981, s. 111, ryc. 14 n.; SMMIM 13, 1980, s. 93.

23 Sacidava (Muzait): 12 Limeskongress III, 787, przyp. 1, tabl. 52; C. Scorpan, Limes Scythiae, Oxford 1980, s. 210, ryc. 11 n.

24 Capișava: ISM V 53; ISM V 54.

25 Carsium: ISM V 113.

26 Troesmis: III 6239 = ISM V 216; III 6240 = ISM V 215.

27 Arrubium: ISM V 254.

28 Barboși: ISM V 305; ISM V 307.

29 Dinogetia: ISM V 261; ISM V 262.

30 Aliobrix (Orlovka): Kratkije Soobščenija o polavnych arheologičeskich issledovanijach Odesskogo Gosudarstvennogo Arheolog. Muzeja 1963-65, s. 79, ryc. 3.

31 Noviodunum: ISM V 284.

32 Horia: ISM V 240.

33 Histria: 9 Limeskongress, s. 126; Pontica 13, 1980, s. 235 nr 22, ryc. 2; RRH 20, 1981, s. 610, ryc. 1.

34 Tomis: 9 Limeskongress, s. 127.

35 Callatis: 9 Limeskongress, s. 127; Aricescu, s. 11, 14.

Mapa 7. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji nagrobnych, wotywnych i honoryfikacyjnych legionu I Italica w Dolnej Mezji.

1 Menastira: IMSZB 8, 1983, s. 70 nr 2.

2 Montana: III 7447; III 12371; IAI 14, 1940/42, s. 270 nr 3; AE 1957, 306; 1957, 339; 1957, 341; 1978, 548; 1978, 549; IMSZB 8, 1983, 69 n., nr 2; IMSZB 8, 1983, s. 71 nr 3; pięć nie opublikowanych napisów wotywnych.

3 Almus: III 6125 = 7420.

4 Liljače: AE 1932, 29 = 1933, 126 = 1955, 67.

5 Altimir: III 13719; III 13720; Arheologija 17/3, 1975, s. 39 nr 5.

6 Bjała Slatina: III 12388.

7 Lezarovo: IMSZB 8, 1983, s. 92 nr 1.

8 Glava Panega: AE 1939, 243 = Epigraphica 38, 1976, s. 62 nr 2; AE 1977, 612.

9 Dermanci: III 12394.

- 10 Descus: III 7428; III 12352.
 11 Osenovec: III 13731 = Epigraphica 38, 1976, s. 63 nr 1.
 12 Storgosia (Pleven): IMSZB 8, 1983, s. 111 nr 5.
 13 Milkovica: III 12354.
 14 Slatina: III 12398 = 14207, 40.
 15 Vălčitrán: Arheologija 12/1, 1970, s. 44 n., nr 4.
 16 Nikopol (?): AE 1957, 282.
 17 Tránčovica: AE 1939, 252; 1977, 611.
 18 Dimum: Studia in honorem V. Beševliev, Sofia 1978, s. 219.
 19 Suhindol: Vekove 1977, s. 65 nr 2.
 20 Morava: III 14422.
 21 Nedan: III 12408; III 12409.
 22 Novae: III 750; III 756; III 6223 = AE 1966, 354; III 7438; III 7441; III 7591 = AE 1966, 35; III 12366; AE 1914, 93 = AE 1919, 79; AE 1927, 79 = AE 1935, 110; 1932, 51; 1932, 53; 1932, 55; 1937, 97; 1939, 121 = 1940, 126; 1944, 14; 1964, 180 bis; 1965, 136; 1966, 346; 1966, 347; 1972, 526; 1972, 527; 1972, 529; 1978, 707; 1982, 848; 1982, 849; IAI 4, 1926/27, s. 314 nr 4; ibidem, s. 300 nr 26; Novae - Sektor Zachodni 1974 II, wyd. S. Parnicki-Pudełko, Poznań 1979, s. 5 nr 1; ibidem, s. 7 nr 2; Klio 62, 1980, s. 69; Archeologia 33, 1982, s. 73 nr 2; ZPE 57, 1984, s. 181.
 23 Gradina: III 12434.
 24 Strahilovo: IAI 5, 1928/29, s. 375 nr 2.
 25 Nicopolis ad Istrum: Kalinka, s. 323 nr 412.
 26 Iatrus: Klio 47, 1966, s. 359; Iatrus - Krivina II, s. 237 nr 1; Arheologija 26/1, 1984, s. 41 n.; nr 3.
 27 Gorna Orjachovica: III 6144.
 28 Trimammium: INMR 3, 1968, s. 4 nr 2.
 29 Basarbovo: IAI 14, 1940/42, s. 286.
 30 Svalenik: AE 1954, 34.
 31 Opaka: III 12442.
 32 Drjanovec: AE 1939, 239.
 33 Madara: Madara. Razkopki i Proučvanija II, Sofia 1936, s. 22 nr 3.
 34 Baneasa: III 14433.
 35 Tropaeum Traiani: III 14214, 3 I-III; III 12468.
 36 Capidava: III 14214, 9 = ISM V 41.
 37 Troesmis: III 6176 = ISM V 144; III 6185 = ISM V 176.
 38 Barboși: III 778 = 7514 = ISM V 297; III 7517 = ISM V 299.
 39 Noviodunum: AE 1957, 195 (niepewne miejsce znalezienia); ISM V 271.
 40 Ismail: Apulum 7, 1968, s. 381 n..

- 41 Dionysopolis: IGBulg. I² 24 bis.
 42 Tomis: III 7555; III 14214, 30; Aricescu, s. 207 nr 54.
 43 Histria: ISM I 302.

Mapa 8. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji legionu V Macedonica w Dolnej Mezji (Hadrian do 167 r.).

- 1 Baneasa: III 14433.
 2 Secidava (Muzait): AE 1977, 748.
 3 Tropaeum Traiani: III 14214, 10; III 14214, 3 I-III.
 4 Cius: III 12479 = ISM V 115.
 5 Troesmis: CIL III 776 = 6195 = ISM V 143; III 6162 = ISM V 156; III 6166 = ISM V 154; III 6168 = ISM V 140; III 6169 = ISM V 159; III 6184 = ISM V 174; III 6186 = ISM V 179; III 6187 + 6193 = ISM V 201; III 6189 = ISM V 185; III 6190 = ISM V 188; 6192 = ISM V 202; III 6198 = ISM V 211; III 7449 = ISM V 172; III 7500 = ISM V 178; III 7501 = ISM V 184; III 7502 = ISM V 186; III 7503 = ISM V 192; III 7506 = ISM V 194; III 7507 = ISM V 203; ISM V 155; ISM V 158; ISM V 196; ISM V 204.
 6 Mircea Vodă: ISM V 221.
 7 Horia: ISM V 239.
 8 Ibida: III 14443 = ISM V 227.
 9 Vicus Quintionis (Casapchici): III 7524 = ISM I 336.
 10 Tomis: III 7550; III 7534; III 14454; AE 1957, 191; Aricescu, s. 206 nr 31; BCMI 8, 1915, s. 36 n.; AE 1982, 846; AE 1982, 847.

Mapa 9. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji nagrobnych, wotywnych i honoryfikacyjnych legionu XI Claudia w Dolnej Mezji (od Hadriana do Dioklecjana).

- 1 Montana: IAI 14, 1940/42, s. 269 nr 2; Arheologija 12/3, 1970, s. 43 nr 2; Arheologija 22/1, 1980, s. 38 nr 5; siedem nie opublikowanych inskrypcji wotywnych.
 2 Almus: AE 1969/70, 577.
 3 Liljače: AE 1955, 63.
 4 Reselec: AE 1976, 613.
 5 Čumakovici: III 6130 = 7453.
 6 Riben: GNMS 1921, s. 213 nr 1.
 7 Levski: III 12401.
 8 Novae: AE 1965, 136.
 9 Košov: AE 1974, 574.
 10 Ezerče: III 12440.
 11 Abrittus: AE 1919, 78.
 12 Nigrinianis: AE 1972, 504.
 13 Durostorum: III 7475 (niepewne miejsce znalezienia); III 7476; III 7477;

- III 12436; III 12458; III 12459; AE 1925, 109; 1925, 109
 = 1957, 305; 1936, 12; 1936, 13; 1974, 570; 1974, 571
 Prace Filozofické Fakulty Brněnské University 8, 1974, s. 118 n.
- 14 Scidava (Muzait): U. Scorpan, Limes Scythiae, Oxford 1980, s. 204.
 - 15 Odessos: IGBulg. II² 175 bis.
 - 16 Tropaeum Traiani: III 7483; III 13736; III 14214, 1; III 14214, 6
 = 1972, 522; Pontica 7, 1974, s. 254; 1974, 522.
 - 17 Axiopolis: III 14439.
 - 18 Troesmis: III 6196 = 6198 = ISM V 209.
 - 19 Nifon: III 6161 = ISM V 247.
 - 20 Noviodunum: ISM V 276.
 - 21 Rimnic: Aricescu, s. 207 nr 49.
 - 22 Ibida: ISM V 224.
 - 23 Histria: ISM I 278; ISM I 292.
 - 24 Tomis: III 771; III 7554; Aricescu, 207 nr 54; AE 1966, 372.
 - 25 Lazu: Aricescu, s. 207 nr 45.

Mapa 10. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji centurionów dolnemezyjskich: legio VI
 nad dolnym Dunajem.

- 1 Manastira: IMSZB 8, 1983, s. 69 n.; nr 2; IMSZB 8, 1983, s. 71 nr 3.
- 2 Montana: III 12371; AE 1957, 306; 1978, 548; 1978, 549; IAI 14, 1940/41, s. 269 nr 2; Archeologia 12/3, 1970, s. 43 nr 2; Archeologia 22/1, 1980, s. 38 nr 5; dziesięć nieopublikowanych inskrypcji wotywnych.
- 3 Almus: III 6125 = 7420.
- 4 Liljače: AE 1932, 29 = 1933, 126 = 1955, 67.
- 5 Sirakovo: III 12386 = III 14211, 10.
- 6 Altimir: III 13720.
- 7 Bjala Slatina: III 12388.
- 8 Osbovan: AE 1932, 30.
- 9 Nikopol: AE 1957, 282.
- 10 Novae: III 750; III 6223; III 7591; AE 1937, 97; 1937, 527; 1972, 526; 1982, 848; 1982, 849; IAI 4, 1926/27, s. 314 nr 4 = Archeologia 16, 1965, s. 145 nr 8; Archeologia 33; 1982, s. 73 nr 2; ZPE 57, 1984, s. 181.
- 11 Iatrus: Klio 47, 1966, s. 359.
- 12 Košov: AE 1974, 574.
- 13 Ezerče: III 12440.
- 14 Nigrinianis: AE 1972, 504.
- 15 Madara: Madara: Razkopki i Proučvanija II; Sofia 1936, s. 22 nr 3.

- 16 Durostorum: III 7475; III 12458; AE 1936, 13; 1957, 305.
- 17 Baneasa: III 14433.
- 18 Tropaeum Traiani: III 7483; III 12468; III 14214, 10; AE 1972, 522.
- 19 Troesmis: III 6168 = ISM V 149; III 6169 = ISM V 159; III 6176 = ISM V 146; III 6185 = ISM V 176; III 6186 = ISM V 179; III 6187 + 6193 = ISM V 201; III 6192 = ISM V 202.
- 20 Barboși: III 778 = 7514 = ISM V 297.
- 21 Mircea Vodă: ISM V 221.
- 22 Horia: ISM V 239.
- 23 Tomis: III 771; III 7534.
- 24 Ismail: Apulum 7, 1968, s. 381 n.

Mapa 11. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji czynnych beneficjariów konsularnych i członków ich rodzin

- 1 Montana: III 7447; III 7449; Kalinka, s. 154 nr 171; IAI 18, 1940/42, s. 217 nr 3; dwie nieopublikowane inskrypcje.
- 2 Almus: III 14208.
- 3 Gradešnica: Archeologia 17/3, 1975, s. 39 nr 6.
- 4 Altimir: Archeologia 17/3, 1975, s. 39 nr 5.
- 5 Erica: III 13723.
- 6 Storgosia (Pleven): IMSZB 8, 1983, s. 112 n., nr 6.
- 7 Pavlikeni: IAI 8, 1934, s. 455.
- 8 Sveštari: Muzei i Pametnici na Kultureta 10/2, 1970, s. 13 n.
- 9 Odessos: III 14458; 1 = IGBulg. I² 218.
- 10 Dionysopolis: IGBulg. I² 24 bis.
- 11 Capidava: III 14214, 9 = ISM V 41.
- 12 Nifon: ISM V 248.
- 13 Rimnic: Aricescu, s. 207 nr 40.
- 14 Callatis: Pontica 1, 1968, s. 307 n.
- 15 Tomis: III 7550; AE 1957, 191.
- 16 Histria: ISM I 137; ISM I 302.

Auxilii legionów I Italica i V Macedonica w końcu I i w II w.n.e.

Związki wojskowe	Podział auxyliów według stanu na 14.VIII.99	Dane do odtworzenia dyslokacji oddziałów w końcu I i w II w.			Data	Literatura
		Miejsca znalezienia				
	Auxilia	napisów dla/przez czynnych żołnierzy	napisów dla/przez weteranów	stempli na cegłach		
Legio I Italica (XVI 45 ze Starej Pastuży)	Ala I Ast.	Oescus	Tomis Novae		Flawiusz Domicjan-Trajan	Aricescu 71 nie opublikowana GSUIFF 45, 1948/49, s. 72 nr 14 III 7557 ISM V 251 ISM V 148 ISM V 131
	Ala I Fl. Gaet.				Trajan?	ISM V 118 III 14214,9
	Ala I Vesp. Dard.	Arrubium	Troesmis Casimcea		II-III w. koniec I w. 162	Aricescu 99 III 6152=7478 IVarna 5, 1912, s. 3 n.
	Coh. I Lep. c. R.		Cius		II-III w.	CCET II/2 494
	Coh. I Tyr.		Trapezum Traiani		II-III w.	SCIV 34, 1983, s. 385 nr 209
	Coh. I Lus. Cyr.		Tomis		koniec I w.?	III 12528
	Coh. II Fl. Britt		Durostorum Sexaginta Prista. Draganovec			
	Coh. II Chalc.					
	Coh. III Gall.					
		Coh. VII Gall.	Tomis Košov			

Legio V Macedonica (XVI 44 z Altinum)	Ala Gall. Fl.	Tomis				III 7548 Epigraphica 27, 1965, s. 100
	Ala I Pann.					
	Ala II Hisp. Arvac.	Carsium	Tomis Utus	Carsium	Domicjan-Trajan	Pontica 14, 1981, s. 255 nr 2 ISM V 214 III 14453 III 12359 ISM V 94 ISM V 23 ISM V 253 ISM I 273 III 14214, 29 ISM V 95 ISM I 297 ISM V 102 ISM V 117 AE 1911, 219
	Coh. I Sug. vet.	Arrubium Histria	Capidava		koniec I w. Flawiusz koniec I w. 103 161-169 II w. II w. II w. 200	III 12529. IGBulg. II 591 XVI 78
	Coh. I Bracaraug. Coh. I Hisp. vet. Coh. II Matt.	Histria				
		Carsium				
		Carsium				
		Todoričene				
		Dinogetia				
		Sexaginta Prista				
Coh. II Gall. Coh. I Ubiorum	Sostra					ISM V 306 ISM V 260 ISM V 267 XVI 83 AE 1916, 65 III 12449 GMP1. 1937/39 s. 120 III 14428 XVI 44 ISM V 24 Pontica 14, 1981, s. 256 nr 3

III Gall. III Gall.	I Thr. Syr.	Sacidava Tomis Tomis Iranema- risca Tomis		Tigris?	247 244-248 III w. Trajan?	AE 1981, 743 AE 1957, 192 Aricescu 92 AE 1939, 101 Aricescu 45 III 12528 ISM V 16 ISM V 36 IGBuLg. I 1741bis III 14417, 1 III 7548 Epigraphica 27, 1965, s. 100
III Gall.	I Ger. C. R. II Brac.	w Dolnej Dacji przed 129 - por. XVI 75 Capidava Capidava w Tracji w 114 - por. Roxan 14 Sipka			II w. koniec I w. II w. II w. II w. Trajan?	
VII Gall.	-----	w Tracji w 114 - por. Roxan 14 Tomis Košov k. Sexanta Prista w Syrii przed 134/154 - por. XVI 103		Oescus	koniec I w.? 162 II-III w. II-III w. II-III w. 230	III 6152/7478 IVarna 5, 1912, s. 3n. CCEI II/2 494 SCIV 34, 1983, s. 385 nr 209 Ibidem 203 III 7473
Kohorty wyliczone w dyplomach wydanych przed wojnami dackimi Trajana: II Flavia Brittonum (XVI 45 z 99 r.n.e.)		Durostorum Sexaginta Prista Breganovec				III 6152/7478 IVarna 5, 1912, s. 3n. CCEI II/2 494 SCIV 34, 1983, s. 385 nr 209 Ibidem 203 III 7473
		Sexaginta Prista Sex Prista				III 7473 Stein, s. 106 Aurelian
I Hispanorum (por. XVI 44 z 99 r.n.e.) I Cispadensium (Roxan 2 z 75 r.n.e.; w 93 i 100 w Górnej Mezji - por. XVI 39 i 46)		Sostra Sostra			241 235-236	III 14430 Klio 39, 1961, s. 216
Kohorty poświadczone wyłącznie inskrypcjami: I Aelia Athoit(orum) e(t) Berc(ynthorum) III Collecta Gem(ina) Dacorum I Im(m)asens(ium) Iub Pimasensium		Melta Montana Montana Montana Kamenn, Riksa Belinel Ljublen			II-III w. 253 258 ca 258 204 241-244 270-275	AE 1979, 166 AE 1957, 340 III 7450 Vekove 1977/5 s. 60 nr 16 III 12382 III 14211, 9 Kazarow 618

Żołnierze i oficerowie rzymskich oddziałów w Montanie i w najbliższej okolicy

Imiona	Oddział	Stopień wojskowy	Członkowie rodziny, krewni lub spadkobiercy	Datowanie	Literatura
Perasis Publi f. [Val?]er [ius Eu]odu[s]	Coh. I. Cil. [Ala I? H]ispan. L IIII FL	pedes v[et]eranus) ex stat]ore miles	-	78 koniec I w.	XVI 22 III 12378
M. Ulp(ius) Dometianus	Vex. L XI CL	centurio	Ulp(ius) Longinianus - brat	II w.	Archeologia 22/1, 1980, s. 36 nr 4
Fl(avius) Maximus	"	bf. cos.	-	155	III 7449
Ulp(ius) Alexander	"	tesserarius	-	155	III 7449
Iulius Aeternalis	"	tubicen	-	155	III 7449
Aurelius Postumus	"	cornicen	-	155	III 7449
Valerius Rufus	"	medicus	-	155	III 7449
Aurel(ius) Artemo	"	imm. ven.	-	155	III 7449
Iulius Longinus	"	imm. ven.	-	155	III 7449
Fl(avius) Valerius	"	militis	-	155	III 7449
Imiona ósmiu żołnierzy z coh. I	"	militis	-	155	III 7449
Imiona pięciu żołnierzy z coh. II	"	militis	-	155	III 7449
Imiona ósmiu żołnierzy z coh. III	"	militis	-	155	III 7449
Imiona dziewięciu żołnierzy z coh. IIII	"	militis	-	155	III 7449
Imiona 37 żołnierzy z coh. V	"	militis	-	155	III 7449
Pomponius Herculanus	?	decurio, ex eq. L XI CL	-	155	III 7449
Aelius Artemidorus	L I ITAL	centurio r(egionarius)	-	159-160	III 12371
Calvisius Flavin(ius)	L J ITAL	centurio	-	159-160	Božilova (w:) Montana I - w druku
Q. Caecilius Lerensis	L XI CL	centurio	-	165-167	"
P. Aelius Clemens	L I ITAL	bf. cos.	-	II w. ?	IAI 14, 1940/42, s. 270
Publ(ius) Ael(ius) Fronto	L XI CL	centurio	Aur(elia) Rufina	II w...	Archeologia 12/3, 1970, s. 43 nr 2
Ael(ius) S[...]	?	librarius	-	II w	Gerov. 302.
Aelius Severus	L XI CL	centurio	-	II w	IAI 14, 1940/42
Lucianus	L XI CL	centurio	-	II w.	AE 1976; 569
G. Aemilius Donatus	L XI CL	centurio	-	II-III w.	Božilova (w:) Montana I - w druku
Tib. Fl(avius) Felix	?	s(ummus?) c(uretor?)	Aelia Antonia - żona	II-III w.	III 6129=7446
[V]illan[us] I[ulius] Iul(ius) Mucazenus	L I ITAL L I ITAL	bf. cos. bf. cos. ag(ens) t(erritorio) M(on-tanensium)	-	II-III w.	III 7447
Urbanus	L XI CL	centurio	-	II-III w.	Božilova (w:) Montana I - w druku
[...]	L XI CL	centurio	-	II-III w.	"
M. Cocceius Silvanus	L XI CL	centurio	-	II-III w.	"
G. Marius Victorinus	L I ITAL	centurio	-	198-209	Archeologia 18/2, 1976, s. 40
G. Firminus Luca[nus?]	L I ITAL	centurio	-	212-222	AE 1957, 306
G. Iulius Saturninus	L I ITAL	centurio regionarius	nie nazwani	222-230	III 12380; AE 1975, 745; IMSZB 8, 1983, s. 71 nr 3
Hispanius Victor	L I PART	hastatus	-	222-230	Božilova (w:) Montana I - w druku
[...]	L II PART	?	-	222-235	AE 1975, 751
Aur(elius) Bonitus	L I ITAL	optio spei	-	235-238	AE 1957, 339
Aurel(ius) Titus	L I ITAL	vexill(arius) eq(uitum) [in] reg(ione) Mont(anensium)	nie nazwani	238-244	AE 1957, 341
Pudentin(us)	L I ITAL	centurio	nie nazwani	III w.	IMSZB 8, 1983, s. 69 n. nr 2
T. Flavi[us] Iulius	L I ITAL N C R	centurio, praepositus	nie nazwani	III w.	AE 1975, 743=1978, 548
L. Cocceius Marcus	L X I CL N C R	centurio, praepositus	-	III w.	Archeologia 22/1, 1980, s. 38 nr 5
[M]aximian[us]	L II AVG N C R	centurio, praepositus	-	III w.	AE 1975, 750=1978, 550
Ant(onium) Mercurius	N C R	eques	-	III w.	Kazantow 592
Ael(ius) Maximus	Coh. III Coll.	tribunus	-	253	AE 1957, 340
P. Aelius Antoninus	Coh. III Coll.	tribunus	-	258	III 7450; Vekove 1975/5, s. 60
Vin(ici)us	?	veteranus	-	III w.	III 7444
Dizzo Fiteles	?	m(iles)	-	III w.	Gerov. 273
Aurelius Crescentio	?	ex praepositis	Vincentina - żona; Aurelia Vericita - córka	III-IV w.	III 12377

Żołnierze i oficerowie dolnemiejskich oddziałów w Almus

Imiona	Oddział	Stopień wojskowy	Członkowie rodzin, krewni, spadkobiercy	Datowanie	III 6125=7420 AE 1969/70, 577 III 14409, 1
L. Messius [P?]rinus	L I ITAL	centurio r(egionarius)	-	156-158	
G. Val(erius) Valens	L XI CL	optio, agens r(egione) Mont[an(ensium)] evocatus	-	2 połowa II w. 2 połowa II w.	
Geminus Severus	L I ITAL	optio	-	"	"
Dom(tius) C[ele]rinus	L I ITAL	imaginifer	-	"	"
Aur(ellius) Diony(sius)	L I ITAL	tesserarius	-	"	"
Petronius Inge(nuus)	L I ITAL	cornicen	-	"	"
Petronius Sna[----]	L I ITAL	imaginifer	-	"	"
Mejtt(ius) Aquil(i)a	L I ITAL	cornicen	-	"	"
Val(erius) M[il]in(us)	L I ITAL	optio	-	"	"
Anni(us) Celer	L I ITAL	tubicen	-	"	"
Papi(rius) Vale(ns)	L I ITAL	tubicen	-	"	"
Pom(ponius) [----] n [----]	L I ITAL	tubicen	-	"	"
Aureli(us) Corne[li]a(nus)	L I ITAL	custos armorum	-	"	"
Iul(ius) Felix	L I ITAL	custos armorum	-	"	"
Coc(ceius) Urb(icus)	L I ITAL	cornicen	-	"	"
[Per]jenni(us) Primus	L I ITAL	cornicen	-	"	"
Sal(vius) Vale(n)s	L I ITAL	cornicen	-	"	"
Iul(ius) Rus(ticus)	L I ITAL	evocatus	-	"	"
Caesidius Amandus	?	bf. cos.	-	"	III 14209

Żołnierze i oficerowie rzymskich oddziałów w miastach zachodniego wybrzeża Morza Czarnego w okresie od Hadriana do Dioklecjana

Imiona	Oddział	Stopień wojskowy	Członkowie rodziny, krewni lub spadkobiercy	Datowanie	Literatura
<u>HISTRIA</u>					
[----]	?	[re]gionari<i>u[s]	-	100 lub II-III w.	ISM I 67, wiersz 74 "
[----]	?	veteranus bf. cos.	-	" 129-131 lub 159 II w.	" ISM I 137 ISM I 281
Iulius Bassus	?	[triera] rcha	Claudia Sa[bina?] - żona	ISM I 276	
[----] Severinus	Cl.Fl.Moes.	vet(eranus) ex sig(nifero) strator cos.	Aufidia Avita - żona M. Vettius Felix - ojciec; Aurelia Faustina - matka	ISM I 278	
Ulp(ius) Latinus	L V MAC	ex dec. al(a)e sesupliciarius	par. wyżej Matka lub ojciec; Titinius Iammaris - brat	II w. II w.	" ISM I 273
Ulp(ius) Felix	L XI CL	praefectus bf. cos.	Aelius Severianus - brat	198-202 II-III w.	ISM I 359, 360 ISM I 302
M. Vettius Felix Titinius Severianus	Ala? Ala II Arab.	ex decurion[e] veteranus ex dec.	Asholes - żona L. Aur(ellia) Vettia - żona; Aur(ellia) Firmina - córka Julia Glykena - cór- ka wywołanej nie- wolnicy i jej mąż Aurelius Chresus Severus	II-III w. II-III w.	ISM I 279 ISM I 297
M. Vindius Verianus Ael(ius) Victor	Cl.Fl.Moes. L J ITAL	centurio		III w.	ISM I 292
Campanus Aur(ellius) Firmus	? Ala II Arab.				
Iulius Saturninus	L XI CL				

Żołnierze i oficerowie rzymskich oddziałów w Tropaeum kraiani w okresie od Hadriana do Dioklecjana

Imiona	Oddział	Stopień wojskowy	Członkowie rodzin, krewni lub spadkobiercy	Datowanie	Literatura
M. Stabius Colonus Annius Saturninus Eptidius Modest (us) Valerius Clemens [-----] Orfius Sab(rius) C. iul(ius) Valens [A]el(ius) Ant(oni)us Aeternalis L. Aemilius Severus [-----] P. Ael(ius) Apollin(ius) [-----]	L XI CL L XI CL L V MAC L I ITAL L I ITAL L V MAC L V MAC L XI CL L XIII GEM ? ? ?	trib. milit. centurio centurio centurio evocatus? evocatus centurio signifer centurio veteranus miles? [ex stra]tore cos.	- - - - - Żona + 3 dzieci Ojciec; siostra; brat Żona + 3 synów - Ojciec + stryj Cl[au]di[us]; Aelia Dent[illa] - nie nazwani Rodzice + 3 bracia Rodzice + 3 bracia	156-158 161 przed 167 przed 167 przed 167 II w. II w. II w. II-III w. II-III w. II-III w. III w. III w. III w. III w.	III 14214, 1 III 7483 III 14433 III 14433 III 14214, 3 II III 14214, 3 II III 14214, 10 III 14214, 6 III 14214, 8 III 12472 III 14214, 7 III 13736 III 12468 AE 1972, 522 Pontica 7, 1974, s. 254 Pontica 7, 1974, s. 254
Q. Lucilius Pis[ci]nus Iul(ius) Favor Castus Atticus Caelaus	L I ITAL L XI CL L XI CL? L XI CL	centurio centurio centurio miles			

Próba rekonstrukcji chronologii stempki na cegłach wojskowej produkcji, znalezionych w późnym Nadeżarnomaru

	TYRAG	CHERSONESUS I okolica	CHARAX	Alma-Kermen
Jan Jan Had- Had- 188			V E X GRAVSP	
Antoniusz Plus Marek Aureliusz	LEGMAC LEGM LEG·I·II·LEG V·M·LEG·XI·CL ET·AVX·S·ANT·PL>L·I·I	LEM-- LEM C·V LEG--	PER·L·A·C·> LEG·I·II·PRAE VEX·MOES·INF	
Kam- Mo- dus		VEMI VEX--E-- OPVSNIV		
Szewcowa	C·I·C>I·I LEGITAL	LEXICL LEXICL	LEXICL LEXICL	LEXICL

Dowódcy vexillationes dolnołużyckiej armii w północnym Nadczarnomorzcu

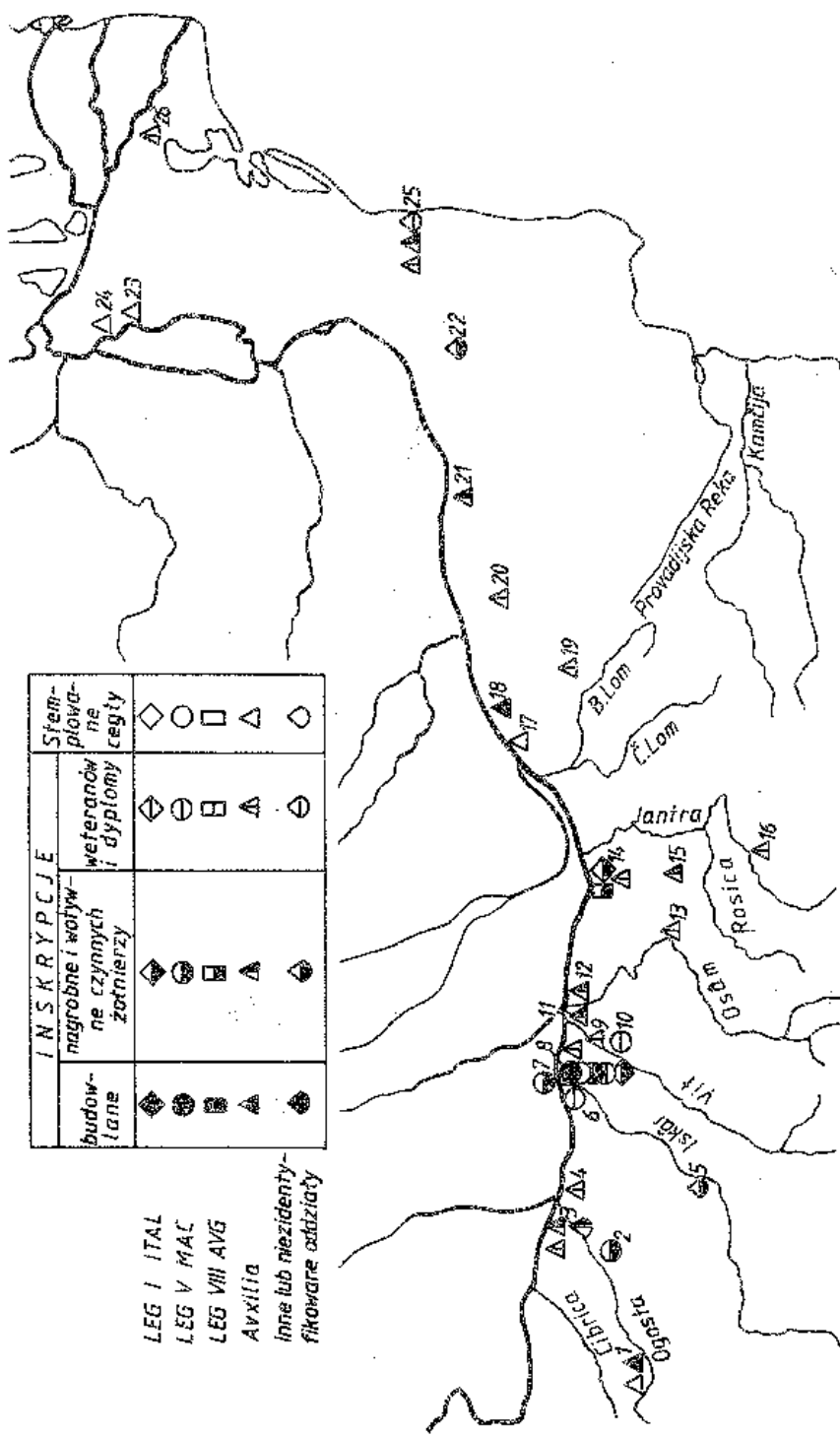
TYRAS	OLBIA	CHERSONESUS	CHARAX
M. Ennius Illadianus centurio L V MAC T. Trebius Fronto centurio L V MAC			
Ant(oni)us Pl(----) centurio L I ITAL	[---]licus centurio L XI CL		M. Geminus Fortis bf. cos. Komendant (?) posterunku be- neficiarii
C(---) I(---) C(---) centurio L I ITAL T. Aurelius Flavianus centurio L ---		Ti. Plautius ferruntianus trib. mil. L I ITAL Praepositus vexillationibus Ponticis epuit Scythia et Tauricam Arrius Alcibiades trib. mil. Praepositus vexillationis Chersonessitanae Fl. Sergianus Sosibius trib. mil. L I ITAL Atilius Primitianus trib. mil. Valerius Maximus centurio L ---	
		[Prae(positus)?] v(e)x(illationi) per qua[re]n[tem] L XI CL	

Żołnierze i principales oddziałów okupacyjnych w północnym Nadczarnomorzcu

Imiona	Oddział	Stopień wojskowy	Członkowie rodziny lub spadko- biernicy	Datowanie	Literatura
<u>TYRAS</u> Cornelius Vitalis Iul(ius) Iamblicus M(arcus) Val(erius) Iul(ius) Val(ens) G. Iul(ius) [-----] Ulp(ius) Vale [rs]	L V MAC L V MAC L V MAC L V MAC L V MAC Cl. (Fl. Moes.?)	act. eq. val. sig. - mil.	- - - - nie nazwani	ca 116/117 ca 116/117 ca 116/117 Trajan Trajan - 167 214	AARMSI 19, 1937, s. 219 n. Ibidem Ibidem Ibidem Dacia 3-4, 1933, s. 570 Karyškovskij, s. 86 n.
<u>OLBIA</u> Galerius Montanus Pyrus Bithuis	L XI CL ?	arm. mil.	Galeria Montana - matka; Procula -	III w. 248	IOSPE I ² 236 IOSPE I ² 167
<u>CHERSONESUS</u> [-----]usius [-----]tius Valens M. Antonius Valens Aelius Ma[rx(imus)?] Auluz[e]nus [-----] [-----] T. Fl(avius) Celsinus Aur(elius) [-----]s Aur(elius) Victor Aur(elius) Salvianus	L I ITAL L V MAC Coh. II Luc. Cl. (Fl. Moes.?) Cl. (Fl. Moes.?) Cl. (Fl. Moes.?) Cl. (Fl. Moes.?) L XI CL L XI CL L I ITAL L XI CL	mil.? mil. mil. mil. ol[pt.] vet.? [c]er. bf. cos. disc. a[rm.] mil. tub.	Primus brat Spadkobiercy nie nazwani Auluzenus - Dzieci nie nazwani Val(eria) Marcia - żona; Val(eria) Bessa - córka -	Trajan? Ant. Pius- Marek Aur. II w. II w. II w. II w. 2 poł. II w. II-III w. II-III w.	IOSPE I ² 548 IOSPE I ² 549 = Solomonik 21 IOSPE I ² 555 = Solomonik 19 Solomonik 18 Solomonik 26; zob. też Gnomon 56, 1985, s. 705 Solomonik 6 Solomonik 10 IOSPE I ² 749 = Solomonik 8 III 137510 = IOSPE I ² 47 III 1873 = IOSPE I ² 47

Imiona	Oddział	Stopień wojskowy	Członkowie rodziny, krewni lub spadko- biercy	Datawanie	Literatura
Aur(elius) Vale(n)s Aelius Julius Aurelius Co[mmu]s	Coh. I Cil. Coh. I Cil. ?	mil. mil. vet.	- - Synowie - wśród nich [Valerius Spadkobierca	II-III w. II-III w. II-III w.	III 13751 = IOSPE I ² 554 III 13751 = IOSPE I ² 554 IOSPE I ² 484
M arcus Maecilius [-----] Sabinus [-----] [-----] [-----]	Coh. I Brac. L XI CL? Cl. Fl. Moes. [-----] ? ?	mil. mil. mil.? bf. cos. ? mil.?	Spadkobierca Ojciec lub matka [-----] Jous; Mi [-----] - nie nazwany Domitius Secundus - spadkobierca	II-III w. II-III w. II-III w. II-III w. II-III w. III w.	IOSPE I ² 553 IOSPE I ² 552 = Solomonik 52 IOSPE I ² 556 = Solomonik 34 Solomonik 50 Solomonik 44 Solomonik 40
Gaius Valerius Valens Bataklava [-----]	Cl. Fl. Moes. Al. Atect.	mil. eq.	- -	III w. II w.	Solomonik 7 Kadeev s. 27
CHARAX M. Geminus Fort[i]s I. Fl(avius) Celsinus L. [F]urius Seu[thus] Domitius Aemilia(nus) [-----]	? L XI CL Coh. I Thr. ? Ala II Arv.	bf. cos. bf. cos. opt. bf. cos. vexilla- rius	- Dzieci - nie nazwani Pompe [-----]	120 2 poł. II w. II-III w. II-III w. II-III w.	IOSPE I ² 674 IOSPE I ² 675 IPetrograd 40, 1911, s. 38 n. IOSPE I ² 676 IOSPE I ² 677

MAPY

I N S K R Y P C J E		Sfem- płowa- ne cegły
nagrobne i wotyw- ne czynnych żołnierzy	weteranów i dyplomę	
budow- lane		

- LEG I ITAL
- LEG V MAC
- LEG VIII AVG
- Auxilia
- Inne lub niezidenty-
fikowane oddziały

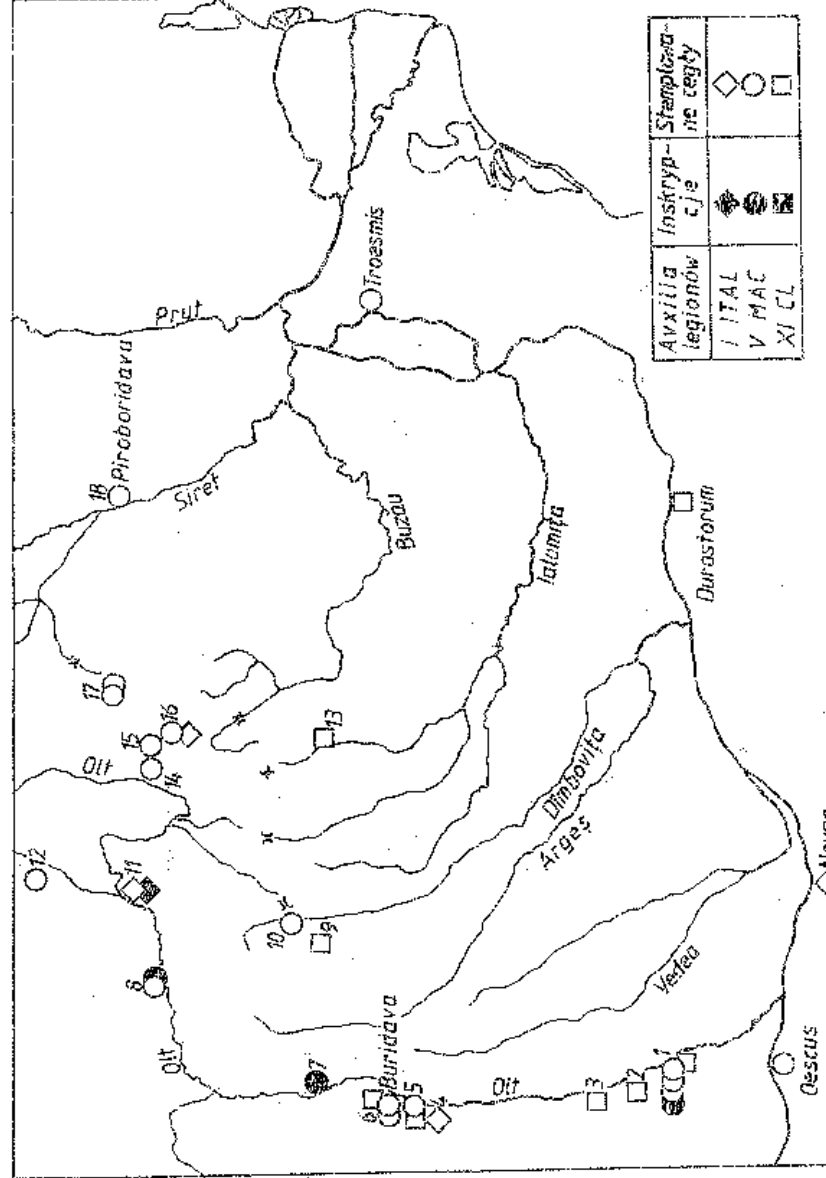
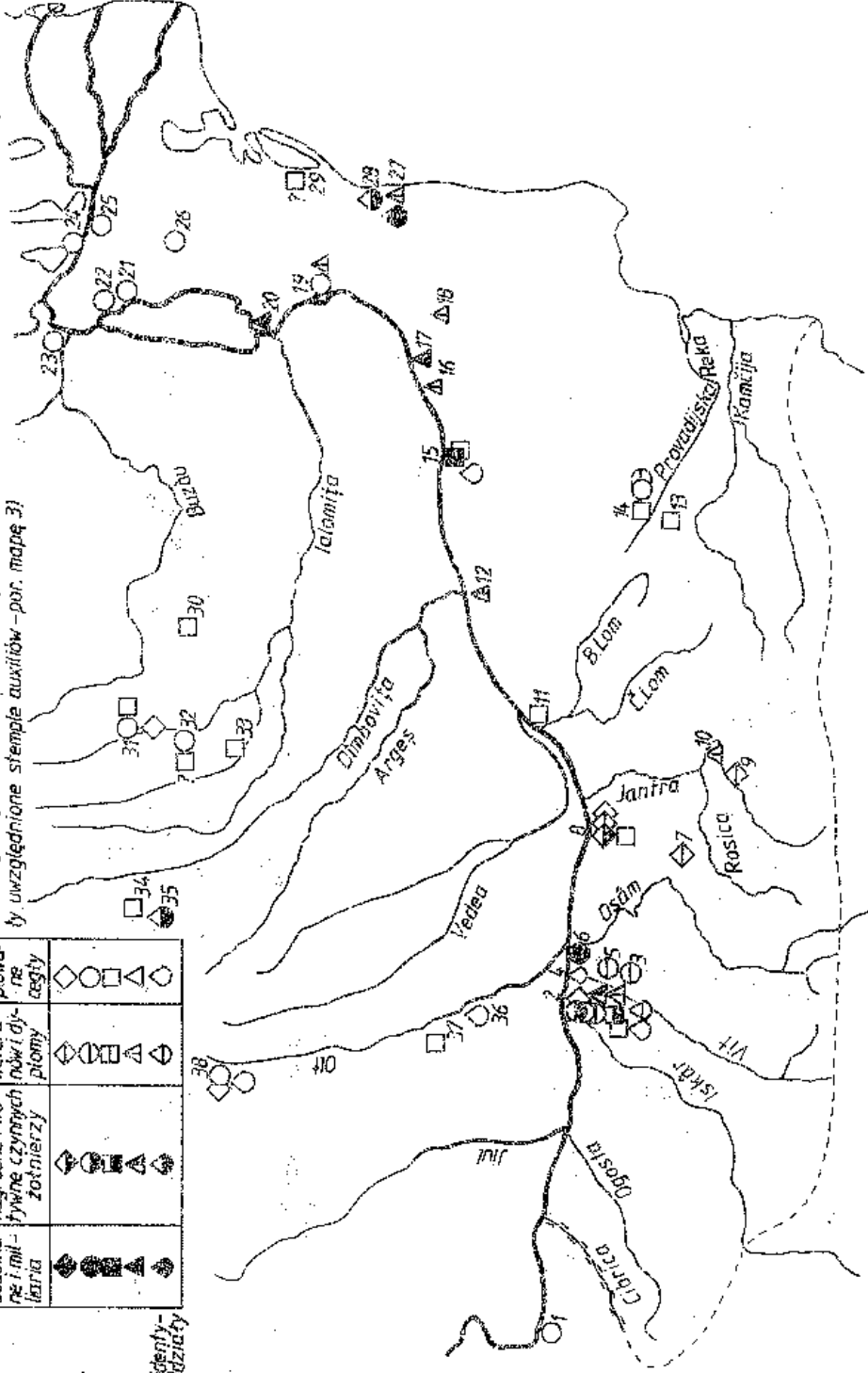
Mapa 1. Rozmieszczenie znalezisk przedtrajanskich inskrypcji wojskowych i stempł na ceglach we wschodniej Mezji (do 86 r.n.e.) i w Dolnej Mezji (86-98 r.n.e.)

Mapa 2. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji wojskowych i stempli na cegłach z okresu panowania Trajana w Dolnej Mezji i na terenie obsadzonym przez dolnomezjskie wojsko (na północ od Duraju nie zostały uwzględnione stemple auxiliów - por. mapę 3)

Insygnia - nagrobne i wojskowe i mil - Tywne czynnych i weteranów	INSKRYPCJE	Stemplowa - cegły

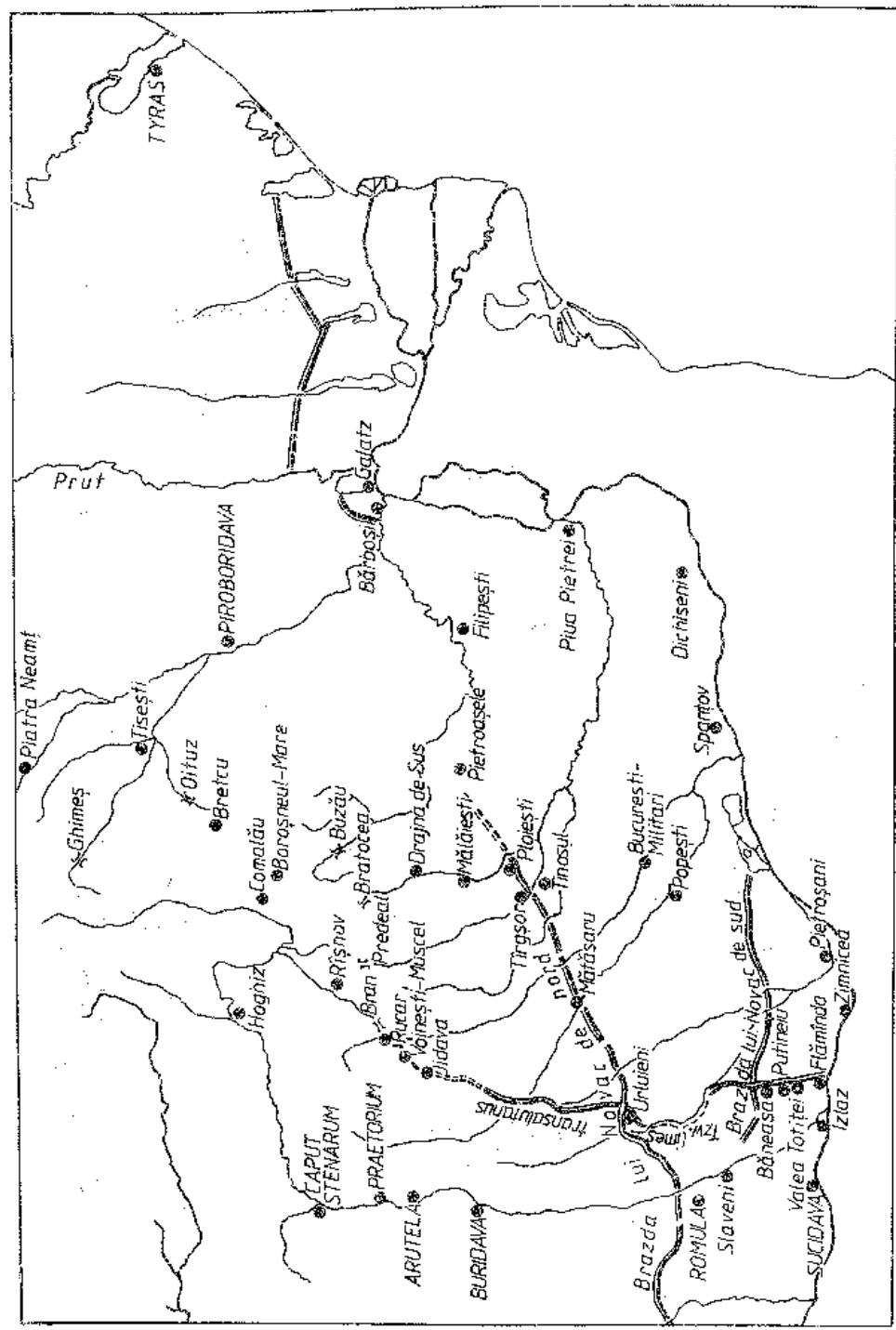
LEG I ITAL
LEG V MAC
LEG XI CL

Auxilia
Inp lub niezidentyfikowane oddziały

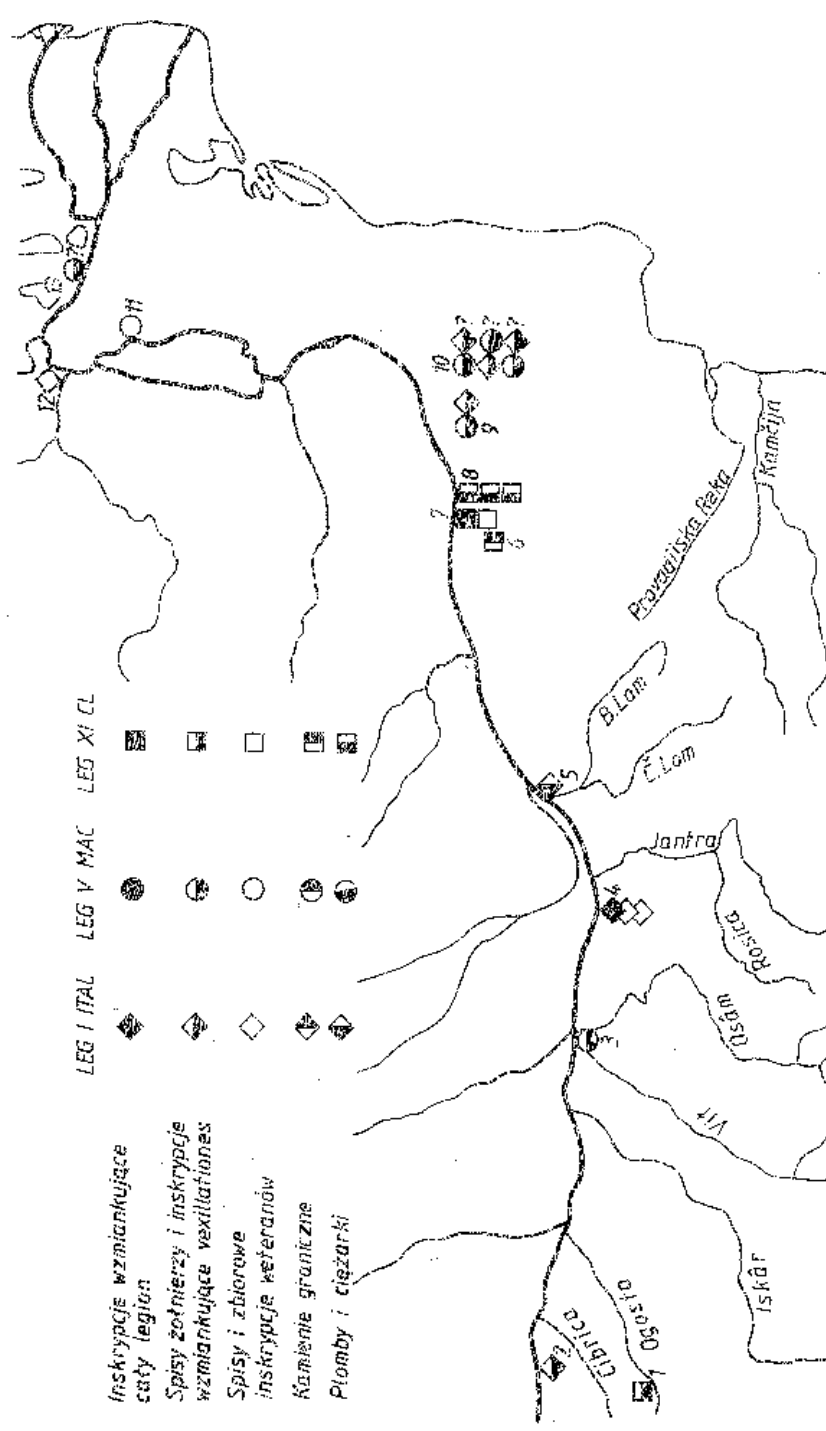

Mapa 3. Wsch. Oifenia i Muntania. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji i stempli auxiliów należących przed ok. 116 r.n.e. do dołbowo-mezyjskiego wojska (uwzględnione zostały również twierdze legionowe i poswiadczone przez papirus hut męzca posiadły pododdziały coh. i Hisp. vet.)

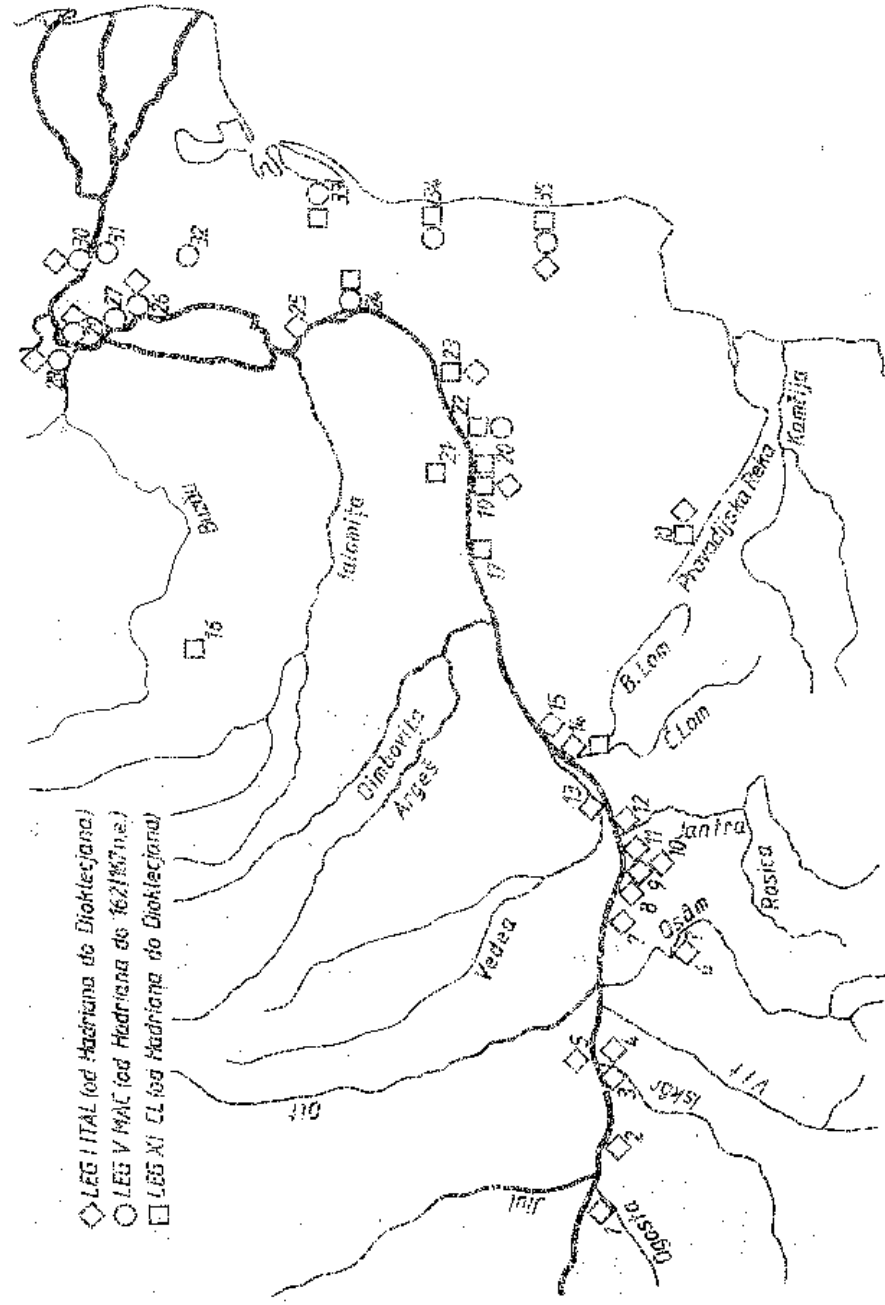
Auxilia legionów	Inskrypcje	Stemplowa - cegły
I ITAL V MAC XI CL		

Mapa 4. Wsch. Oltenia, Muntenia i południowa Mołdawia w okresie rzymskim

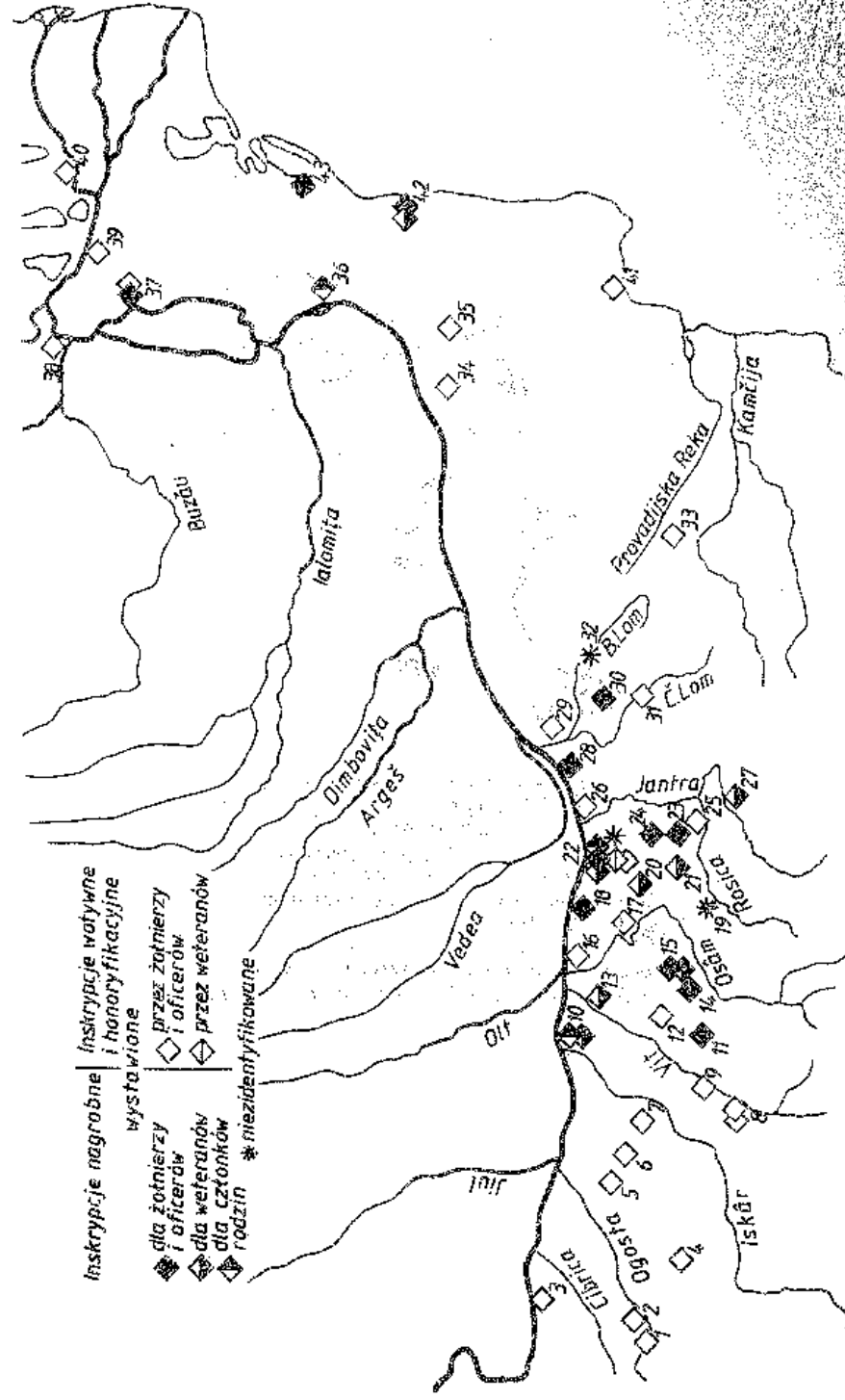

Mapa 5. Rozmieszczenie znalezisk zbiorowych inskrypcji, kamieni granicznych, plomb i ciężarków dolnomazyjskich legionów (znak zapytania oznacza, że na nie zachowanych fragmentach inskrypcji wymienione było prawdopodobnie vexillatio).

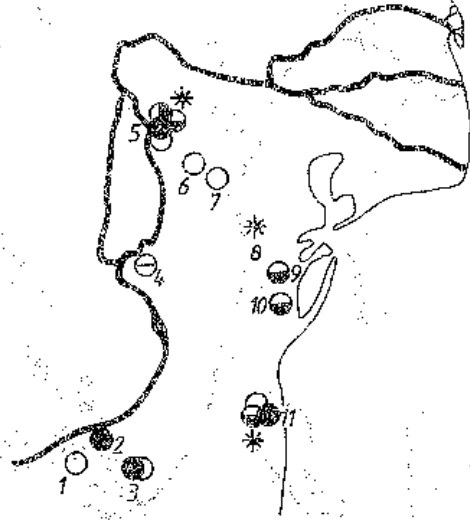
- ◇ LEG I ITAL (od Hadriana do Dioklecjana)
- LEG V MAC (od Hadriana do 162/167ne.)
- LEG XI CL (od Hadriana do Dioklecjana)

Mapa 6. Rozmieszczenie znalezisk stempelowanych obozów i dachówek dotychczasowych legionów w III wieku.

Inskrypcje nagrobne	Inskrypcje wotywne i honoryfikacyjne
◆ dla żołnierzy i oficerów	◇ wystawione przez żołnierzy i oficerów
◇ dla weteranów	◇ przez weteranów
◇ dla członków rodzin	* mezydentyfikowane

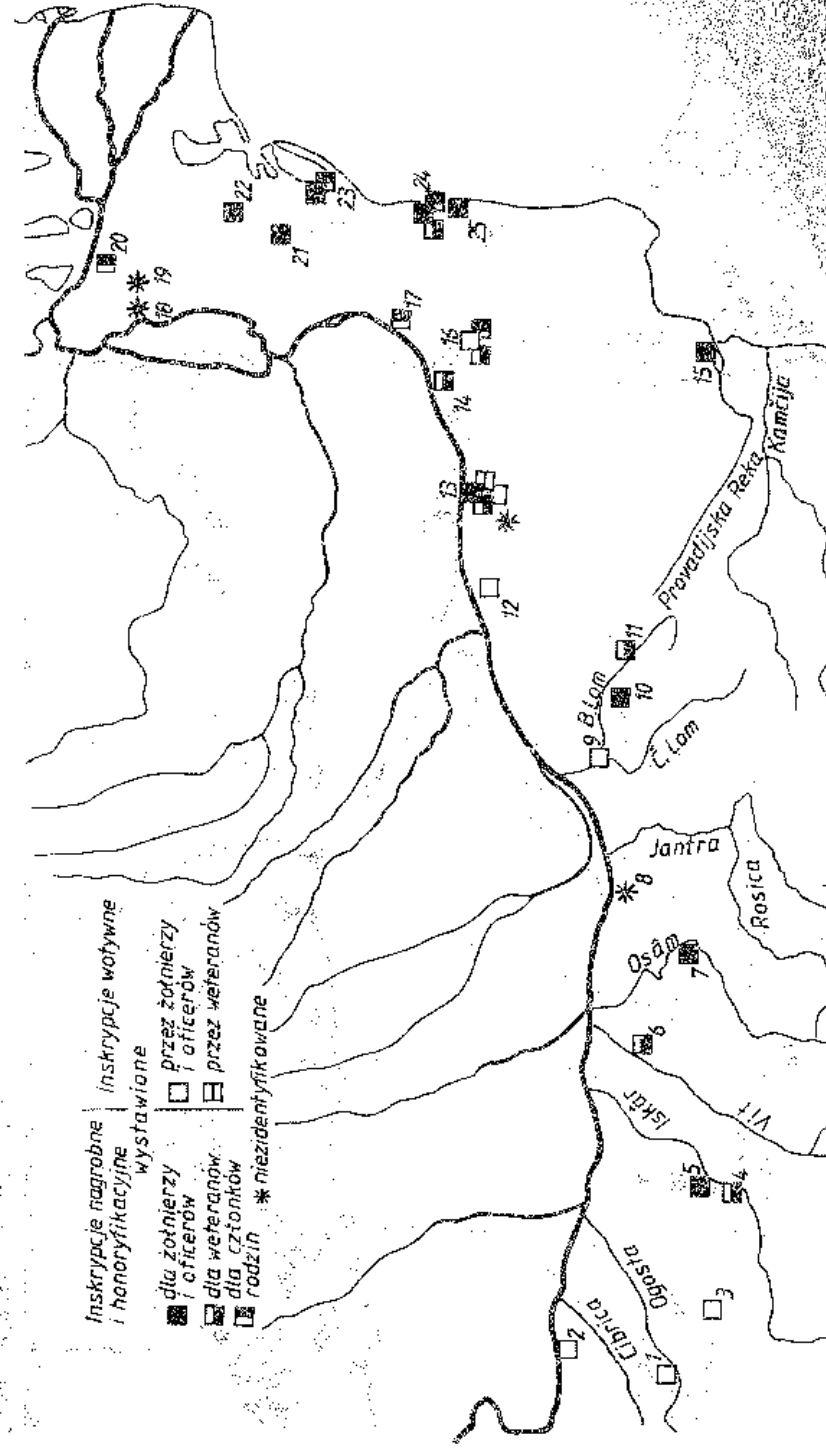
Mapa 7. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji nagrobnych, wotywnych i honoryfikacyjnych legionu I Italica w Dolnej Polesi.

Inskrypcje nagrobne i honoryfikacyjne wystawione

- dla żołnierzy i oficerów
- dla weteranów
- ⊙ dla członków rodzin
- * niezidentyfikowane

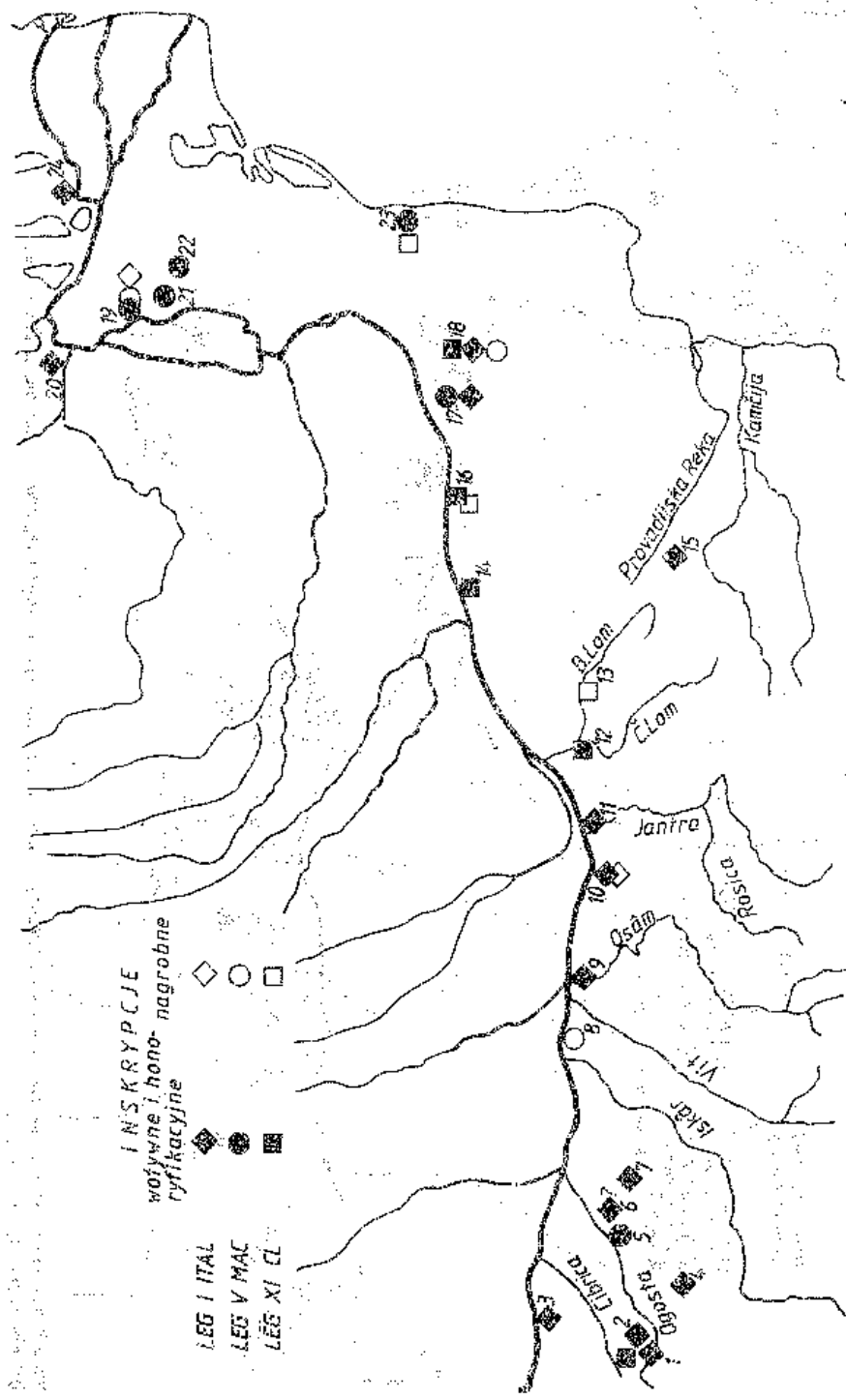
Mapa 8. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji legionu V Macedonica w Dolnej Mezji (Hadrian do 167 r.n.e.)

Inskrypcje nagrobne i honoryfikacyjne wystawione

- dla żołnierzy i oficerów
- dla weteranów
- ⊙ dla członków rodzin
- * niezidentyfikowane

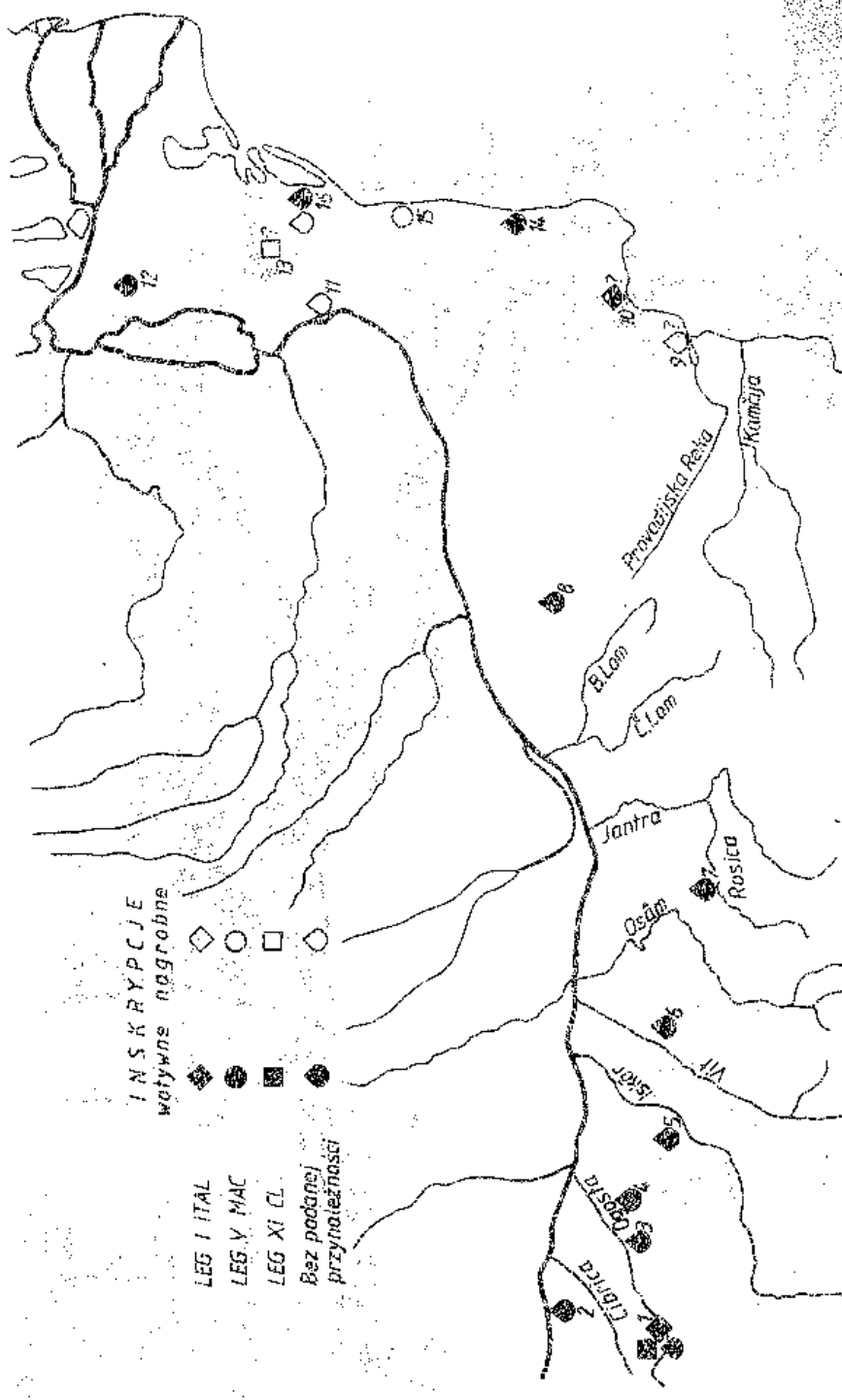
Mapa 9. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji nagrobnych, wotywnych i honoryfikacyjnych legionu XI Claudia w Dolnej Mezji (od Hadriana do Dioklecjana)

LEG I ITAL
 LEG V MAC
 LEG XI CL

INSKRYPCJE
 wojsowe i hono- nagrobne
 cyfrykacyjne

Mapa 10. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji centurionów dolnomyzyjskich legionów nad dolnym Dunajem (znak zapytania oznacza, że stopień wojskowy nie jest pewny)

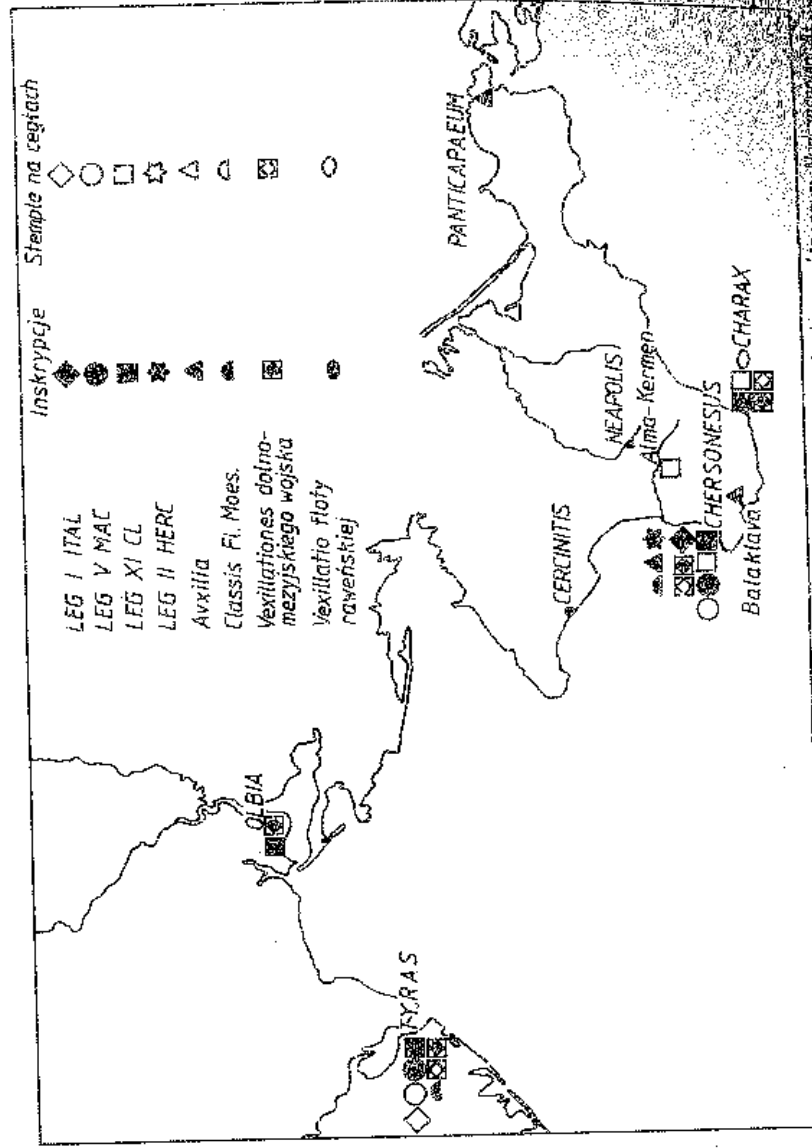
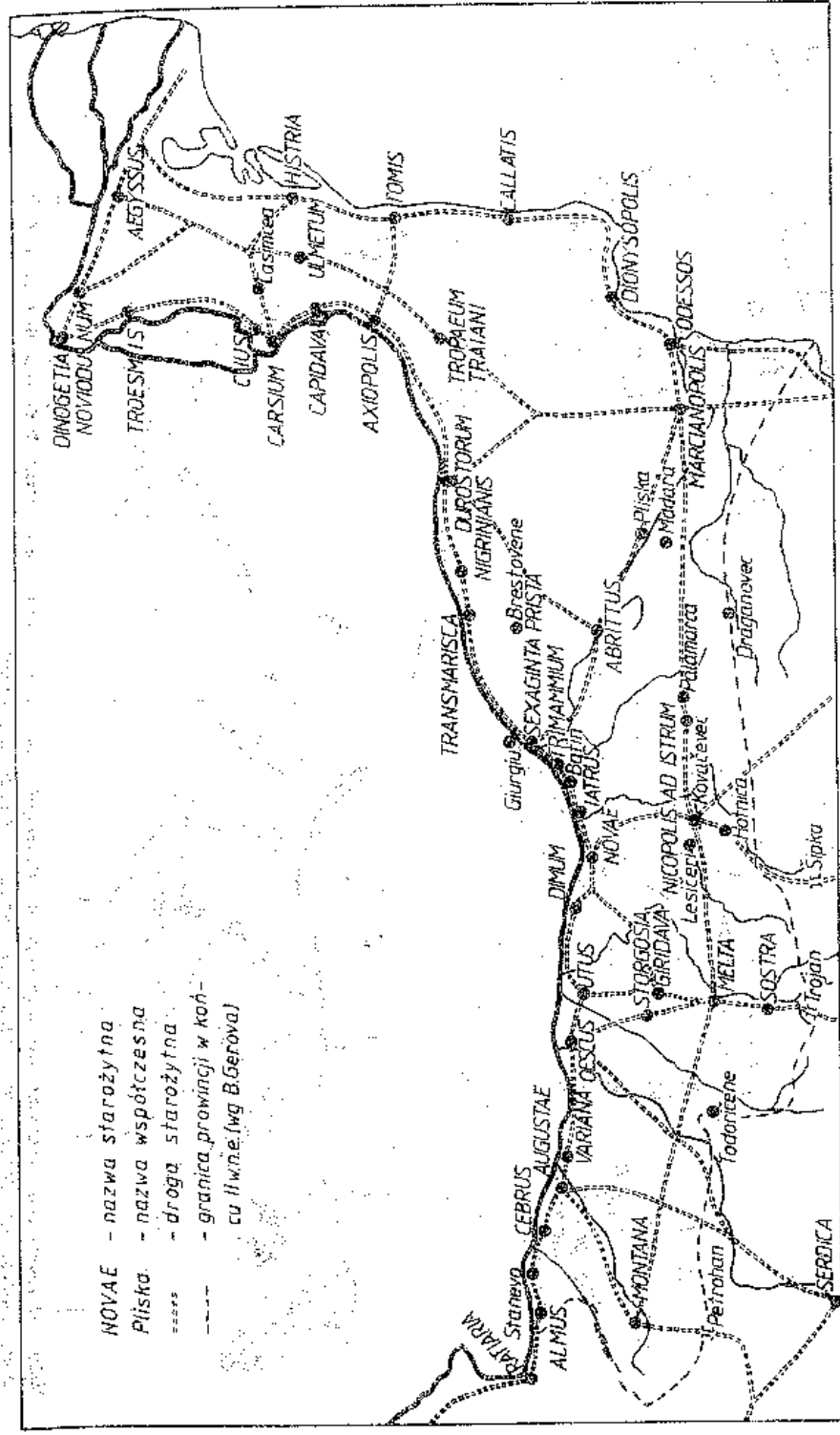

LEG I ITAL
 LEG V MAC
 LEG XI CL

INSKRYPCJE
 wojsowe nagrobne

Bez podanej
 przynależności

Mapa 11. Rozmieszczenie znalezisk inskrypcji czynnych beneficjarii consularis i członków ich rodzin (znak zapytania oznacza, że nie ma pewności, czy beneficjariusz pozostawał jeszcze na służbie wojskowej)

Résumé

Le présent ouvrage porte sur l'histoire d'une armée provinciale. Le choix de la Mésie Inférieure pour objet de l'étude résulte de deux raisons essentielles. L'une est le rôle particulier joué par la région du Bas-Danube, d'abord dans le système de défense de l'Empire Romain, plus tard dans celui de l'Empire d'Orient, pendant plus de cinq siècles à partir des guerres daciques de Domitien. La seconde raison est l'état de nos connaissances. En effet, la plus récente étude entreprise à l'échelle de toute la province remonte à 1906 (B. Filov) et d'ailleurs n'abordait que les problèmes des légions.

L'armée de Mésie Inférieure avait la responsabilité non seulement de la sécurité d'une longue portion de la frontière danubienne, mais aussi son champ d'activité englobait par moments la Thrace et de manière fixe la Valachie, le Sud de la Moldavie et les villes grecques du littoral Nord de la Mer Noire. Uniquement le Royaume du Bosphore restait en dehors et faisait partie du district militaire de Bithynie.

Le domaine stratégique de l'armée mésienne jusqu'à 86 et, après la division de la province, celui de l'exercitus Moesiae Inferioris détermine le cadre géographique de l'étude. Pour limites chronologiques, j'ai choisi l'an 15 de n.è. (date probable de création de la province de Mésie) et la fin du IIIe - début du IVe siècle de n.è. (commencements de la nouvelle organisation militaire de la région du Bas-Danube).

Après l'introduction consacrée aux aspects militaires de l'expansion romaine dans la partie Nord-Est de la Péninsule des Balkans au Ier siècle av. n.è., le premier chapitre traite des activités de l'armée de Mésie à l'époque julio-claudienne. Dans le domaine stratégique de cette armée sous Auguste et Tibère, nous pouvons distinguer trois secteurs de pointe: le triangle Danube - Morava - Vit/Osana, les bouches du Danube, la Thrace du Sud. La documentation épigraphique permet de reconnaître en le premier secteur une zone d'occupation et de colonisation militaire. A la lumière des sources littéraires, les deux autres secteurs étaient surtout des zones d'intervention militaire. Sous Claude et Néron, le secteur occupé par

les troupes mésiennes fut élargi vers l'Est jusqu'à l'embouchure de la Jantra, tandis que la zone d'intervention couvrit aussi à titre fixe la Moldavie du Sud et la Valachie. Les actions militaires et diplomatiques de Flautius Silvanus au Nord du Danube dans les années 60-67 de n.è. réduisirent l'ampleur des migrations des populations gëto-daces vivant sur les deux rives du fleuve. D'autre part, l'imposition de tributa assurait à Rome des bénéfices notables. Une telle ingérence dans la vie des tribus du Bas-Danube était indispensable pour maintenir le contrôle sur l'Est de la Mésie sans implantation de garnisons permanentes. Le territoire incorporé à la Mésie après la provincialisation du Royaume de Thrace vers l'an 45 formait la circonscription douanière "ripa Thraciae", s'étendant de Dimun à l'embouchure du Danube. Dans l'optique du commandement militaire, la ripa Thraciae se subdivisait en trois zones: le district de la légion de Novae, la rive du Danube en aval de l'embouchure de la Jantra, enfin l'arrière-pays. Seule la seconde zone de la ripa Thraciae correspondrait, selon moi, approximativement au district militaire de "ripa Danuvii" dont le préfet sous Domitien était le praefectus Classis Moesicae, Arruntius Claudianus. Peut-être parmi les premiers préfets de la flotte provinciale, peu avant l'an 60, on peut ranger les eparchoi mentionnés dans la Horothésie de Histria. Jusqu'au moment de l'implantation sous les Flaviens des premiers camps auxiliaires à l'Est de l'embouchure de la Jantra, un grand secteur du bord du Danube appartenait vraisemblablement au district militaire de la flotte fluviale.

Le chapitre II traite de l'organisation militaire de la Mésie Inférieure depuis l'an 69 jusqu'à la fin du IIIe siècle de n.è. La période flavienne et les commencements du limes sont l'objet de la première partie du chapitre. A en juger par la répartition des trouvailles épigraphiques et tegulaires (carte 1), la rivière Osam formait la limite entre les districts militaires des légions V Macedonica et I Italica. Dans la zone orientale de la Mésie, c'est à dire sur le Danube en aval de l'embouchure de la Jantra, la situation était bien plus complexe. Le texte de Suétone (Véspas. 8,4), pris à la lettre dans sa forme non corrigée par les premiers éditeurs, fournit des indices suffisants, selon moi, pour affirmer que les structures administratives provinciales de cette partie de la ripa Thraciae ne furent établies que vers 72. Auparavant, sous Claude et Néron, cette région était probablement gouvernée par des stratèges thraces dépendants des légats de la Mésie. Vers la même période, quand la zone orientale de la Mésie passa sous la férule romaine directe, nous y observons la présence des premières troupes auxiliaires. Nous ajoutons à la liste des forts flaviens connus auparavant (Appiaria, Sexaginta Prista, Aegissus?) Nigrinianis, sur la base d'une analyse de l'origine de son nom. Probablement un corps auxiliaire fut mis à la disposition du praefectus ripae Danuvii. Sa préfecture séparait les districts militaires de la legio I Italica et de la flotte mésoienne. La répartition des trouvailles

épigraphiques et tegulaires concernant les troupes mentionnées par deux diplômes militaires mésiens, datés du 14 août 99 (cf. tabl. 1), semble éclairer la question des limites territoriales des districts. Le diplôme de Stara Pastuša énumère les auxilia de la légion I Italica, tandis que le document d'Altinum présente les troupes de la V Macedonica. Les inscriptions et les estampilles des auxilia de la légion de Novae furent trouvées presque exclusivement à l'Ouest de la Dobroudja, confié aux troupes dont le centre de commandement se trouvait auparavant à Oescus. Je serais enclin à voir dans cette répartition des auxilia, illustrée par les trouvailles du IIe siècle de n.è., une trace du groupement antérieur, remontant à la fin de l'époque flavienne. Si cette hypothèse est juste, la préfecture de la ripa Danuvii s'étendait depuis Durostorum/Sucidava jusqu'à Arrubium/Dinogetia. L'état actuel de nos connaissances ne permet pas d'exclure la possibilité d'existence de vexillations légionnaires à Durostorum et Troesmis déjà sous Domitien.

La deuxième partie du chapitre II a pour titre "Les guerres daciennes de Trajan et la redistribution des légions". L'armée de la Mésie Inférieure eut sa participation dès la phase des préparatifs de guerre. Cela consistait non seulement en le recrutement de nouveaux soldats et l'initiative de certaines mesures administratives, mais surtout en une activité du génie. De ce fait furent menés des travaux sur une route entre les rivières Vit et Osam et fut construit le rempart en pierre du camp légionnaire de Novae. La forme des défenses du camp tenait compte des techniques de siège des Daces. Les sources de divers types confirment la participation des troupes mésiennes directement au conflit armé sur les deux rives du Danube. Pour reconstituer les zones d'opération de l'armée de la Mésie Inférieure nous avons en premier lieu recouru aux cartes de répartition des trouvailles épigraphiques et tegulaires appartenant aux légions (carte 2) et aux troupes auxiliaires (carte 3). Cette dernière carte regroupe les inscriptions et les tuiles des auxilia de la Dacie qui avant 118 faisaient partie de l'armée de Mésie Inférieure. On doit consacrer une attention particulière aux combats menés sur la rive droite du Danube en hiver 101/102. Les plombs avec l'inscription IMP TR trouvés à Novae permettent de supposer que le camp de la légion I Italica était une base importante pour les troupes de Trajan au cours de la seconde campagne de la première guerre. Le rôle des camps sous-carpathiques et les voies de communication à travers la Valachie sont l'objet d'une analyse basée également sur les trouvailles archéologiques. Ensuite se pose le problème de la datation du transfert de la légion V Macedonica à Troesmis et du moment d'insertion de la légion XI Claudia dans l'armée de Mésie Inférieure. Il convient de placer ces deux événements encore avant la seconde guerre dacie. Une importante activité de construction dans la période d'entre les guerres, mais surtout après la conquête de la Dacie, se développa non seulement sur le limes scythique mais aussi dans l'arrière-pays. Les équipes envoyées par les légions de Durostorum et de Troesmis,

peut-être aussi de Novae, travaillèrent sur les chantiers civils des environs de Pliska et de Madara, ce dont témoignent des estampilles légionnaires des plus anciens types trouvés sur ces sites. La Dobroudja devait participer au ravitaillement des troupes stationnant le long du Danube par sa production agricole provenant de nombreux petits *vici* et *koman*. Par contre la région de Pliska et de Madara devait fournir des produits provenant de grandes propriétés. La participation de l'armée aux travaux de génie menés sur ce terrain déjà sous Trajan est incontestablement liée aux débuts de l'organisation d'un système central d'approvisionnement des garnisons frontalières, ancré sur les ressources locales de la Mésie Inférieure.

La troisième partie du chapitre II (d'Hadrien à Aurélien) est consacrée à l'organisation militaire de la province en un temps de paix. Le matériel documentaire servant de base pour nos recherches fut en majorité présenté sous forme de tableaux et de cartes des trouvailles. Les deux premiers tableaux fournissent les données épigraphiques pour une restitution de la répartition des cohortes auxiliaires (tabl. 2); des *alae* et des *numeri* (tabl. 3) aux IIe et IIIe siècles de n.è. Les tableaux 4 à 7 sont des listes chronologiques des soldats, principales et centurions dont les inscriptions datent de la période d'Hadrien à Dioclétien, furent trouvées à Montana et ses environs (tabl. 4), Almus (tabl. 5), les villes grecques de la côte Ouest du Pont-Euxin (tabl. 6) et à Tropaeum Traiani (tabl. 7). Deux cartes illustrent la répartition des inscriptions collectives, bornes, plombs et poids (carte 5), des tuiles et briques estampillées (carte 6), des légions de la Mésie Inférieure aux IIe et IIIe siècles de n.è. Les lieux de découverte des inscriptions individuelles (épitaphes, ex-vota et textes honorifiques) érigés par ou pour les militaires, vétérans, centurions et les familles des soldats des légions *I Italica*, *V Macedonica* et *XI Claudia* sont reportés respectivement sur les cartes 7-9. Par contre les cartes 10 et 11 regroupent les inscriptions des centurions légionnaires et des *beneficiarii consulares* en exercice. L'axe de recherche du chapitre II 3 sont les districts militaires des légions. On considère dans cet ouvrage comme district militaire une portion continue de la zone du limes en laquelle le légat de la légion avait le commandement non seulement des détachements légionnaires mais aussi de troupes auxiliaires. Certaines inscriptions et la répartition des trouvailles épigraphiques permettent de croire que l'armée de Mésie Inférieure présentait des liens étroits entre les légions et leurs *auxilia*, ce qui dura au moins jusqu'en fin du IIe siècle. Les diplômes militaires d'Adanklissi, Giurgiu et Lesiceri (cf. tabl. 2 et 3) comportent probablement la liste de trois différents corps auxiliaires de la première moitié du IIe siècle. Un problème important est la distinction des compétences territoriales des légats des légions et du gouverneur de la province. Il s'avère que la grande majorité de la documentation épigraphique ne peut servir à la reconstruction de

l'étendue des districts légionnaires. Il s'agit en particulier des inscriptions des vexillations, vétérans, centurions et *beneficiarii consulares*. Ces témoignages composent en revanche un tableau assez vivant de la diversité des rôles et des tâches de l'armée dans l'administration, la vie économique, religieuse, sociale et même politique de la province. Parmi les militaires détachés au service du gouverneur, un groupe caractéristique pour la Mésie Inférieure étaient les centurions *regionarii*. Nous joignons à la liste des commandants régionaux de police déjà connus, surtout à Montana, les centurions *regionarii* de la région de Sexaginta Prista et d'Histria. Les soldats de la *XI Claudia* remplissaient leurs obligations dans l'*officium* du gouverneur sans doute plus souvent que les légionnaires de Novae et de Troesmis. En cinq diverses localités nous rencontrons les *beneficiarii* et *stratores consulares* de la *XI Claudia*, seulement en deux des *beneficiarii consulares* de Novae. Il existe de nombreuses raisons pour croire qu'une grande partie des autres inscriptions fut érigée aussi par des militaires tirés des rangs des unités régulières au service du gouverneur, soit dans les petites vexillations, soit dans les stations de police. En dehors de deux épitaphes d'Oescus, les légionnaires de la *I Italica* ne laissèrent que des ex-vota dans la zone occidentale de la province (à l'ouest de la rivière Vit). Il semble que leur présence en cette région était liée à des tâches de police et des travaux d'administration. Compte tenu du fait que pour le moment nous ne connaissons pas d'inscriptions de soldats auxiliaires en exercice sur la frontière entre la Dacie et la Mésie Inférieure, il faut admettre qu'après la conquête de la Dacie cette portion du Danube ne fut pas couverte par des troupes régulières.

Il découle de ces observations que pour reconstituer les districts des légions, la plus fertile est l'analyse de la répartition des trouvailles régulières (cf. carte 6). En pleine conscience de certains problèmes méthodologiques, il en ressort que la *legio V Macedonica*, avant son transfert en Orient et son déplacement en Dacie (162-167 de n.è.) contrôlait un secteur du limes allant d'Altinum aux bouches du Danube; le district de la *I Italica* s'étendait de l'embouchure de l'Olt au Tigris puis, après 162-167, également de Capidava aux bouches du Danube; enfin celui de la *XI Claudia* de Tigris à Altinum (avant 162-167) puis ensuite jusqu'à Capidava incluse. Les inscriptions de Troesmis et d'Aliobrix semblent indiquer que dans les années 162-167 la *legio V Macedonica* ne cessa pas d'appartenir à l'armée de la Mésie Inférieure. Il en resta quelques sous-détachements sur le Danube et sur la côte Nord de la Mer Noire. On peut dater à cette période le regroupement des forces lié à la réduction de la garnison provinciale de trois à deux légions, illustré par quelques inscriptions de Tropaeum Traiani, Tyras et Dibia qui mentionnent les vexillations mixtes des légions de la Mésie Inférieure, y compris celles de la *V Macedonica*. Le transfert de cette légion en Dacie, événement exceptionnel dans le troisième quart de IIe siècle, et de ses tâches dans la Dobroudja à la

légion I Italica fut précédé sous Antonin le Pieux par d'importants changements territoriaux dans la région du limes contrôlée par les armées de Mésie Inférieure et de Dacie Inférieure. A partir des années 142-143, et certainement après la construction du limes dit transalutain, le district de la légion de Novae fut raccourci à l'Ouest et n'atteignait que les environs de Dimum. La partie occidentale du district de la légion I Italica avait une étendue correspondant à la Brazda lui Novac de Sud. Je pense que la Brazda de Sud fut exécutée par la légion de Novae et ses auxilia au plus tôt en fin du règne de Trajan. Le territoire ainsi limité sur l'autre rive du Danube appartenait sans doute à l'Empire et formait un „militärisches Nutzland“ (prata) pour la legio I Italica et ses troupes auxiliaires. Quoique Brazda lui Novac de Sud n'était pas une ligne de défense, elle formait incontestablement obstacle sur le plus court chemin menant dans les Balkans et probablement canalisait les migrations saisonnières, ou parfois massives vers les régions faiblement habitées du Sud-Est de la Valachie et vers la Dobroudja.

Le chapitre III („Débuts de la nouvelle organisation militaire de la région du Bas-Danube vers la fin du IIIe siècle“) tente de présenter les grandes lignes des changements dans le dispositif militaire après l'évacuation de la Dacie trajane par Aurélien et ensuite après la division de la Mésie Inférieure en trois unités provinciales. Parmi les sources majeures nous rangeons les inscriptions inaugurales de l'époque de la première tétrarchie et les estampilles légionnaires tardives. En corrélation avec les données de la Notitia dignitatum elles reflètent un des stades marquants du processus de désintégration des légions du Haut-Empire. En effet, il ne semble pas accidentel que tous les trois praesidia dont la construction est certifiée en Mésie Inférieure sous Dioclétien par des inscriptions se trouvent à Sexaginta Prista, Transmarisca et Durostorum - villes en lesquelles stationnaient des détachements légionnaires. Nous retrouvons des autres fractions des légions à Novae et Candidiana, où également des travaux de construction furent menés vers la fin du IIIe - début du IVe siècle. Il est caractéristique que, malgré ce qu'on pensait jusqu'ici, l'activité de construction de l'époque de la tétrarchie ne touche qu'en une mesure limitée les anciennes installations militaires. Les légions bas-danubiennes, numériquement affaiblies surtout par suite de l'envoi de nombreuses vexillations en diverses parties de l'Empire, occupaient par leurs camps de base et camps secondaires une superficie réduite. Troesmis en Scythie, il n'occupait qu'env. 3 ha. Toutefois, c'étaient en général des sites se distinguant par des bonnes conditions naturelles de défense. Deux inscriptions du Chersonèse, de la fin du IIIe - début du IVe siècle, mentionnant des vexillations composés de soldats des légions de deux provinces, ainsi que la rédaction presque identique du texte de quelques inscriptions inaugurales de Dacie ripuaire et de Mésie Inférieure, posent le problème de savoir si effectivement

après le fractionnement de la Mésie Inférieure furent immédiatement créés trois duchés indépendants. Peut-être, comme en certaines autres provinces de l'Empire, cela n'eut lieu que dans le premier quart du IVe siècle.

A partir des années 44-45 de n.è. le domaine stratégique de l'armée mésiennne, et après 86 celui de l'armée de la Mésie Inférieure, englobait de manière durable presque tout le littoral Nord du Pont-Euxin. Donc, surtout pour des raisons méthodologiques, nous avons jugé indispensable de consacrer un des chapitres de cet ouvrage (chapitre IV) à l'occupation militaire romaine de la côte septentrionale de la Mer Noire. Le chapitre IV se compose de trois parties. La première partie passe en revue certains aspects de l'intervention militaire romaine au Ier siècle de n.è. Le noyau de l'enquête est le problème d'identification des flottilles et des troupes participant au bellum Bosporanum des années 44-45, à l'expédition de Plautius Silvanus et à l'occupation mentionnée par Flavius Josephé (Bell. Iud. II 16,4) en fin du règne de Néron ou au début de celui de Vespasien. La seconde partie du chapitre IV traite de la période de Trajan à Dioclétien. Les tableaux 9 (Les commandants des vexillations de l'armée de la Mésie Inférieure) et 10 (Les soldats et principales des régiments stationnant sur la côte Nord du Pont-Euxin) donnent un aperçu des principales données tirées des inscriptions (cf. aussi la carte 13). Les estampilles militaires sur les tuiles et les briques, dont une quantité notable fut importée du Bas-Danube, sont présentées en une suite chronologique dans le tabl. 8. Par contre, peu nombreuses sont les sources littéraires et numismatiques qui complètent la documentation de cette étude, visant d'une part à reconstruire la structure, répartition, les activités et les fonctions des diverses vexillations, d'autre part à distinguer les étapes majeures de l'histoire de l'occupation romaine à Tyras, Olbia et Chersonèse. Les sources archéologiques provenant des citadelles de ces trois villes grecques et de quelques sites de la Crimée du Sud (surtout Charax, Balaklava, Alma-Kermen) servirent à une analyse du côté matériel de la présence militaire romaine sur le littoral Nord de la Mer Noire. Il en découle entre autres que les quartiers fixes des garnisons romaines - tels que nous les connaissons aujourd'hui - pouvaient accueillir au total un maximum de 1500 soldats. La troisième partie du chapitre IV est consacrée à la période de la Tétrarchie. La base des observations, limitées à Chersonèse, est formée par les inscriptions, dont celles érigées par une vexillation des légions I Italica et II Marculia. A un juger par les données insérées dans „L'histoire du castrum Chersonesos“ de Constantin Porphyrogénète, l'origine de la présence de cette troupe d'occupation, composée de soldats des armées de deux provinces bas-danubiennes, est liée à des actions de guerre en Crimée dans les premières années de la dernière décennie du IIIe siècle.